

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
ПРАВОСЛАВЕН БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „Историческо и практическо богословие“

Интериоризация на нравствените ценности чрез неформално християнско образование

Дисертационен труд за придобиване на образователно-научната степен
„доктор“

Област на висшето образование: Хуманитарни науки

Професионално направление: 2.4 Религия и теология

Научна специалност: „Религиозно образование“

Докторант:

Пламен Петров Младенов

Научен ръководител:

доц. д-р Магдалена Легкоступ

Велико Търново

2021 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	6
-----------	---

ПЪРВА ГЛАВА

НЕФОРМАЛНО ХРИСТИЯНСКО ОБРАЗОВАНИЕ	15
--	----

1.1. Същност на неформалното образование	15
--	----

1.1.1. Ролята на неформалното образование в днешния свят	15
--	----

1.1.2. История на неформалното образование	18
--	----

1.1.3. Диференциране на понятията за формално, неформално и информално образование и учене	22
---	----

1.1.4. Многообразие на изискванията на съвременността и възможности на неформалното образование за тяхното посрещане.	26
--	----

1.2. Особенности на неформалното християнско образование	29
--	----

1.2.1. Религиозното образование в библейската история	29
---	----

1.2.2. Съвременно религиозно образование	36
--	----

1.2.3. Неформално християнско образование	44
---	----

1.3. Основни фактори на неформалното християнско образование...	49
---	----

1.3.1. Семейство	49
------------------------	----

1.3.2. Църква	58
---------------------	----

1.3.3. Медии	62
--------------------	----

1.3.4. Обкръжаваща среда	66
--------------------------------	----

<i>Изводи от първа глава.....</i>	<i>72</i>
-----------------------------------	-----------

ВТОРА ГЛАВА

ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАГЛАСИ КЪМ ХРИСТИЯНСКИТЕ ПРАВСТВЕНИ ЦЕННОСТИ.....	74
--	----

2.1. Правствените ценности в традиционното общество	74
---	----

2.1.1. От сътворението до Израил	74
2.1.2. Епохата на Божия народ Израил	76
2.1.3. Християнската епоха	80
2.2. Нравствените ценности в епохата на модернизма	85
2.2.1. Раждането на модернизма	85
2.2.2. Отхвърлянето на вярата в Бога	86
2.2.3. Ценностната система на модернизма.....	88
2.2.4. Християнството през времето на модернизма	91
2.3. Промяна на възгледите относно нравствените ценности в постмодернизма	94
2.3.1. Началото на постмодернизма – противопоставяне	95
2.3.2. Постмодерният хаос и неговата регулация	97
2.3.3. Вместо Бога – незабавно щастие	100
2.3.4. Постмодерният свят на симулацията	103
2.3.5. Бъдещето на постмодерното общество.....	108
2.3.6. Църквата в постмодерната епоха	111
2.4. Основните християнски нравствени ценности в контекста на съвременността.....	115
2.4.1. Вяра.....	118
2.4.2. Надежда.....	119
2.4.3. Любов	121
2.4.4. Почит към родителите	122
2.4.5. Целомъдрие (морална чистота)	124
2.4.6. Активни добродетели (усърдие, смелост, твърдост и др.)	125

<i>Изводи от втора глава</i>	127
------------------------------------	-----

ТРЕТА ГЛАВА

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ НА ПРАВСТВЕНИТЕ ЦЕННОСТИ 129

3.1. Педагого-психологически особености на подрастващите 129

3.1.1. Бебешка възраст (0-2 г.) 131

3.1.2. Ранно детство (2-7 г.) 133

3.1.3. Средно детство (7-12 г.) 136

3.1.4. Юношество (12-19 г.) 139

3.1.5. Полови различия 144

3.1.6. Различия в отношението към авторитета 149

3.2. Основни фактори за процеса на интериоризация на християнските нравствени ценности в семейството 153

3.2.1. Религията в семейството 153

3.2.2. Съпругеските взаимоотношения 156

3.2.3. Връзката между родителите и децата 163

3.3. Предизвикателства пред интериоризацията на християнските нравствени ценности чрез неформално християнско образование при подрастващите в съвременното общество 167

3.3.1. Проблемът с дисциплината и родителския авторитет 167

3.3.2. Проблемът с избора на ценности 177

<i>Изводи от трета глава</i>	187
------------------------------------	-----

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИНТЕРИОРИЗАЦИЯТА НА ПРАВСТВЕНИТЕ ЦЕННОСТИ ЧРЕЗ НЕФОРМАЛНО ХРИСТИЯНСКО ОБРАЗОВАНИЕ 189

4.1. Предпоставки за емпиричното изследване	189
4.1.1. Проблеми с влиянията, на които са подложени децата	189
4.1.2. Проблеми, свързани с особеностите на детето	190
4.1.3. Проблеми с религията в семейството	190
4.1.4. Проблеми в съпружеските взаимоотношения.....	190
4.1.5. Проблеми, свързани с взаимоотношенията между родителите и децата	191
4.2. Съдържание на емпиричното изследване и анализ на получените резултати.....	192
4.2.1. Предварителни уточняващи въпроси.....	196
4.2.2. Въпроси относно влиянията върху децата	198
4.2.3. Въпроси, свързани с религиозността на детето и религиозните навици в семейството	202
4.2.4. Въпроси, свързани с характеровите особености и поведението на детето.....	205
4.2.5. Въпроси, изследващи взаимоотношенията между съпрузите	2089
4.2.6. Въпроси, свързани с взаимоотношенията родител-дете.....	212
4.3. Изводи, перспективи и препоръки	221
4.3.1. Съпоставка между теоретичното и емпиричното изследване	221
4.3.2. Предлагане на педагогически модел за реализиране на интериоризацията на нравствените ценности в семейството	224
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	231
БИБЛИОГРАФИЯ	235

УВОД

Въпросът за интериоризацията на нравствените ценности в подрастващите е **един от най-важните въпроси** както за родителите, така и за обществото като цяло. От една страна, родителите неизменно възпитават децата си в духа на своите ценности, които те усвояват с различен „множител“, понякога дори с обратен знак. Равносметката им за това, дали са се справили със задачата си като родители, е свързана до голяма степен с нравственото състояние на техните деца. Когато те са възприели подобни на техните разбирания, общуването и връзката между тях са лесни и удовлетворението е голямо. Както казва Свещеното писание, за родителите „няма по-голяма радост от тая“ – да знаят, че техните деца „ходят в истината“ (3 Йоан. 1:4). От друга страна, обществото се променя при смяна на поколенията. Колкото по-голяма е промяната в ценностната система, толкова повече напрежение се създава между тях и се допускат повече грешки. Стабилизиращ фактор в това отношение в продължение на две хилядолетия е християнската религия. Като база за нравственост, християнските ценности осигуряват плавност на промените и запазване на приемственост в културата и между поколенията. От началото на процеса на секуларизация във времето на Френската революция Европа преживява големи сътресения поради смяната на парадигмата на обществото. Все пак на практика християнската ценностна система остава в основата на обществения морал и правни отношения. В такъв случай християнското образование е необходимо от културно-нравствена гледна точка.

В Република България обаче предметът религия все още отсъства от списъка на задължителните предмети в българското училище. Така за мнозинството родители християни единствената възможност да го предоставят на децата си е неформалното християнско образование. Последното се явява необходимо допълнение към формалното дори там,

където то съществува, защото именно **неформалното християнско образование допринася най-много за интериоризацията на нравствените ценности** в подрастващите. Това придава на темата на настоящия дисертационен труд първостепенна важност.

Актуалността на темата се обуславя от факта, че в днешно време нравствените ценности се възпитават в подрастващите по-трудно от всякога. Причината за това е, че постмодерната култура се противопоставя на всички традиции и по този начин децата и юношите се намират под влияние на противодействащи си фактори, което създава в тях силно напрежение. Родителите усещат това напрежение и често не знаят как да реагират.

Темата за неформалното образование е активно разработвана и интензивно присъства в съвременните дискусии поради особеностите на днешното време. Не така стоят обаче нещата с християнския му вариант – **тази тема буквално липсва** във всички сборници, посветени на неформалното образование. От друга страна, съществуват много практики на неформално християнско образование, без да са назовани така, които са обсъждани в християнските научни среди, но и те не са обхванати в целенасочено изследване досега.

Както беше споменато, родителите християни имат за своя най-важна цел да предадат вярата и другите си нравствени ценности на децата си. Църквата, от своя страна, се нуждае от включването на деца и младежи в нейните редици. А обществото в днешно време има силна нужда от нравствено обновяване, чиято основа може да стане християнското образование. Поради това има **спешна нужда от насоки за действие** в това време, за което родители, църква и общество не са подготвени.

Такива насоки е нужно да имат теоретическа основа. Съществуват солидни теоретически разработки по темата за формалното религиозно образование, но понеже предметът религия в българското училище се

изучава само като избираем, те, за съжаление, са приложими за сравнително малък брой училища и съответно за малка част от подрастващите. Има **необходимост от теоретическа база** именно за неформалното християнско образование като масово функциониращо в българското общество днес.

Обект на настоящото изследване е процесът на интериоризация на нравствените ценности в подрастващите от християнски семейства, осъществявано чрез неформално християнско образование.

Предмет на изследването са конкретните проблеми, които среща неформалното християнско образование, осъществявано от християнските семейства, в процеса на интериоризация на нравствените ценности при подрастващите в съвременния свят.

Сред многообразието от проблеми **основният проблем**, с който се занимава настоящото изследване, е свързан с променените условия на неформално християнско образование. Съвременното общество се характеризира се с прогресиращ упадък на нравствените ценности, поради което децата са подложени на силно въздействие от страна на светската култура в посока нравствена поквара. В тази ситуация родителите християни срещат много големи трудности във възпитанието на децата си в духа на християнските нравствени ценности.

Цел на дисертационния труд е да се установи какъв подход би било добре да следват родителите християни при възпитаването на християнски нравствени ценности в своите деца в днешната постмодерна епоха, за да постигнат максимална ефективност не само в близък план, но преди всичко в дългосрочен.

Във връзка с целта изследването си поставя следните **задачи**:

- да се разгледа неформалното образование – неговата роля, история, разновидности и възможности днес;

- да се определи неформалното християнско образование като вид неформално образование и вид религиозно образование, да се проследи неговата история от библейско време до днес;

- да се направи обзор на отделните фактори на неформално християнско образование и да се анализира тяхната сила на влияние върху децата;

- да се проследи историческото развитие на нагласите на обществото към християнските нравствени ценности в традиционната, модерната и постмодерната епохи;

- да се разгледат най-важните християнски нравствени ценности и да се определят проблемите, които постмодерната епоха създава пред тяхната интериоризация в подрастващите днес;

- да се изследват особеностите на подрастващите от гледна точка на тяхната възраст, пол и характер, което да помогне за прецизиране на най-правилния подход към тях;

- да се анализира семейната система от гледна точка на връзките, които съществуват в нея – религиозни, между съпрузите и между родителите и децата – с оглед на интериоризацията на нравствени ценности в децата;

- да се проучат успешни съвременни възпитателни подходи и да се види как могат да се адаптират за родители християни;

- да се изведат стратегии за работа с деца, отхвърлящи авторитета и ценностите на своите родители.

Дисертационният труд е основан на следната **хипотеза**:

В условията на постмодернизма, при който децата са непокорни на авторитетите и в частност на родителския авторитет, успешното християнско възпитание по принцип не може да се реализира нито чрез строгата дисциплина от миналото, нито чрез отказването от родителската власт, издигано от днешната хуманистична психология, а чрез

индивидуално адаптиране на библейския модел на любов в съчетание с дисциплина, прилагана адекватно чрез намирането на максималния безопасен интензитет на родителско въздействие.

Ограничение в обхвата на изследването е съсредоточаването върху семейството като фактор на неформалното християнско образование. На другите фактори (църква, медии и обкръжаваща среда) е обърнато по-малко внимание. В емпиричното проучване не се проверява какво е разбирането на родителите за християнски нравствени ценности, а какъв е подходът им при тяхното преподаване на децата.

При извършване на изследването са прилагани следните **подходи**:

- богословско-систематически – при анализиране на въпроси, свързани с библейски текстове и учения, например относно отношението на обществото към вярата в Бога и към човека;

- сравнително-исторически – при съпоставяне на сходни контексти в различни епохи, като например ролята на образованието в живота на личността;

- социо-исторически – при разглеждане на въпроси като еволюцията на семейните отношения и на възпитателните подходи в историята;

- интердисциплинарен – осъществени са много връзки между богословие, социология и педагогика.

Освен това са използвани допълнителни изследователски **методи и средства**:

- научен анализ на литературните източници по различните проблеми;
- синтез на постановките на различни теоретици;
- дедукция – при приложение на утвърдени общи принципи върху конкретни случаи и ситуации;

- индукция – при формиране на предположения на базата на достатъчен брой конкретни ситуации;

- анкета на родители християни с оглед на задачите на изследването;

- педагогическо наблюдение – за определяне на отношенията и ролите на субектите във възпитателния процес;
- статистически методи за обработка на получените резултати;
- графични методи за онагледяване на различни статистики.

В дисертационния труд е използван следният **понятиен апарат**: интериоризация, нравствени ценности, неформално образование, християнско образование, традиционна епоха, модернизъм, постмодернизъм, семейна система, феминизъм, хуманистична психология и др. Специално обяснение изисква само думата **интериоризация**. Това е психологически термин, въведен от френски психолози, за да обозначат отношения между индивида и външната действителност, при които структурата на външната дейност оформя структурата на психичната дейност. Жан Пиаже¹ нарича с този термин прехода от сензо-моторен към мисловен начин на отразяване на действителността, свързан с развитието на висшите психични функции. Лев Виготски² обозначава като интериоризация вграждането в съзнанието на външните колективни форми на дейност, които стават индивидуални. В английската психологическа литература обикновено се използва терминът интернализация. Като близки по значение с изрази „интериоризация на нравствените ценности“ са използвани изрази като „възпитаване на нравствени ценности“ и др.

Дисертацията има следната **структура**: увод, четири глави и заключение.

В първа глава се изследва неформалното образование, неговата същност, история и многообразие. Анализира се религиозното образование, което включва и двете разновидности – формално и неформално – още от библейско време. Разглеждат се факторите на

---

¹ Пиаже, Ж. Психология на интелекта. София : Монт, 1996, с. 35.

² Виготски, Л. Избрани психологически произведения. София : Псидо, 2005, с. 48.

неформалното християнско образование – семейство, църква, медии, обкръжаваща среда.

Във втора глава е представено историческото развитие на отношението на обществото към нравствените ценности, като се започва от сътворението на света, преминава се през библейската история, християнската епоха и модерните времена и се обръща специално внимание на днешната постмодерна епоха. Тук са разгледани някои от най-важните християнски нравствени ценности и са набелязани основните проблеми, които срещат съвременните родители при тяхната интериоризация.

Трета глава представлява фокусната точка на теоретическото изследване. Обърнато е внимание на особеностите на подрастващите от гледна точка на педагогическата психология, отчитат се техните разлики по отношение на възраст, пол и характер. Направени са връзки между съпругеските взаимоотношения и отношенията на родителите с децата. анализирани са успешни съвременни възпитателни подходи, произлизащи от хуманистичната психология, отчетени са както техните силни страни, така и несъответствията им със Свещеното писание. Вниманието е съсредоточено върху проблема с избора на ценности, разгледана е неговата морална страна. В тази глава е направен обзор не само на научни трудове, а и на научнопопулярни книги от християнски и нехристиянски автори, които съвременните родители масово четат и силно се влияят от тях. Целта на това включване е да се уловят най-новите тенденции в развитието на процесите в съвременните семейства. Подборът е извършен на базата на това, съответният автор да е учен и утвърден авторитет в своята област, а книгата му да се базира на солидни проучвания.

Четвърта глава е посветена на емпиричното изследване, резултатите от него, констатираните проблеми, постигнатите обобщения и направените изводи. Предложен е модел, който се нуждае от апробация.

По-долу са изброени **очакваните резултати** от това теоретико-емпирично изследване, които подлежат на проверка:

- Влиянието на медиите и на средата върху подрастващите от християнски семейства е силно, неизбежно, често пъти противоположно на влиянието на семейството и църквата и създава сериозни проблеми на родителите християни;

- Постмодерната ситуация е различна от всяка друга в миналото и педагогически шанс за родителите има само ако тръгват от моделите на мислене и поведение, които подрастващите възприемат чрез средствата на глобализацията, и ги водят в посока християнски нравствени ценности;

- Всяка възраст съдържа специфична педагогическа задача, оформена според половите и характеровите особености на детето;

- Днешният разбалансиран и небиблейски модел на съпругески взаимоотношения силно влияе на децата в посока недоверие и отхвърляне както на родителския авторитет, така и на ценностите на родителите. Уместно би било родителите да се стремят, доколкото са в състояние, към възстановяване на библейския семеен модел;

- Полезно е да се използват съвременни успешни светски възпитателни подходи след адаптиране и отсяване на постановките, които противоречат на Библията;

- В случай на загуба на доверие на юношата в неговите родители и последващо отхвърляне на техните ценности добър подход би било родителите да му признаят правото да избира сам и да се стараят да изградят връзки на любов и доверие с него. В случай на престъпно поведение обаче родителите следва решително да го спрат.

Очакваните научни новости или приноси по преценка на автора на дисертацията са следните:

- Извършването на целенасочено изследване на неформалното християнско образование;

- Изследването на генезиса на постмодернизма и на света и мисленето на постмодерния човек според водещи теоретици на постмодерната философия и социология с цел по-добро разбиране на съвременните подрастващи в търсене на адекватни християнски възпитателни подходи;

- Предполагането на евентуална връзка между днешния небиблейски семеен модел с нарушени роли на мъжа и жената, от една страна, и трудностите във възпитанието, от друга страна, както и предлагането на пътища за преодоляването им;

- Анализирането на успешни съвременни подходи, прилагани от нехристиянски педагози, и предложената система за адаптирането им в християнски контекст;

- Разглеждането на детето като субект, намиращ се в полето на напрежение между силите на влияние на християнското семейство и църква, от една страна, и на днешния постмодерен глобализиран свят, от друга, изследването на вътрешното напрежение, което се получава в него, и формулирането на задачата за търсене на максималната сила на въздействие на родителите, при която няма опасност от скъсване на връзките с детето или от духовни или психически травми.

Прагматичният ефект от изследването се изразява в дадените насоки за подходяща работа на родителите с подрастващите.

Приложимостта на резултатите е най-голяма за християнските семейства, след това за религиозните общности, училищата и обществото като цяло.

ПЪРВА ГЛАВА

НЕФОРМАЛНО ХРИСТИЯНСКО ОБРАЗОВАНИЕ

1.1. Същност на неформалното образование

1.1.1. Ролята на неформалното образование в днешния свят

От известно време темата за неформалното образование присъства като неотделима част от дискусиите относно образованието. За важността ѝ може да се съди по факта, че във Факултета по педагогика на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ от академичната 2008/2009 година е въведена специалност „Неформално образование“ наред с традиционните „Педагогика“ и „Социални дейности“³. Разглеждайки морфологията на думата „неформално“, Arlen Etling отбелязва, че тя загатва за „отсъствието на формалност или пълната противоположност на формалното образование“, но в действителност „неформалното образование не е противоположно на формалното образование. В много отношения те са подобни или частично съвпадат“⁴. Следователно неформалното образование не се противопоставя на формалното, а по-скоро е отделно образователно направление, което е както в опозиция, така и в положение на допълване с формалното и което днес се приема повсеместно.

За нуждата от **признаване и възприемане на неформалното образование** свидетелства Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, която в началото на 2000 г. излиза с Препоръка 1437, където в т. 2

---

³ Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Неформално образование –

<[https://www.uni-](https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/fakultet_po_pedagogika/uchebna_dejnost_bakalavri_magistri_doktoranti_sdk/bakalav_rski_programi/fakultet_po_pedagogika/neformalno_obrazovanie)

sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/fakultet_po_pedagogika/uchebna_dejnost_bakalavri_magistri_doktoranti_sdk/bakalav_rski_programi/fakultet_po_pedagogika/neformalno_obrazovanie> [29.08.2021]

⁴ Etling, A. What is Nonformal Education. // Journal of Agricultural Education, Volume 34, Number 4, pp. 72-76, 1993. – <https://www.jae-online.org/attachments/article/667/Etling,%20A_Vol34_4_72-76.pdf> [29.08.2021]

се казва, че „Асамблеята признава, че формалните образователни системи сами не могат да отговорят на бързите и постоянни технологични, социални и икономически промени в обществото и че те следва да бъдат подсилени от неформални образователни практики“⁵. Централна препоръка на Асамблеята е правителствата и отговорните власти да признаят неформалното образование като партньор на образованието през целия живот и да създадат необходимите условия то да стане достъпно за всички.

Като основен фактор, обуславящ необходимостта от неформалното образование, може да бъде определено **увеличаването на знанието**. От съвременния човек се изисква все повече да може да работи с огромно количество информация и да я употребява целенасочено. Днес „знанието се прилага към всеки момент на човешките действия“, а обществото може да бъде наречено „общество на знанието“, в което „метафората на фабриката е заместена от метафората на организацията“⁶. Днешното демократично общество изисква творчески личности, които да бъдат участници в организацията, способни да конструират своето поведение в личен и професионален план. Знанието, което досега беше главната цел на образованието, вече е толкова нараснало, че е невъзможно да бъде придобито чрез каквото и да било обучение. Днес по-важно е човек да овладее **умението да учи**, и то така, че да може сам да направлява своето учене, за да бъде способен да усвоява нужните му знания според конкретните изисквания на всеки етап от своя живот.

---

⁵ Council of Europe, Parliamentary Assembly. Recommendation1437 (2000): Non-formal education. – <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbnNveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xNjc2MiZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZGYvWFJlZi1XRC1BVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xslparams=ZmlsZWlkPTE2NzYy>> [29.08.2021]

⁶ Вълчев, Р., А. Пилаваки, Л. Черна. Въведение в неформалното образование. С., 2009, с. 5-6.

Успоредно с това се повишават изискванията към образованието относно неговата масовост, задължителност, продължителност и приложимост. Тази ситуация поставя спешни проблеми за разрешаване:

- Как учебните програми да обхванат бързонарастващото знание и как учещите да усвоят необходимото за своя живот и за интеграцията им в обществото?
- Как младите да изберат към кои неща от изучавания материал да се насочат и как да отсеят от тях значимите?
- Как образованието може да изпълни функцията си на посредник между знанието и индустрията и как да се предвиди посоката на развитие на обществото, за да се адаптира то към нея?

Може да се каже, че днес знанието не само стимулира, но и затруднява образованието в намирането на отговори на тези въпроси. Успоредно с това нарастват и „обществените съмнения относно пригодността на образованието“⁷ в съвременен контекст. Все повече хора търсят алтернативни пътища за учене и придобиване на нужните знания и умения в реалния живот. По този начин на преден план излиза не усвояването на задължителен обем от знания и получаването квалификация, а **придобиването на способности** за извършване на съответната дейност. За разлика от близкото минало с неговите сравнително ниски изисквания към служителите, днес ситуацията се характеризира със сложност, несигурност и безработица.

Като отговор на тези проблеми ЮНЕСКО, от една страна, дава насоки за развитие на образователната система в посока „изграждане на технологична основа, която да позволява на учениците да разбират техническата култура на обществото“⁸. От друга страна, отчита се

---

⁷ Пак там, с. 7.

⁸ L'éducation pour le XXIe siècle: questions et perspectives, Jacques Delors, UNESCO, 1998, p. 260. – <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114771/PDF/114771fre.pdf.multi>> [29.08.2021]

необходимостта от **образование през целия живот**, с чиято помощ човек да бъде в състояние да посреща постоянно променящите се изисквания на обществото за мобилност и дори (нееднократно) преминаване към нова професия. Така най-важното умение за учещия е не да запомни или овладее всичко, а да бъде способен да търси и открива източниците на нови знания и умения, както и да се връща към вече наученото, да го обновява и използва отново. Всичко това със сигурност не може да бъде постигнато само чрез системата за формално образование, нужно е използването на възможностите на неформалното образование.

Още един фактор, който катализира развитието на неформалното образование, е **бурното развитие на информационните технологии**. Днес неограничена информация от интернет е на разположение на ученика по всяко време, което променя ролята на учителя и учебника като посредници между знанието и ученика. Учещите се научават по естествен начин да търсят и да работят с информация. Така общественото развитие моделира образованието, усилвайки ролята на неформалното образование и извиквайки промяна във формалното.

1.1.2. История на неформалното образование

Според Румен Вълчев корените за появяването на неформалното образование се намират в промяната на природата на ученето през 20 век⁹. Моделът на неорганизираното образование, характерен за 19 век, е прекъснат от „мащабното институционализиране на знанието“¹⁰, наложило се през 20 век. С приближаването на 21 век все повече се засилва обратният процес на **деинституционализиране на знанието**, който стои в основата на неформалното образование.

---

⁹ Вълчев, Р., 2009, с. 29.

¹⁰ Lovett, T., J. Campling and C. Griffin. “Radical approaches to adult education: a reader.”, Routledge, 1988, p. 6.

Според Ваня Божилова терминът „неформално образование“ се появява за първи път през 1947 г. в доклада на ЮНЕСКО за образованието в развиващите се страни¹¹. В следващите години в някои документи на същата организация се разглеждат процеси в различни области на общественото развитие (икономика, обществена сфера и др.) и ролята на образованието в тях. **Предимства на неформалното образование**, които предизвикват неговото разглеждане в контраст с формалното образование, са, че първото е по-евтино от икономическа гледна точка, по-добре съответства на потребностите на обществото и по-гъвкаво се адаптира към тях. През 50-те години на 20-ти век обаче тези подходи нямат развитие и идеята за неформалното образование е изоставена.

Следващ импулс тази идея получава през 1967 г., този път на Международната конференция на ЮНЕСКО, където централната тема е световната криза в образованието. Недоволството на младите хора сигнализира, че системата за формално образование реагира твърде бавно на промените, като ги следва, вместо да ги предугажда. По този начин неформалното образование е поставено на фокус от ЮНЕСКО при разработването на идеите за „учене през целия живот“ и за „обществото на знанието“¹².

С това започва процесът на преразглеждане и осъвременяване на временно забравената идея за неформално образование.¹³

В началото на 70-те години на 20 век развитието на неформалното образование е стимулирано от някои движения, свързани с образованието за възрастни. Понятието „неформално учене“ се отделя от „неформално образование“. Неформалното учене се представя чрез два термина: non-

---

¹¹ Божилова, В. Формално, неформално и информално учене – същност, съдържателни параметри и взаимозависимости. // Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по педагогика, книга Педагогика, том 105, С., 2012, с. 204.

¹² Вълчев, Р., 2009, с. 22-24.

¹³ Божилова, В. Придобиване и валидиране на компетентности при възрастните. Габрово, 2011, с. 66-68.

formal learning и informal learning. **Критериите за обособяването** на неформалното учене от формалното са два: „субект на контрола и учебен контекст“¹⁴, а именно, учещите контролират процеса на своето учене и то се извършва извън формалните образователни институции.

През 80-те години на 20 век се развиват тенденции за признаване на резултати, постигнати чрез неакадемично учене¹⁵. Училищното образование е критикувано от Lauren Resnick, президент на Американската асоциация за образователни изследвания, че дава подготовка не за живота, а „само в училищна среда“ и изгражда у хората „деконтекстуални умения“.¹⁶

По този начин вниманието бива привлечено към така наречения автентичен опит, придобит чрез неформално учене. През 1995 г. излиза европейската Бяла книга за образованието¹⁷ и чрез нея неформалното образование се придвижва в центъра на дискусиите. Следващата 1996 г. е обявена за Европейска година на ученето през целия живот. Тогава заседава Международната комисия за образование за 21 век към ЮНЕСКО под председателството на Жак Делор. Като продукт от работата излиза нейният доклад Learning: The Treasure Within¹⁸, с който вниманието е насочено основно към ученето, осъществявано извън образователните институции. На заседанието на Европейския съвет в Лисабон 2000 г. се приема Меморандум за ученето през целия живот¹⁹.

След 2000 г. развитието на неформалното образование е тясно свързано с „модела на пост-модерността“ и с различни „популистки теории

---

¹⁴ Божилова, В., 2012, с. 205.

¹⁵ Например в Англия и Уелс за тази цел е въведена Национална система за професионална квалификация (1987).

¹⁶ Божилова, В., 2011, с. 68.

¹⁷ European Commission. Teaching and learning: toward the learning society. 1995.

¹⁸ Learning: The Treasure Within, report to UNESCO of the International Commission on Education for the 21st Century, chaired by Jacques Delors. Editions O. Jacob, 1996.

¹⁹ European Commission. A Memorandum on lifelong learning. Brussels: Commission of the European Communities. 2000, p. 3.

за развитието“, които подкрепят натрупването на личен опит чрез неформално учене. Около 2007-2008 г., вероятно във връзка със световната икономическа криза, неформалното образование навлиза в нова фаза, за която е характерно **„образованието за цял живот“**, свойство на така нареченото „общество на одита“²⁰. Това общество държи на прозрачността на целите и на измерването и отчета за тяхното изпълнение, което имплицитно съдържа постоянно учене и образование на отделния човек.

Последната фаза, в която, както изглежда, навлиза неформалното образование от около 2017 г., е съвременната, характеризираща се с **нова криза във формалното образование**²¹, може би свързана с приближаваща се комплексна световна криза. Това състояние се усеща в повечето сектори на обществото и се коментира усилено. В доклад на Световната банка²² от м. октомври 2017 г., озаглавен „Да се научиш да реализираш обещанието за образование“, се казва, че милиони деца „стават младежи, без да разполагат с елементарни умения за живота“.

Може да се каже, че днешната реалност е подобна на тази от времето на световната образователна криза от 60-те години на 20 век – и в двата случая има криза, провокирана от развитието на новите технологии, икономически проблеми и обществени вълнения, при което формалното образование реагира бавно. От друга страна, **неформалното образование е стимулирано именно от тези обстоятелства** и в момента се проявява компенсаторната му функция, която е една от неговите основни функции. Дефицитите на формалното образование извикват избирането на приоритетите на неформалното. Търсят се начини формалното и неформалното образование да обединят усилията си, за да се постигне

---

²⁰ Вълчев, Р., 2009, с. 32.

²¹ Поборникова, Г. // Николаева, С. (ред.) Неформално образование: политики, приоритети, практики. Сборник изследователски материали, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2020, с. 7.

²² Дневник, Световната банка обяви глобална „криза на ученето“, 28.09.2017 – <https://www.dnevnik.bg/sviat/2017/09/28/3050255_svetovnata_bank_aobiavi_globalna_kriza_na_ucheneto/> [29.08.2021]

оптимизиране на техните функции²³. Цели се не конкуренция между двата вида образование, а „мрежовото им интегриране..., развитие и подкрепа“²⁴.

1.1.3. Диференциране на понятията за формално, неформално и информално образование и учене

Около 2000-2004 г. се правят опити за дефиниране и разграничаване на термините „формално учене“, „неформално учене“ и „информално учене“. Като критерии се използват отношението на учащия към ученето (осъзнатост или неосъзнатост) и контекстът на осъществяване на учебната дейност. Стига се до следните определения:

- **Формално учене (formal learning)** е преднамерено, съзнателно учене в рамките на организирана и структурирана дейност. То може да се сертифицира.

- **Неформално учене (non-formal learning)** е преднамерено, съзнателно учене в контекста на предварително планирани дейности, като цяло неучебни, но с учебен елемент.

- **Информално учене (informal learning)** е в повечето случаи случайно, несъзнателно учене по време на всекидневните непланирани и неструктурирани дейности на човека. Не се сертифицира.²⁵

Тази класификация може да бъде представена таблично (*Таблица 1*):

Тип учене:	Отношение на учащия:	Учебната дейност според контекста:
Формално учене	Преднамерено	Структурирана
Неформално учене	Преднамерено	Нестрого структурирана

---

²³ Поборникова, Г. // Николаева, С. (ред.), 2020, с. 10.

²⁴ Николаева, С. Неформално образование. Философии, теории, практики. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 250.

²⁵ Colardyn, D., J. Bjornavold. Validation of Formal, Non-formal and Informal learning: policy and practices in EU Member States. // European Journal of Education, 30, 1. 2004, p. 3.

Информално учене	Непреднамерено	Неструктурирана
------------------	----------------	-----------------

Таблица № 1. Класификация на типовете учене

Разгледаните дефиниции са общоприети на европейско равнище и се използват в различни документи на Европейската комисия и на различни европейски организации.²⁶

Някои автори критикуват уместността на разгледаните дефиниции. Сред тях особено внимание заслужава Gerald Straka, който поставя под въпрос разграничаването на ученето на формално и неформално. В тази насока разглежда фактора „преднамереност на ученето“ като критерий за разграничаване на трите вида учене, посочвайки, че и във формална, и в неформална среда може да има както преднамерено, така и непреднамерено учене. В такъв случай решението на проблема е във въвеждането на термините „експлицитно учене“ („явно, добре формулирано, ограничено, видимо учене“), „имплицитно учене“ („скрито, косвено, неограничено учене“) и „инцидентно учене“ (случайно учене). При тях фокусът е върху човека, който учи, а не върху външните условия, докато „формалността не е характеристика на ученето, а съвкупност от социо-културни условия, външни за индивида.“²⁷ Затова според G. Straka е по-уместно да се говори за „неформално образование“.

Изхождайки от гледна точка на образованието за възрастни като образование, продължаващо през целия живот, и групирайки концепциите и дефинициите, дадени от различни автори, Вяра Гюрова разглежда три типа образование: формално, неформално и информално, като посочва, че

---

²⁶ Божилова, В., 2012, 208.

²⁷ Straka, G. A. Informal learning: genealogy, concepts, antagonisms and questions. Institute Technology and Education, Bremen. 2004, p. 13.

някои автори (Thomas) открояват само два: формално и неформално.²⁸ Според автора те се дефинират най-общо по следния начин:

- **формалното образование** е институционално организирано образование, което може да се сертифицира;

- **неформалното образование** (наричано още „неучилищно или извънучилищно“) се свързва с избираеми дейности и предмети, предлагани от учебни заведения, фондации, сдружения и др.

- **информалното** (или „паралелно“) **образование** е свързано с медиите като „сериозен източник на информация и знания“, които влияят върху оформянето на ценностите и убежденията на хората.²⁹

Трите типа образование се разграничават според В. Гюрова на базата на средата, където се осъществява образованието.

Отчитайки, че критериите за разграничаване на типовете образование са повече и често пъти не са добре дефинирани, някои автори правят опити за ситуиране на типовете учене в едно общо цяло, говорейки за **континуум модел**. Alan Rogers систематизира опитите за извеждане на модел за образователен континуум по следния начин (*Таблица 2*):

Континуум линия		
Формално образование	Неформално образование	Информално учене

Таблица № 2. Континуум модел на типовете образование

След това, вземайки предвид критерия „социална организация“, авторът разширява континуума до следния вид:

Континуум линия
----

²⁸ Гюрова, В. Андрагогия. С., 1998, с. 49-65.

²⁹ Гюрова, В., 1998, с. 59.

Формално образование	Неформално образование	Образование чрез участие	Информално учене
----------------------	------------------------	--------------------------	------------------

Таблица № 3. Разширен континуум модел

Под **информално учене** А. Rogers разбира „всяко случайно учене (...), което всички ние извършваме всеки ден от живота си“³⁰. Когато учещият контролира и индивидуализира процеса по отношение на съдържанието и времето, това е **образование чрез участие** (по-късно А. Rogers променя термина на „самонасочено образование“³¹). Когато се включи в съществуваща учебна програма, но я моделира според собствените си обстоятелства, учещият се намира в сектора **неформалното образование**. Накрая, когато се откаже от своята автономия и се присъедини към образователна програма, приемайки нейните наложени условия, той попада в областта **формално образование**.

Специално внимание заслужава и изследването на Силвия Николаева, посветено на неформалното образование, което изследване е първото по рода си в България³². Авторът разграничава три типа образование: формално, неформално и аформално.

Чрез термина **формално образование** се обозначава „строго институционализираната, хронологично етапизирана и йерархично структурирана система за придобиване на официално призната образователна степен“³³. Формалното образование се извършва от официално акредитирани образователни институции, които изпълняват

---

³⁰ Rogers, A. (2004) 'Looking again at non-formal and informal education – towards a new paradigm'. The encyclopedia of pedagogy and informal education, - www.infed.org/biblio/non_formal_paradigm.htm [29.08.2021]

³¹ Rogers, A. (2006) Informal learning in lifelong learning. Danish Centre on Education and Advanced Media Materials (DREAM) Conference, September 21-23, University of Southern Denmark, Odense.

³² Николаева, С. Неформално образование. Габрово, 2008.

³³ Пак там, с. 27.

държавната образователна политика и стандарти относно учебното съдържание. Резултатите от обучението се сертифицират.

За дефинирането на термина **неформално образование** С. Николаева разглежда различни теоретически разработки и практически ръководства, занимаващи се с неговата проблематика, и стига до извода, че този вид образование по принцип не се разглежда като антитеза на формалното образование. Двете са по-скоро „подсистеми на обществената система „образование“, осъществяващи единна мисия и глобални цели, често използващи идентични средства, но в алтернативен контекст“³⁴. Разглеждано в континуум модела, неформалното образование притежава в по-висока степен от формалното качествата гъвкавост, адаптивност, изборност и мултифункционалност, поради което стимулира учещите към повече креативност.

По отношение на термина *informal education* С. Николаева избира българския превод **аформално образование** и отбелязва, че той е рядко използван у нас. Авторът ситуира аформалните действия „в контекста и едновременно с друг тип дейност или социално участие – труд, отдих, физическа активност“³⁵. Прави впечатление, че избраният термин съответства на използвания от А. Rogers и други автори термин *informal learning* според комплекса от характеристики: по-високи степени на факторите неинституционализираност, неосъзнатост, самоуправление и т.н.

1.1.4. Многообразие на изискванията на съвременността и възможности на неформалното образование за тяхното посрещане

Една от най-важните нужди на съвременното общество е **социалното включване** на хората в неравностойно положение. Формалното

---

³⁴ Пак там, с. 43.

³⁵ Пак там, с. 49.

образование като цяло е инертно и поддържа съществуващите социални норми и практики, с което то „по-скоро обслужва целите на процеса на социално изключване“³⁶. Напротив, неформалното образование разчита на „далеч по-освобождаващи критични форми на образование“, с които ученето се пригажда към индивидуалните особености на всички и в крайна сметка се постига социално включване.

Самата философия на неформалното образование предполага **контролът върху процеса на учене да бъде в ръцете на учещия се**, което го овластява и го подготвя за активно участие в управлението на обществото чрез придобиване на специфични знания и умения, а също така на социални и нравствени ценности, сред които зачитане на правата на човека, уважение, толерантност, диалог с другомислещите и между поколенията и др. Формалното образование работи главно с факти, фокусира се върху придобиването на знания, а неформалното образование е **ориентирано към процесите** и има за цел овладяването на умения за живота. Формалното образование има като основно средство обучението, а неформалното – ученето, т. е. акцентът не е върху това, което учителите трябва да преподадат, а върху **уменията**, които се нуждаят да усвоят учениците. Формалното образование не се променя според различията на отделните ученици, а неформалното образование е **различно** при всички групи обучител-учещи.

Неформалното образование може да се проявява под формата на образователни програми, „предоставяни от държавата, неправителствени организации, частни фирми, синдикати, религиозни организации“, а също така може да бъде „всекидневна образователна дейност извън училищата и колежаите, включваща радио и телевизионни програми, печатните медии и т.н.“. В случай че участието на учещите в учебния процес е високо,

---

³⁶ Вълчев, Р., 2009, с. 42.

неформалното образование може да се разглежда като **алтернатива на формалното**³⁷. За целите на настоящото изследване това представлява интерес, както и фактът, че полето на реализиране на неформалното образование според теоретиците обхваща **образователната дейност на религиозните организации**. Важно е и да се отчете, че **медиите** предоставят информация, която може да бъде използвана от учещите за реализиране на неформално образование.

Като цяло може да се каже, че неформалното образование отдавна вече е завоювало полагащото му се място в обществото. Прави впечатление днешният стремеж за взаимно проникване и **сближаване на формално и неформално образование**. От една страна, системата за формално образование е подложена на постоянен натиск да става все по-гъвкава и адаптивна, т. е. по-неформална. От друга страна, неформалното образование става все по-структурирано, все повече се сертифицира и оценява. **Перспективите** за развитие са свързани най-вече с информалното учене, с неговото легитимиране в образователната система и прибавяне на резултатите му към тези на формалното и неформалното образование.

---

³⁷ Пак там, с. 47-48.

1.2. Особености на неформалното християнско образование

1.2.1. Религиозното образование в библейската история

При разглеждането на религиозното образование в библейската история е подходящо да се използва определението на Божидар Андонов, който свързва термина „образование“ с думата „образ“ и му придава значение на „изграждане на образ от неоформен, суров материал“. Цялостната дефиниция има следния вид: „под „образование“, респ. „възпитание“ следва да се разбира помощта на възрастния за осъществяване на един точно определен образ на личността на подрастващия“³⁸. Според автора този образ е „заложен в личностната субстанция на всеки човек“ и може да бъде развит, но не и определен отвън, както от едно семе може да поникне само съответното растение, заложено в него. Следователно целта на образованието е развитие на градивната субстанция, заложена в човека, която е **богоподобие**то. Вследствие на греха това подобие е разрушено. В такъв случай християнското образование цели **възстановяване на Божия образ** в душата.

В Свещеното писание на различни места експлицитно и имплицитно се говори за възпитание. От една страна, налице е многократна пряка употреба на думи като „възпитавам“ (например Ис. 1:2; Еф. 6:4), „уча“ (Втор. 4:1; Марк 8:31), „учител“ (1 Парал. 25:8; Мат. 9:11), „ученик“ (1 Парал. 25:8; Мат. 10:42), „учение“ (Пр. 4:2; Марк 1:27) или на техни производни. От друга страна, в Библията на много повече места се загатва за образователен процес, без да е явно назован като такъв.

Хронологически първото осъществено образование е **от самия Бог за Адам и Ева**. Адам е наречен „син... Божий“ (Лук. 3:23,38), което

---

³⁸ Андонов, Б. Религиозното обучение в България в началото на третото хилядолетие. С., 2005, с. 90.

предполага осъществяване на подходящо възпитание от страна на неговия Отец. Бог пряко общува с човека, наставлява го (Бит. 2:8-16). След грехопадението Бог преподава уроците за проклятието на греха (Бит. 3:17-19) и за спасението чрез Христос (Бит. 3:15).

От Адам и Ева нататък Божията воля е възпитанието на децата да бъде осъществявано от родителите им. За **Авраам** Господ казва: „Аз го избрах, за да заповядва на синовете си и на своя дом след себе си, да ходят по пътя Господен и да вършат правда и съд...“ (Бит. 18:19). Особено след Потопа всред широко разпространеното идолопоклонство познанието за истинския Бог е нужно да бъде изрично предавано. В този смисъл можем да говорим за религиозно образование в пълния смисъл на думата.

Следващият етап на Божиите възпитателни действия е с **народа Израил**. Тогава родителите имат нужда от подготовка поради невежеството и упадъка по време на робството. Божият подход към тях е да засили вярата им, като им даде откровения за Себе Си. С тази цел е създадено **святилището**, което предава най-точните нагледни уроци по богопознание. Може да се каже, че святилището има функция на училище, в което се преподават уроците за Божиите святост (Втор. 23:14) и милост (Левит 4:31).

Но все пак като централното възпитателно средство във всички Божии образователни действия с народа Израил може да бъде определен **Божият закон**. Неговото място е посочено да бъде „в сърцето ти“, да бъдат постоянно преподаван предмет „на децата си“ и тема за разговор при всякакви обстоятелства (Втор. 6:6-9). Така подготвени и наставени, родителите вече са в състояние да наставляват децата си в това, което са научили от Бога. По този начин **семеиството** се превръща в реален фактор за осъществяване на **неформално религиозно образование**.

Освен семеиството, другата основна институция за религиозното образование на древния Израил са **свещениците и левитите**.

Инструкцията към тях е „да учите синовете Израилеви на всички наредби, които Господ им е казал чрез Моисея“ (Левит 10:11). Тази дейност може да се определи като **формално образование** – от една страна, то е регламентирано на най-високо законодателно и управленско ниво; от друга страна, организацията му е добре планирана и структурирана по същия начин, както и службите в светилището (Втор. 33:10).

Специално внимание заслужават **годишните празници**, наредени от Бога като важно средство за възпитание (Втор. 16:16). Системата на образователна дейност чрез празниците може да бъде разположена в **континуума между формално и неформално образование**, имайки предвид високата степен на организираност, но и неформалния начин на предаване на религиозния опит.

Във време на религиозно отстъпление се появяват **пророческите училища**. Изглежда, че те са основани от пророк **Самуил** по Божие поръчение (1 Царств. 19:18-24) и са предназначени да служат като защита срещу покварата, да спомагат за духовното издигане на младото поколение и нацията, като осигуряват квалифицирани служители, посветени на Бога, подготвени за водачи и проповедници. Тези училища представляват система за **формално религиозно образование**. Най-вероятно дейността им е била подновена от пророк **Илия** и продължена от пророк **Елисей** (4 Царств. 2-9).

След **вавилонския плен** под Божие ръководство се извършват няколко важни неща. Първата задача към завърналите се евреи е построяването на **храма** (2 Парал. 36:23, 1 Ездр. 1:1-4). Още преди построяването на храма е съграден жертвеник и са подновени редовните богослужения на „всички празници“ (1 Ездр. 3:2-6), което означава **възстановяване на богослужебната система** и заедно с това на **системата за формално религиозно образование**. Последното е показателно за значението, което има организираното богослужение за

отделните семейства и хора. Втората задача, изпълнена чрез втората вълна завърнали се израилтяни, е „възстановяване на Иерусалим“ (Дан. 9:25). Това включва изграждането на крепостната стена около града (Неем. 6:15) и организиране на **всенародно изучаване** на „книгата на Моисеевия закон“ (Неем. 8:1-3). Но централното внимание е съсредоточено върху духовното здраве на **семействата** от Божия народ. Свещеник Ездра получава сведения, че „народът Израилев и свещениците и левитите“ са се смесили с околните народи чрез бракове и така са извършили беззаконие (1 Ездр. 9:1-2). Изучавайки причините за вавилонския плен, Ездра е стигнал до извода, че браковете с езичници в разрез с инструкциите на Писанието са предизвикали идолопоклонството и отстъплението от Божия закон (1 Ездр. 9:7,12). Единственият начин за получаване на прощение и за поправяне на злината е чрез покаяние и отлъчване „от народите на тая земя и от другоплеменните жени“ (1 Ездр. 10:11). Следват конкретни действия по поемане на обещание и изпълнение на това решение (1 Ездр. 10:19). В противен случай богослужението като фактор на формално религиозно образование би станало формално в негативния смисъл на думата, т. е. лишено от смисъл. Имайки предвид, че семейството е основното място в Божия план, където, както беше констатирано, се реализира **неформалното религиозно образование**, може да се направи извод относно огромната негова значимост.

В свещената история най-важният период на образователна дейност е земният живот на **Господ Иисус Христос**, най-великият учител (Мат. 23:8). Неговата дейност следва да бъде определена именно като **неформално християнско образование**. Формалното религиозно образование по времето на Иисус Христос е осъществявано от равините в училищата към синагогите, които Той в детството Си не посещава (Иоан 7:15) – в тяхното образование централно място заема „преданието на старците“ вместо „Божията заповед“ (Мат. 15:1-3), а гордостта и външната

показност (Мат. 23:7) измества служенето на Бога. Така Господ Иисус Христос получава **само неформално религиозно образование** от Своите родители и от Свещените писания (Лук. 4:17).

Едно от нещата, които правят най-силно впечатление в образа на учителя Иисус Христос, е **пълното покритие между поучение и живот**: „Защото ви дадох пример, да правите и вие същото, каквото аз ви направих“ (Иоан 13:15). Това придава сила на учението Му. Освен това Христос вярно **изобличава греха** (Мат. 23). По този начин учещите са наясно с цялата истина, но не са отблъснати, а привлечени към Него, защото Неговите изобличения са винаги **с любов**. Във всеки човек вижда Божие дете, което отново може да се свърже с Бога (Иоан 3:15).

Относно Христос като учител прави впечатление изявлението, че „Той ги поучаваше като такъв, който има власт, а не като книжниците (и фарисеите)“ (Мат. 7:28-29). Може да се предположи, че разликата е в начина, по който са разглеждани едни и същи въпроси – поучението на книжниците е заучено, студено и формално, а **думите на Христос представят Божието слово** в нова светлина и проникват дълбоко в значението му. Вероятно равините не придават категоричност на Писанията, а говорят за тях със съмнение и колебливост. Иисус Христос ги представя като най-висш авторитет, с който не може да се спори.

Интересни са **методите на обучение от Христос** към Неговите ученици. Това обучение се състои в **лично общуване** за продължително време. Чрез такова общуване на човека с Бога се упражнява влияние за преобразяване „в същия образ, от слава в слава“ (2 Кор. 3:18). На практика дванадесетимата ученици съставляват семейството на Иисус Христос (Мат. 12:47-50). Разнообразието на характерите им е голямо и постигането на единство между тях е много трудно, но Христос го постига и начинът е да ги доведе до **единство със Себе Си**: „да бъдат всички едно... и те да бъдат в Нас едно“ (Иоан 17:21).

В същото време подходът на Иисус Христос към всекиго е **различен**. **Иоан** се стреми към най-голяма близост с Него и тя не му е отказана. Характерът му не е без дефекти (Марк. 3:17), но Учителят разбира, че зад отблъскващите гордост, амбициозност и агресивност се крие копнеж за любов, съчувствие и приятелство – и му ги дава. Иоан се променя и се превръща в апостола, разбрал и описал в най-голяма степен Божията любов. **Петър** е дързък и самонадеян и затова често укоряван от Христос, Чиято цел е да го освободи от неговата самоувереност и да го приучи на смирение, упование и послушание. Иисус полага особени грижи за него – предупреждава го (Лук. 22:34), уверява го, че се моли за него (Лук. 22:31-32), обръща му специално внимание (Марк. 16:7). Преобразяването на Петър е чудо на Божествената благодат, търпение и любов. По отношение на **Иуда Искаротски** подходът на Христос е различен – към него Той не отправя нито един пряк укор освен в края на службата Си. Иуда не се оставя да бъде преобразен и воден от Христос, а вместо това поддържа склонността си към критикуване (Иоан 12:3-6). Исус знае, че противодействието би го ожесточило, и вместо това се старае да му въздейства чрез Своята себепожертвувателна любов. Въпреки че това се оказва безрезултатно при Иуда, остава като урок за учениците и за днешните Христови последователи как да се отнасят с изкушаваните и грешните.

Последният период в библейската хронология е времето на **апостолската църква**. Той се характеризира с мащабно разпространение на Евангелието в нови райони и организиране на църкви в тях. Образователната дейност на църквата е подобна на образователната дейност на старозаветния Израил, но в някои отношения съществено се различава от нея. Образованието и в двете системи има за център Свещеното писание (Рим. 1:1-2) и е заповядано от Бога (Иоан 5:39). Целта и в двете епохи е спасение „за всички народи“ (Ис. 56:7), но подходът е

различен. Докато за Израил инструкцията е народът да пази Божия закон и така ще получи благословение, което ще впечатли и привлече другите народи (Втор. 28:9-10), за църквата поръчението е „идете, научете всички народи“ (Мат. 28:19). За разлика от старозаветните празници и богослужения, на които присъствието на всички израилтяни от мъжки пол е регламентирано и задължително (Лев. 23:1-4), а отсъствието се наказва (Числ. 9:13), в новозаветно време участието в църковния живот е изцяло **доброволно** (Иоан 6:66-69). Друга разлика е, че образователните дейности в епохата на древния Израил са насочени навътре и обслужват самия Израил, докато в епохата на християнската църква тяхната посока е както навътре към самите вярващи, така и **навън към незапознати с евангелието хора**.

В съответствие с различните обекти на образователния процес, методите са различни. В повечето случаи се започва с достигане на невярващи, за които се прилага адаптиран подход. Апостол Павел прави ясно разграничение между „иудеите“, „подзаконните“, „нямащите закон“ и „немощните“, като обобщава: „за всички станах всичко, щото по какъвто и да е начин да спася някои“ (1 Кор. 9:20-22). Този процес на свързване с хората и търсене на подходящия начин за предаване на познанието за Христос може да бъде определен като **неформално учене** за получателя. След това събирането на групи от повече хора и изучаване на Писанията с тях е **неформално образование**. По-нататък се преминава към създаване на нови църкви и тяхното постепенно институционализиране (Тит. 1:5). Следва **формализиране** на образователните дейности, което се вижда от факта, че за преподаването „учение“ (Деян. 2:42 и др.) се използва думата *διδάχη*, което означава добре структурирано учение, доктрина³⁹. В случаите с т.нар. „домашни църкви“ (1 Кор. 16:19 и др.) може да се предположи, че

---

³⁹ BibleWorks 6 / Resources / Greek/Hebrew Lexicons... / 6589 didach,

преподаването на религиозния опит е **неформално**. И отново, както и при Израил, **семейството** е основният фактор на **неформално религиозно образование** (2 Тим. 1:5).

1.2.2. Съвременно религиозно образование

За да се определи неформалното религиозно образование, е нужен поглед върху религиозното образование изобщо, както и върху неговите разновидности.

В широк смисъл **религиозното образование** обхваща „различни видове образователна дейност, свързана с изучаването на религия, с религиозното възпитание, с формирането и развитието на религиозно съзнание“⁴⁰. По този начин всички области на образователна дейност, които по някакъв начин навлизат в полето на религията, могат да се нарекат религиозно образование. В още по-широк смисъл може да се разглежда „религиозното образование като особен вид социална дейност в дадено общество“⁴¹, в много случаи непреднамерена. Това има значение от гледна точка на неформалното религиозно образование, защото върху формирането на религиозното съзнание на учещите влияят много фактори и те следва да се имат предвид.

В тесен смисъл обаче религиозното образование представлява реализиране в училищната система на съответната образователна политика на обществото от администрацията на страната. В повечето европейски държави се разбира „изучаване на религия в публичното училище“ с „критично дистанциран характер“⁴², за разлика от предмети, изискващи религиозна самоидентификация като вероучение, катехизация и др. В България все още масовото разбиране за понятието религиозно

---

⁴⁰ Легкоступ, М. Методически аспекти на обучението по религия. Велико Търново, 2013, с. 33.

⁴¹ Кожухаров, В. Религиозното образование в европейската училищна система днес. Велико Търново, 2009, с. 15.

⁴² Легкоступ, М., 2013, с. 34.

образование е образование, получавано в специализирани религиозни учебни заведения. Причината е, че предметът „Религия“ продължава да отсъства от списъка на задължителните общообразователни учебни предмети в българската образователна система. Оттук неизбежно следва, че неговият имидж ще бъде като на нещо нежелано в днешното училище.

Религиозното образование има дълга **традиция в българското училище**. Веднага след Освобождението, с „Привременния устав за народните училища“ (29 август 1878 г.) е постановен светският характер на училищата в България. Но това не е в противоречие с включването на предмета Закон Божи (Вероучение) в учебното съдържание и оттогава той неизменно присъства до 9 септември 1944 г. Тогава поради настъпилите управленски промени Вероучението поетапно е извадено от учебния план на държавните училища до 1949 г.⁴³ След края на комунистическия режим започват усилия за въвеждане отново на религиозното обучение в училище. Но дългият период на атеистична пропаганда е довел обществото до разбирането, че въвеждането на обучението по религия в училище противоречи на светския характер на образованието. Според Закона за предучилищното и училищното образование от 01.08.2016 г., чл. 11 (1) „Предучилищното и училищното образование в Република България е светско.“⁴⁴. Въпросът **как да се тълкува светскостта** е разгледан подробно от Магдалена Легкоступ⁴⁵. Светско образование е образованието, осигуряващо свобода на съвестта, на конфиденциалността на убежденията, на изповядването или неизповядването на религия, а също зачитане на обществените ценности и прозрачност за обществен контрол. Светско е училището, което не е на подчинение на религиозни институции,

---

⁴³ Иванова, Т. Обучението по религия и светският характер на образованието. // Управление и образование, том 5 (3), 2009, с. 114. – <http://www.conference-burgas.com/maevolumes/vol5_2009/BOOK3/B3_REP19.pdf> [29.08.2021]

⁴⁴ Закон за предучилищното и училищното образование – <<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>> [29.08.2021]

⁴⁵ Легкоступ, М., 2013, с. 38-43.

политически партии и т.н., което осигурява свобода на съвестта и е открито за обществен контрол.

В изследване върху характера на светското образование Валентин Кожухаров коментира чл. 5 от Закона за народната просвета по следния начин: „светският характер на образованието не изключва възможността учениците да бъдат запознати с религията, която е неотменим компонент на всяка духовно-материална култура на човешкото общество“⁴⁶. Авторът посочва, че религиозната тематика присъства в учебници по някои учебни предмети като литература и история, което налага учителите да се консултират със специалисти, защото поради отсъствието на предмета Религия от учебната програма не могат да бъдат правени междупредметни връзки. А практиката на почти всички развити европейски страни е Религия да се изучава в училище и да се преподава от богослови, като това не влиза в противоречие с принципа, че образованието е светско.

От 1997 г. **предметът Религия** се изучава като свободноизбираем в учебния план на българското училище, а от 2003 г. е въведен и като задължителноизбираем⁴⁷. Но десет години след началото на изучаването на Религия в училище равностметката според Евгений Гюнов е, че „и двете форми ЗИП и СИП, в които се преподава Религия, са трудно работещи, защото зависят от много субективни фактори“⁴⁸, сред които са отношението на директора, учителите и родителите, финансирането на преподавателите по религия, сформиранието на норматив, конкуренцията с другите избираеми предмети.

В следващите години учени и религиозни педагози аргументират **нуждата от задължителното изучаване на предмета Религия в училище.**

---

⁴⁶ Кожухаров, В. Как да разбираме светското образование. 2005 г. – <<https://www.pravoslavie.bg>> [29.08.2021]

⁴⁷ Инструкция № 2 от 23.06.2003 г. за провеждане на обучението по учебен предмет „Религия“ – <https://www.mon.bg/upload/10595/instrukcia_2_2003_religia.pdf> [29.08.2021]

⁴⁸ Гюнов, Е. Дискусия: Десет години учебен предмет „Религия“ – благословен път към нравствено съвършенство. 2006 г. – <<https://dveri.bg/cdfc>> [29.08.2021]

Божидар Андонов например настоява, че „религиозното обучение следва със закон да стане задължителен учебен предмет“. Сред аргументите, които изтъква в полза на това, са, че то има научен характер и като такова е „предмет като всички други“. Освен това религиозното образование е полезно на учениците от културно-историческа, духовно-нравствена, социално-идеологическа и екзистенциална гледна точка.⁴⁹ Факт от живота е постоянният **контакт и взаимодействие между вярващи и невярващи**. Магдалена Легкоступ сигнализира, че „религиозната неграмотност полага основите за нетолерантност и предразсъдъци“. Обратно, религиозното образование насърчава взаимното уважение по отношение на различията, изгражда умения за поставяне и обсъждане на дискуссионни въпроси и разрешаване на проблеми⁵⁰.

Религиозното образование и до днес не е задължителен учебен предмет. Клавдия Сапунджиева посочва противопоставящите се страни в дебата: „светски настроените академични експерти, политици и интелектуалци“ и „Българската православна църква и Главното мюфтийство“⁵¹. Представителите на първата група подкрепят идеята за изучаване на общообразователен предмет „Религия“, който да дава познания за религията и да се изучава надконфесионално. Представителите на втората гледна точка стоят на становището за конфесионалното преподаване на задължителен предмет „Вероучение“. Според автора „МОМН също донякъде има дял за това различие“, заемайки позиция, при която въпросът не се решава удовлетворително за нито една от страните.

По-нататъшното развитие на проблема включва **ревизиране на позиции, преговаряне** и работа по изготвяне на **учебници по религия**. Светият синод настоява „от учебната година 2008/2009 учебният предмет

---

⁴⁹ Андонов, Б., 2005, с. 13-54.

⁵⁰ Легкоступ, М. 2012, с. 16, 86.

⁵¹ Сапунджиева, К. За религията, ценностите и българското училище. 2010 г. – <<https://old.bg-patriarshia.bg/m/reflections.php?id=93>> [29.08.2021]

„Религия“ да се въведе като задължителна подготовка (ЗП)⁵². През 2015 г. Светият синод изпраща писмо до министър-председателя с молба за съдействие „за утвърждаване на статута на учебния предмет „Религия“ наравно с общообразователните учебни предмети“⁵³. На 24.07.2018 г. излиза заповед на Министъра на образованието и науката, с която се утвърждават учебни програми за 1-12 клас по учебния предмет религия в три разновидности – християнство-православие, ислям и неконфесионално обучение.⁵⁴ През септември 2018 г. стартира конкурс на МОН за учебници по религия за 1-12 клас. През 2019 г. Светият синод утвърждава екип по изработка на учебниците, който за шест месеца изготвя такива за 1-5 клас и ги внася в МОН през януари 2020 г. Със заповед от 6.07.2020 г. МОН одобрява учебниците за употреба в системата на училищното образование.⁵⁵

Важно е да се знае, че **практиката в много европейски страни** е да се изучава **религия като задължителен предмет** в училище. В някои от тях религиозното образование в държавните училища се регламентира изрично в Конституцията – например в Румъния (чл. 32.7) и Германия (чл. 7.3)⁵⁶. В предложената от Европейския съюз Европейска референтна рамка за осъществяване на условия за високо качество на интеркултурното изучаване на религиозните и нерелигиозни възгледи в съвременното образование (2008 г.) „се препоръчва осъществяването на обучение по религия на ниво задължително образование“⁵⁷. През 2009 г. е приета

---

⁵² Концепция на Светия синод на БПЦ относно статута на предмета „Религия“ в българското общообразователно училище. 2020 г. – <<https://bg-patriarshia.bg/concepts-1>> [29.08.2021]

⁵³ btvnovinite.bg Светият синод поиска от Борисов предмет „религия“ в училище (Писмо на Светия синод до министър-председателя). 23.04.2015 г. – <<https://btvnovinite.bg/bulgaria/svetiyat-sinod-poiska-ot-borisov-predmet-religiya-v-uchilishte.html>> [29.08.2021]

⁵⁴ Учебни програми по религия. 2018 г. – <<https://www.mon.bg/bg/98>> [29.08.2021]

⁵⁵ Новите синодални учебници по религия – християнство-православие – <<https://bg-patriarshia.bg/textbooks>> [29.08.2021]

⁵⁶ Легкоступ, М., 2012, с. 26.

⁵⁷ Пак там, с. 31.

официална позиция на ЕС относно обучението по религия, което задължително трябва да присъства в образователните системи на страните. Днес то се осъществява по 4 начина: неконфесионално задължително; конфесионално по избор; конфесионално задължително с възможност за отказ; преподаване на религиозни факти в различни учебни предмети⁵⁸. Практиката показва, че четвъртият начин може да бъде полезен при правене на междупредметни връзки, но не може да компенсира отсъствието на учебния предмет Религия, защото специалистите по съответните предмети като цяло нямат нужната компетентност в областта на религията. Навлизайки в една по принцип непозната за тях област, непокрита от съответния предмет, те изпадат в положението да правят изявления относно това, какво твърди дадена религия и дали тя е права. Такива изявления са субективни, некомпетентни и понякога недоброжелателни, което е изключително вредно за учениците.

И така, предметът религия е нужен на младото поколение и на обществото ни като цяло. Той не може да бъде заместен и отсъствието му от образователната програма лишава училището от много предимства.

Следва общ преглед на **видовете религиозно образование**. Първо, религиозното образование се дели на общо (училищно) и професионално⁵⁹. **Професионалното** религиозно образование подготвя професионални религиозни служители (клирици, богослови, мисионери и т.н.). **Училищното** религиозно образование си поставя общообразователни цели, свързани с цялостното развитие на учениците. То се подразделя на два основни типа: конфесионален и неконфесионален тип религиозно образование. Ако целта е в учениците „да се породят желание да водят религиозен живот“⁶⁰ в своята религия, то става дума за **конфесионално**

---

⁵⁸ Пак там, с. 25.

⁵⁹ Легкоступ, М., 2013 г., с. 43-55.

⁶⁰ Кожухаров, В., 2009 г., с 16-17.

(вероучително) религиозно образование. А ако се цели запознаване на учениците с факти за религията, за духовната сфера и за ролята на религията в обществото, тогава е налице **неконфесионално** (светско) религиозно образование. В държава, в която образованието е светско, каквато е България, конфесионално образование е възможно само на доброволни начала, като при това е необходимо на учещите да се предостави „възможност за избор (алтернативен учебен предмет) или отказ от получаване на религиозно образование“⁶¹.

В тази насока може да се направи още една класификация: задължителен и незадължителен тип религиозно образование. Когато предметът Религия е част от задължителните учебни предмети в училище, това е **задължителен тип**. Съответно, ако предметът е избираем, става дума за религиозно образование от **незадължителен тип**⁶². Това все още е случаят в Република България, където предметът Религия се изучава само в избираемите учебни часове.

Съществува и друга, особено сполучлива класификация, направена от оксфордския професор Майкъл Гримит⁶³ през 60-те години на 20 век и доразвита от неговия колега професор Джон Хал⁶⁴. При тази класификация се описват три подхода за получаване на религиозно образование: **учене на религия, учене за религията и учене от религията**. Учение на религия е всъщност конфесионалната форма на религиозно образование и предполага „подчинение на авторитета на вероизповедната традиция“. Вторият и третият подход са неконфесионални. Учение за религията визира

---

⁶¹ Легкоступ, М., 2013 г., с. 48.

⁶² Кожухаров, В., 2009 г., с. 18-19.

⁶³ Grimmit, Michael. When is 'Commitment' a Problem in Religious Education? // British Journal of Educational Studies. Vol. 29, n1, Feb. 1981, p. 42-53. – <<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00071005.1981.9973584>> [29.08.2021]

⁶⁴ Hull, John M. The Contribution of Religious Education to Religious Freedom: A Global Perspective. // Religious Education in Schools: Ideas and Experiences from around the World, Oxford, International Association for Religious Freedom, 2001 – <<http://www.johnmhull.biz/International%20Association%20for%20Religious%20Freedom.html>> [29.08.2021]

неутралното информативно изучаване на религията и подчинение „на авторитета на науката“. Учене от религията представлява възползване от богатствата, които религията притежава в областта на знанията, личностното развитие, формирането на миросгледа и духовността, и включва подчинение „на авторитета на педагогиката“. Казано по друг начин, религията може да се преподава на учениците съответно като закон, като факт и като дар. Не може да се оспори правото на съществуване на който и да е от трите подхода, по-скоро е нужна интеграция между тях. И все пак третият път вероятно би донесъл най-голяма полза за учениците и „се оказва най-адекватен не само на реалиите на съвременното секуларизирано плуралистично общество, но и на идеите на училището“⁶⁵.

---

⁶⁵ Легкоступ, М., 2013 г., с. 49-55.

1.2.3. Неформално християнско образование

Както беше разгледано в т. 1.1.1. *Ролята на неформалното образование в днешния свят*, главният фактор за съвременното интензивно развитие на неформалното образование е експоненциалното увеличаване на знанието, поради което формалното образование само не може да се справи с постоянно променящите се изисквания на днешното общество. Допълнителен фактор в този процес е и бързото развитие на информационните технологии и интернет, което прави така, че информацията да е достъпна за учещите навсякъде и по всяко време. Може да се очаква, че същите процеси ще се наблюдават и по отношение на религиозното образование. В Свещеното писание е предсказано това състояние на света: „А ти, Данииле, скрий тия думи и запечатай тая книга до последно време; мнозина ще я прочитат, и знанието ще се умножи“ (Дан. 12:4). Това напълно се потвърждава днес – **религиозното знание нараства** все по-бързо както в богословски, така и в приложен аспект. И по-голямата част от **информацията е на разположение на всекиго**, не само в библиотеките и книжарниците, но и в интернет. На разположение са видеосеминари по всевъзможни теми, видеозаписи на богослужения и проповеди. Последният факт доведе до сравнително новото понятие **интернет-църква**, обозначаващо виртуална общност от християни, общуващи посредством социални мрежи. Това неизбежно предизвиква промяна на ролята и нерядко на авторитета на църквата и духовниците в живота на вярващите. Критичният поглед от страна на миряните в случая е неизбежен. Ако тази нова реалност не бъде отчетена, това може да причини охлаждане и дори отлив на души от църквата.

Друга предпоставка за съществуването и развитието на неформалното образование е **необходимостта от съответствие между формалното знание и реалния живот**. За подрастващите е важно да разберат каква практическа полза ще получат в ежедневието си живот от своята вяра, да

усетят смисъла на религията в социален и общожителски план. Те имат потребност да знаят, че религиозното учение, на което ги учат, е здраво, и да изпитат това на практика. Посланията, които децата от християнски семейства получават от своите родители, учители и църква относно вярата и начина на живот, се различават значително от посланията на техните връстници и от излъчваните чрез различни медии. Неизбежно идват въпросите кой е прав, кое е за предпочитане и как на практика да се живее християнството. Натискът отвън е много силен и това прави необходимостта от неформално християнско образование особено голяма.

Неформалното образование е считано днес не толкова за алтернатива, колкото за задължително допълнение към формалното. Така е и в областта на религиозното образование. От *т. 1.2.1. Религиозното образование в библейската история* стана ясно, че формалното и неформалното религиозно образование винаги са присъствали в живота на Божия народ като взаимно допълващи се дейности. В България ситуацията все още е такава, че формалното религиозно образование е недостъпно за повечето български ученици, поради което единствената възможност за тях да получат религиозно образование е това да стане неформално. Но и за тези, които имат възможност да изучават в училище Религия като избираем предмет, **неформалното образование е също необходимо**. Божидар Андонов признава, че е хубаво, че родителите записват децата си за обучение по религия с надежда за позитивно етично влияние, но коментира, че „те едва ли имат реална представа относно възможностите на училището по този предмет“, и пояснява, че ако училищното обучение по религия „е единственият фактор на религиозно възпитание, то тогава е претоварено с този дълг“⁶⁶. Предвид развитието на нещата относно изучаването на религия в системата на българските държавни училища,

---

⁶⁶ Андонов, Б., 2005, с. 69, 123

изглежда, че е въпрос на време религиозното образование у нас да стане задължително. Но дори това да стане скоро, пак ще има нужда от неформално религиозно образование.

За да се определи неформалното религиозно образование, е нужно да се намери неговото **място сред видовете религиозно образование**. Като отделна разновидност, различна от общото и специалното религиозно образование, Магдалена Легкоступ посочва **„енорийското, или специалното религиозно образование“**⁶⁷. Тук се включват молитвените практики, оглашението (катехизацията) и други видове възпитание, „осъществявани обикновено в религиозните общности или в семейството“, като целта е усвояването на определена вероизповедна традиция и включването в нея. От гледна точка на класификацията на религиозното образование, в случая става въпрос за незадължително конфесионално образование. Този особена форма на образователна дейност представлява по съществото си **неформално религиозно образование**.

Съществуват и „преходни форми на училище“, които съвместяват двете форми (училищно и енорийско). Такива са „неделните (огласителни) училища..., както и църковно-енорийските (манастирски) общообразователни училища със строг канонически устав на вътрешния живот“. Това са училища, не само по силата на названието им, а защото в тях се извършва организирано обучение от учители към ученици. Разликите между образованието, давано там, и училищното образование в държавните училища, обхващат целите и задачите, формите и методите на обучение, учебното съдържание, връзката с църковния живот.⁶⁸ Въпросът дали образованието, което дават тези училища, е формално, или неформално, е по-скоро въпрос къде в образователния континуум между формално и неформално образование могат да бъдат поставени те.

---

⁶⁷ Легкоступ, М., 2013, с. 44.

⁶⁸ Пак там, с 44-45.

Използвайки класификацията, дадена в *Таблица 1*, според критериите преднамереност и структурираност, а също добавяйки допълнителен критерий за сертифициране на получените знания и умения, **неделните (огласителни) училища** могат да бъдат поставени по-близо до **неформалното християнско образование** – ученето е преднамерено, но незадължително, дейността е нестрого структурирана (съществено зависи от участващите), получените знания не се сертифицират. А манастирските училища, имащи строг канонически устав на вътрешния живот, според същите критерии са сравнително по-близо до формалното християнско образование.

Освен това „всяко **неформално предаване на личния мистичен опит** от наставник към ученик“ в енорийското религиозно образование притежава елементи на учителство и ученичество, което „позволява те да бъдат разглеждани като форма на образование“⁶⁹. Според класификацията на *Таблица 1* тук става въпрос за **неформално учене** (непреднамерено отношение на учеция, неструктурирана дейност), което също попада в обсега на разглежданията на неформалното християнско образование.

Обобщено казано, църквата в повечето от своите дейности по линия на енорийското (специално) образование осъществява неформално християнско образование. Или, както се изразява руският църковен педагог Николай П. Аксаков, „църквата е училище“, и добавя „но училището не е Църква“⁷⁰. Църквата осъществява образователна дейност, както и училището, но дейността на всяко от тях се различава от дейността на другото.

Както вече беше споменато по-горе, другото основно място, където се извършват молитвени практики, оглашение и други видове религиозно възпитание, е **семеиството**. „Религиозното възпитание по правило се

---

⁶⁹ Пак там, с. 45.

⁷⁰ Пак там, с. 17.

осъществява в семейството“, пише Клавдия Сапунджиева⁷¹. Това възпитание, както и различните видове учене, осъществявани в семейството, притежават всички характеристики на неформално образование: отношението на учещия е непреднамерено, образователната дейност е неструктурирана, усвоените знания и умения не се сертифицират. Когато става въпрос за християнско възпитание и за учене в областта на християнската религия, това може да бъде определено като **неформално християнско образование**.

Румен Вълчев разглежда информалното образование като доживотен процес на събиране на знания, придобиване на умения и развиване на нагласи „практически отвсякъде и през целия живот извън рамките на специално структурирани образователни ситуации“. Авторът изброява някои източници, от които се получава информално образование: „от приятели, от семейството, от радиото, телевизията, Интернет“, като пояснява, че обединяващото е, че този тип образование е индивидуален, неорганизиран, несистематичен⁷². Отнасяйки това разглеждане към неформалното религиозно образование на подрастващите, може да се направи изводът, че **приятелите** и **медиите** се явяват като два допълнителни фактора на неформално християнско образование освен вече идентифицираните църква и семейство. Чрез медиите и чрез неформалната обкръжаваща среда децата и юношите при различни случаи получават религиозни или антирелигиозни послания, което следва да бъде отчетено.

И така, неформалното християнско образование е специален вид религиозно образование, осъществявано извън училищните часове по предмета Религия. То се получава в семейството, чрез различни дейности на църквата, чрез медиите и неформалната среда с по-висока или по-ниска

---

⁷¹ Сапунджиева, К., 2010 г., – <<https://old.bg-patriarshia.bg/m/reflections.php?id=93>> [29.08.2021]

⁷² Вълчев, Р., 2009, с. 45.

степен на преднамереност и целенасоченост, не се сертифицира, но силно влияе върху оформянето на духовния облик на учениците. Нужно е да се отбележи също, че макар и термините „възпитание“, „обучение“, „учене“ и др. да имат близко значение с „образование“, те стесняват обхвата на дейността му, която не се ограничава само до някое от тях, а ги обобщава. Освен това, както беше посочено в т. *1.2.1. Религиозното образование в библейската история*, думата „образование“ най-точно отразява целта на християнското образование, а именно „възстановяване на Божия образ в човека“. Поради това в настоящото изследване ще бъде използван предимно терминът **неформално християнско образование**.

1.3. Основни фактори на неформалното християнско образование

1.3.1. Семейство

Произходът на семейството е от самия Бог в Едемския рай (Бит. 2:22-24), което означава, че то има Божията подкрепа и благословение като предпоставка да бъде символ на небето в нашия свят по отношение на любов, святост, щастие. Така че с Божия помощ задачата на родителите да отгледат и възпитат правилно децата си е изпълнима, макар и много трудна и сложна.

Семейството е най-важният фактор за възпитанието на детето, „неговата роля е определяща за детското и юношеското развитие“⁷³. Положителните връзки с родителите подпомагат детето в изграждането му като личност, в откриването на собствената му идентичност в юношеството и в реализацията му в зрелостта.

---

⁷³ Захариева, Р. Сътрудничеството между семейството и детската градина/училището за развиване на родителски умения. С., 2010, с. 24.

Както вече беше споменато, религиозното образование се осъществява в най-голяма степен в семейството. Тодор Поптодоров и Иван Денев разглеждат семейството като „първият и основен възпитателен фактор“⁷⁴. Понеже обществото се състои от отделни семейства, то и неговото благоденствие зависи от влиянието на дома. Ако децата се възпитават правилно и характеристиките им се оформят според християнските нравствени ценности, влиянието им върху обществото ще бъде положително в дългосрочен план. Семейството оказва влияние върху човека на първо място чрез **атмосферата, която цари в него**. Ако хората в него са „свързани и сближени един към друг“, ако младият човек чувства дома си като мястото където са минали „най-хубавите му дни“, то той по-лесно ще възприеме и приложи в своя живот уроците, които му се преподават там.

Когато родителите се отнасят към детето с **любов и нежност**, като същевременно изискват от него **послушание и дисциплина**, то отговаря с доверие и уважение към техния авторитет. Осъзнавайки грижите им към него, то е склонно от своя страна да се грижи за другите членове на семейството, които се нуждаят от това, а по-късно през живота си да се грижи за други хора в общото човешко семейство. Младият човек развива съзнание за нуждата от ред и законност в обществото, защото го е получил в семейството в атмосфера на „тройка любов“ – съпружеска, родителска и синовна. Обратно, ако детето е преживяло обиди и огорчения в семейството си, по-късно влиза в самостоятелния живот с озлобление, недоволство и вътрешен бунт, с желание „всичко в света да се руши и чезне“. И все пак според цитираните автори има надежда: „Върнете му тази любов, и вие ще го видите отново широко открито към света,

---

⁷⁴ Поптодоров, Т., И. Денев. Православна християнска педагогика. С., 2006, с. 59.

радостно, честито.“⁷⁵ Християнското семейство се различава от другите семейства по това, че „тук най-скъп и винаги желан гост е Спасителят“, Библията ежедневно се чете и се чувства присъствието на Божия Дух. Християнския дом е „един малък, тих, уютен храм“, в който се намира истината за Бога и живота.

Разгледаният възглед за семейството е описан и от религиозния педагог Енгелберт Грос по сходен начин. Авторът цитира становището на Католическата църква от Втория Ватикански събор през 1964 г., че християнското семейство е „един вид **домашна църква**“⁷⁶. Според него това разбиране отразява гражданския семеен модел на 19 и 20 век в различни страни. Днес обаче семейната институция толкова се е отдалечила от този модел, че самото съпоставяне на новата семейна действителност с него „изглежда идилично, нереалистично, незадоволително“. Актуалното състояние на семейството може да се определи като „съвсем нормален **хаос на любовта**“. Това включва различни аспекти, някои от които са следните. Понятията брак, семейство, родителство, любов и т.н. вече не са точно определени, а имат различни съдържания за всеки човек и за всяка връзка. Нормите са изгубили силата си да направляват поведението. Любовта до голяма степен е заела мястото на Бога по отношение на копнежа за спасение, а раят е тук, на земята. И не става дума за християнската любов; фетишизираната модерна любов е откъсната от традицията, субективна и се основава „на самата себе си, тоест на индивидите, които я преживяват“⁷⁷.

От педагогическа гледна точка разликата между ситуациите на традиционното християнско семейство и днешното се вижда много добре

---

⁷⁵ Пак там, с. 62.

⁷⁶ Грос, Е., К. Кьониг, Б. Андонов. Религиозна педагогика. С., 2003, с. 30.

⁷⁷ Пак там, с. 31-32.

от съпоставката на следните две изречения, третиращи невралгичния днес пункт за реда и нормите:

Т. Поптодоров, И. Денев: „Порядъкът в семейството се възприема леко и непринудено, без предварителни размишления и уговорки.“⁷⁸

Е. Грос: „Това, което по-рано се е осъществявало без думи, сега трябва да се обсъжда, обосновава, договаря, съгласува и тъкмо затова може по всяко време да бъде отхвърлено.“⁷⁹

Постановките в трудовете на предишното поколение религиозни педагози са издържани от библейска и педагогическа гледна точка, но светът навлезе в **нова епоха**, която много **промени семейството**. Сред причините за тази промяна могат да се посочат високите очаквания от семейния живот, от една страна, и нарастващите изисквания за мобилност към работещите, от друга⁸⁰. Но може да се забележи, че двете представляват проявления на едно мащабно **преструктуриране на обществото**, свързано с неговото нарастване и заедно с това нарастването на информацията. Икономическите кризи стават все по-чести и по-интензивни. Безработицата води до търсене на нови начини на печелене на пари, при което сравнително малко семейства могат да разчитат само на едни доходи, тези на бащата. В традиционния семеен модел от 19 и 20 век „майката не се занимава с професията си извън дома и затова има достатъчно време да се грижи за децата и да ги възпитава“, да „се грижи за почивката на мъжа си и за изпълнението на домакинската работа“⁸¹. Днес майката е двойствено ориентирана – „към семейството и към професията“⁸². Това изравняване на активностите на двата пола доведе до **преструктуриране и на семейните отношения** – функционалният брак с

---

⁷⁸ Поптодоров, Т., И. Денев, 2006, с. 60.

⁷⁹ Грос, Е., 2003, с. 32.

⁸⁰ Андонов, Б., 2005, с. 31-33.

⁸¹ Грос, Е., 2003, с. 30.

⁸² Андонов, Б., 2005, с. 32.

ясно разграничение на ролите е заменен от ориентиран към взаимоотношенията и общуването брак.

В тази нова ситуация традиционните **тежки семейни проблеми** засягат все повече семейства, включително християнски: прелюбодеяство, насилие над брачния партньор (физическо, психическо, финансово, сексуално – принуда или лишаване), насилие над децата, хомосексуализъм, алкохолизъм и други зависимости, и т.н.⁸³ Но освен тях по различни начини се получава твърде често срещаната „класическа схема на брачна дисхармония“, описана от Джеймс Добсън като „**гневни жени и безучастни мъже**“⁸⁴. Най-често до нея се стига по следния начин.

Последните десетилетия на 20 век и особено 21 век са време на осезаема промяна в положението на жената в обществото и в брака вследствие на движението за еманципацията на жените и феминизма⁸⁵. **Патриархалното семейство** от миналото е заменено с брак, в който **мъжът и жената са равноправни**. От гледна точка съвременната епоха и от гледна точка на жената този процес е справедлив и хуманен. От гледна точка на **мъжа** обаче неговата традиционна роля на „глава на семейството“ до голяма степен вече е архаизъм и това го поставя в недефинирано положение, в повечето случаи той не знае как да се държи. В общия за много двойки модел **свърхфункционалност – нефункционалност** има едно ниво на сумарна функционалност за брачните партньори, при което свърхфункционалността на единия подхранва нефункционалността на другия и обратно. В традиционния брак мъжът избягва да споделя своята слабост и уязвимост, което дава повече място за жената да изразява своите. Обратно, жената избягва да демонстрира своята компетентност и сила, което дава на мъжа по-силно усещане за неговите. И „ако

---

⁸³ Добсън, Дж. Любовта трябва да бъде твърда. 1999, с. 158-206.

⁸⁴ Пак там, с. 207-215.

⁸⁵ Лернер, Х. Танцът на гнева. С., 2003, с. 17.

нефункциониращият партньор започне да се подобрява, тогава свръхфункциониращият партньор започва да се влошава⁸⁶. Културно предопределената позиция за жената в патриархалното семейство е да бъде по-слабо функциониращият, подчиненият партньор, макар че реално в много случаи това не е така. Днес обаче патриархалният брак определено не е на мода, т. е. не е моделът на съвременността. Процесът на тази промяна на ролите през последните десетилетия много често приема формата на война „с остриите оръжия на интимността“ и включва „страха на жените от насилието на мъжете“ и „страха на мъжете от жените без страх“⁸⁷. В крайна сметка след много обществени дискусии и законодателни промени мъжът днес често е в ролята на **по-слабо функциониращия партньор**, което го поставя и в друга роля – на „далечния съпруг“ и „отсъстващия баща“. Това състояние се укрепява от неудовлетворението на жената от дефицита на активност в мъжа и се трансформира във „взаимоотношенията между една вечно мрънкаща съпруга и дистанцирания ѝ съпруг“. Получава се порочен кръг, наречен от Хариет Лернер „танцът на гнева“, при който отдалечаването на мъжа засилва обвиненията на жената и обвиненията на жената засилват отдалечаването на мъжа⁸⁸. В много случаи се стига и до развод.

Този проблем има и друга страна. Все едно дали бащата е дистанциран, или липсва, на практика **много деца израстват без бащи**, което причинява един специален дефицит, който засяга и момчета, и момичета, но особено силно се проявява при момчетата. Освен това поради глобализацията и нейната способност да налага модели на поведение много момчета дори от балансирани семейства са засегнати от него. Подценен е проблемът за пасивността на мъжете днес, защото той не е на

---

⁸⁶ Пак там, с. 35-36.

⁸⁷ Грос, Е., 2003, с. 32, 39

⁸⁸ Лернер, Х., 2003, с. 69-70.

дневен ред, вниманието все още е съсредоточено върху насилието над жени. Но някои автори, като Робърт Блай, сигнализират, че „днес мъжете губят своите права и страдат – особено младите мъже“. За разлика от борбените и агресивни мъже от времето около средата на 20 век, в днешно време повечето мъже са в една от двете крайности – някои са твърде агресивни, понякога дори престъпници, но преобладаващият тип са **„деликатни, чувствителни мъже“**, които са общителни, открити, „мили, стойностни хора“, но повечето от тях са **нешащни**, веднага се забелязва „липсата на енергия у тях“. Изгубили традиционните атрибути на мъжествеността като грубост и агресивност (което е положителното), те са **изгубили** и нещо друго – своята **решителност и жизненост**. Техни основни проблеми са отдалечеността от бащите им и неприятностите в браковете или връзките им. Такива мъже често влизат във връзки със **силни, енергични жени**, които „изиграха значителна роля в произвеждането на този мъж“ – безопасен, но не и създаващ живот. Вероятно в не твърде далечно бъдеще този дефицит ще стане по-осезаем и ще бъдат положени усилия в търсене на изгубената мъжественост, която е нужна както на мъжете, така и на жените и която не е нито „в царството на женското, нито в царството на мачото, а се намира в магнитното поле на дълбоко мъжкото“, което съдържа **твърдост** без жестокост, но с **непоколебимост**⁸⁹.

Проблемът с промяната на ролите в брака се усложнява при християнските семейства от факта, че **в Библията има инструкции за подчинение на жените към мъжете**: „... и към мъжа си ще тегнеш, и той ще господарува над тебе“ (Бит. 3:16); „*Вие*, жените, покорявайте се на мъжете си, като на Господа, защото мъжът е глава на жената“ (Еф. 5:22-23; Кол. 3:18; 1 Петр. 3:1-6). По такъв начин християнските семейства се

---

⁸⁹ Блай, Р. Да бъдеш мъж днес. С., 2005, с. 11-22.

оказват в полето на „напрежение“ между Библията и съвременната култура. Има различни тълкувания на такива библейски текстове. Според едни мъжът и жената са **създадени равноправни**, но след навлизането на греха хармонията между тях е разрушена и може да бъде поддържана само с цената на **подчинението** на единия към другия. Ева е първата, която е съгрешила и е въвлякла в грях и Адам, затова тя е станала подчинена на него. Ако този принцип се спазва, води до благословение в брака, но злоупотребата с първенството на мъжа често прави живота на жената прекалено тежък. Според други подчинението на жената е негативна последица от грехопадението, както и другата („с болки ще раждаш деца“), а не инструкция за спазване. Текстовете в Новия завет са културно обусловени, както и текстовете за подчинението на робите към господарите им. Но и при двете тълкувания реалността е една и съща, а именно, **моделът на брака днес е различен от библейския и традиционния**.

В тази нова ситуация „е вече **невъзможно да се възпитават подрастващите така**, както е правено преди“⁹⁰. В такъв случай как да се възпитават те сега? Библейският съвет е: „Поучи момъка в начало на пътя му; той не ще се отклони от него и кога остарее“ (Пр. 22:6). Големият въпрос е какво да правят днес родителите християни, за да възпитат децата си така, че те да изберат пътя на вярата. Най-общо казано, днес има шанс за религиозното възпитание, което стъпва на утвърдените принципи, но отчита променената действителност. Такова съвременно религиозно възпитание може да тръгне от предпоставката, че **„религията е възможна за детето“**⁹¹. Всяко дете притежава потребност и копнеж за помощ, закрила и грижа, поради което се нуждае от родителите, а те могат да го насочат към Бога. Логично е религиозното възпитание да има

---

⁹⁰ Андонов, Б., 2005, с. 38.

⁹¹ Грос, Е., 2003, с. 33.

способността да развенчае „фундаментализма на любовта“ и другите лично избрани изкуствени фундаменти, заели мястото на Бога и вярата. Но може да се предположи, че за да направи това, адекватното на днешния ден религиозно възпитание следва да намери **„нови начини**, за да се съживи по комуникативен път религиозното измерение на човешкия живот“⁹². Може би една добра насока за родителите в комуникацията им с децата е да обръщат внимание на липсата на цялост, на **фрагмента**, защото е много трудно да се направи цялостна преценка на днешната ситуация. Освен това животът на младото поколение е изработен от фрагменти. Днешните семейства много често представляват временно съжителство на семейни начала, в един момент съпрузите или партньорите преживяват влошаване на отношенията, понякога и раздяла, децата живеят с един родител, после се появява доведен родител, биват отглеждани от баба или дядо и т.н., при което на всеки етап животът е организиран различно както в битово, така и в религиозно отношение. Дори в класическите семейства с двама родители сериозните проблеми не са изключение. Взирането във фрагментите от отделните дни, месеци, години и тяхното спояване от библейска перспектива би могло да помогне на родителите християни да разберат по-добре децата си, да им помогнат и съответно да ги възпитат.

Нужно е да се отчете, че **произходът на проблемите във възпитанието** на децата в повечето случаи е в **проблемните брачни отношения**, и да се има предвид, че здравословно възпитание при нездрави брачни отношения е невъзможно. Затова е нужно да се провери кои типове семейни взаимоотношения се превръщат в пречка за християнското възпитание на децата. Съвременното общество на познанието все повече се нуждае от „възраждането на семейното образование“, което да обхване фрагментите от „образователната

---

⁹² Андонов, Б., 2005, с. 38.

мозайка“⁹³ и да помогне на младите хора да не се изгубят в различните перспективи. Но за да се осъществи религиозното възпитание в днешното семейство, е нужна **„подготовката на самите родители за отговорно родителство и възпитание“**. Според Клавдия Сапунджиева „това е големият дефицит в практиката на съвременното българско семейство“⁹⁴. Това е и голямо предизвикателство пред църквата, която чрез своите служители и специалисти може да окаже помощ на семейството в днешната всеобхватна криза.

1.3.2. Църква

Преди да бъде разгледан въпросът „как Църквата възпитава“, е нужно да се определи **„що е Църква?“**. Свещеното писание я определя като тяло Христово (Еф. 1:22-23). Това е „най-всеобхватен и въздействащ сред разнообразието от новозаветните образи“⁹⁵, защото определя най-точно нейната същност – Иисус Христос е Глава на това тяло, а вярващите са неговите членове, свързани чрез връзки на вяра и любов и действащи „според силите“ си за неговото укрепване (Еф. 4:15-16). В този смисъл Църквата е „жив организъм“, създаден от Иисус Христос и организиран за служба. Тя представлява също „свободен съюз“ на доброволни начала, „религиозно общество“, обединено на базата на общата вяра⁹⁶. От друга страна, нужно е да се отчете „една важна даденост на модерния свят – плурализма“⁹⁷, който има и религиозно измерение. Трите основни клона на християнството – католицизъм, православие и протестантизъм – имат своите общи постановки и различия по отношение на разбирането си за

---

⁹³ Вълчев, Р., 2009, с. 14.

⁹⁴ Сапунджиева, К., 2010 г. – <<https://old.bg-patriarshia.bg/m/reflections.php?id=93>> [29.08.2021]

⁹⁵ Стаматова, К. Църквата – общност на любовта. С., 2008, с. 25-26.

⁹⁶ Поптодоров, Т., И. Денев, 2006, с. 71-72.

⁹⁷ Грос, Е., 2003, с. 47.

религия и вяра, които се отчитат в религиозната педагогика⁹⁸. Вземайки предвид, че „традиционна религия в Република България е източноправославното вероизповедание“⁹⁹, което обхваща най-голям процент от християните в страната, е целесъобразно в настоящото разглеждане да бъде отчетено съществуването и на другите вероизповедания, за да бъде то приложимо за цялостната ситуация в България. Поради това тук с понятието „църква“ като фактор на неформалното християнско образование ще бъде означавана съответната християнска общност, в която участват или която посещават членовете на семейството на дадено дете. В повечето случаи това е Българската православна църква в лицето на най-вече на църковната енория, т. е. „местната църковна община, паството“, но и не само. В днешното време на медийна експанзия „е необходимо да се мисли отвъд енорията“ и да се използват средствата за комуникация като социални мрежи и видеоканали, за което са нужни „медийни умения“¹⁰⁰.

Най-силното възпитателно влияние, което оказва църквата, се състои в това, че „тя **изправя хората пред Бога**“¹⁰¹. Никоя друга организация в този свят не поставя толкова ясно най-важните въпроси за всеки човек: „кои сме, откъде идем и накъде отиваме“. Дори провокацията към хората да се замислят е изходен пункт към възпитание и самовъзпитание. Но в добавка към това, църквата има отговорите, които може да предложи на обществото. Обобщено казано, църквата предлага вяра в Бога и като следствие от нея, вяра в доброто, където се включват нравствените ценности и последиците от приемането им – вечния живот с всичко, което се съдържа в това¹⁰².

---

⁹⁸ Пак там, с. 14-17.

⁹⁹ Конституция на Република България, чл. 13 (3) – <<https://parliament.bg/bg/const>> [29.08.2021]

¹⁰⁰ Грос, Е., 2003, с. 44-45.

¹⁰¹ Поптодоров, Т., И. Денев, 2006, с. 73.

¹⁰² Пак там, 2006, с. 74.

Методите, чрез които църквата възпитава, са преживели еволюция през различните епохи. Осъществявана е както „активна мисионерска дейност“, така и въздействие чрез „скритото присъствие“, залагащо на близостта и безмълвното проповядване чрез дела. Така се стига до днешното време на плурализъм, в което „никое слово няма шанса да бъде чуто, ако настоява, че е единствено вярното и че говори от името на всички останали“. Адекватният път днес, според Е. Грос, е религиозното възпитание да протича по **„метода на предлагането“**. Това включва както внимателното изслушване на хората, така и „всички да се вслушваме в Божията тайна“. Предложението означава молба за внимание, отговор и потвърждение. Църквата предлага Добрата вест, завръщане към „извора на живота“¹⁰³.

Следва въпросът как на практика се осъществява неформалното църковно образование. Валентин Кожухаров предлага „модел на енорийско православно образование“ на базата на виждането на Констанс Таразар¹⁰⁴. Според него цялостното образование се осъществява чрез **богослужението, обучението и практиката** по пътя на тяхното взаимодействие. **Богослужението** е най-важният фактор за формирането на християнския характер, осъществява се в църквата (храма), но е нужно да бъде постоянно във връзка с другите две сфери. **Обучението** се извършва в училище и акцентира върху доктрината. „Училището“ тук визира както държавното училище, така и „прицърковното (т.нар. неделно) училище“¹⁰⁵. **Практиката** се провежда въщи и в обществото, чрез нея се изгражда етиката на личността, което на практика означава отношението към света. За да работи този модел и да успее да постигне целта си – формирането на пълноценна християнска личност, е необходима тясна

---

¹⁰³ Грос, Е., 2003, с. 45-48.

¹⁰⁴ Кожухаров, В. Православното образование в дидактическа светлина. Велико Търново, 2001, с. 108-142.

¹⁰⁵ Пак там, с. 117.

връзка и постоянно взаимодействие между трите области. Това означава както за учителя, от една страна, така и за родителите, от друга страна, „участието в религиозния живот на църковната общност“¹⁰⁶ и същевременно поддържане на пряка връзка между учител и родители. Учителят, който реализира „ефективни взаимодействия и сътрудничество“¹⁰⁷ с родителите, ще бъде свързан по-тясно с детето, защото ще има повече информация за неговите проблеми.

В страните, в които религиозното обучение не е задължителен предмет, като България, трите сфери на влияние практически се редуцират до две – църква и родители, което означава, че те „още по-активно трябва да се включват във възпитателния процес“¹⁰⁸. В този случай църквата може да достигне децата и юношите само чрез техните родители. Това обстоятелство прави жизненоважно **църквата да привлече родителите**. Тя има какво да им предложи в духовната област като нейно специфично поле. Но е нужно също да отговори на нуждата на християните, деца и възрастни, от **среда** не само за духовно общуване, но и за емоционално споделяне и взаимно интелектуално обогатяване. В тази насока биха могли да се организират **седмични сбирки за молитва и разговор**. Там може да има доклад по предварително зададена тема според изработен месечен или по-дългосрочен график. При това не само свещенослужителят, но преди всичко **миряните могат да се подготвят и да говорят** на събиранията. Така хората ще бъдат стимулирани да изследват духовни въпроси и да търсят истината, ще развиват умения да презентират, а също да посрещат различни от своите собствени мнения. В такава неформална обстановка ще се получи сближаване между едновеерците, а свещенослужителят няма поема свръхтовар, като постоянно подготвя сам темите, и ще влезе в по-

---

¹⁰⁶ Андонов, Б., 2005, с. 122.

¹⁰⁷ Захариева, Р., 2010, с. 58.

¹⁰⁸ Кожухаров, В., 2001, с. 116.

близък контакт с миряните. Подходящо за целта е седмичното/неделното училище, така че, докато децата изучават доктрината, родителите също да прекарват време в обогатяващи и приятни занимания.

1.3.3. Медии

Съвременният свят преживява „едно досега немислимо сгъстяване на пространството и времето (глобализиране)“ вследствие на развитието на информационно-комуникационните технологии, средствата за масова информация и интернет¹⁰⁹. Светът, в който живеят подрастващите, е **доминиран от електронните технологии**, като сред тях най-употребяваните от младите понастоящем са смартфоните, компютрите и телевизорите. Информацията, до която имат достъп, е неограничена и много трудна за организиране и преценяване. Това прави детството и юношеството днес напълно различни от когато и да било досега.

От възпитателна гледна точка тук се съдържа проблем, който се състои в това, че, както казва педагогът и медиен експерт Лилия Лозанова, **„медиите пренасят не само информация, но и ценности**, концентрирана култура“¹¹⁰ и могат да оказват както положително, така и отрицателно въздействие. Различни науки се занимават с анализиране на сложните влияния на масмедията върху децата. Например вредата от екранните технологии върху здравето и психиката е обект на изследване от страна на медицината и психологията, които констатира поражения, предупреждават за сериозни опасности и съветват децата и техните родители внимателно да контролират времето, прекарано пред екраните, и посещаваните сайтове и програми. Криминалистите се опитват да предпазват и да помагат на жертви на кибер-престъпления. Отчита се, че

---

¹⁰⁹ Андонов, Б., 2005, с. 30.

¹¹⁰ Лозанова, Л. Ценностите на учениците в медийното общество. Шумен, 2016, с. 7.

престъпността все повече се премества в интернет и жертви стават най-често децата и младежите.

От друга страна, информационно-комуникационните технологии все по-активно се използват **в образованието**. Днес е всепризнат факт, че те са „езикът, който разбират децата“, „нормалната среда, в която живеят“. По този начин за родители и педагози медиите са вече не опасност, макар и да съдържат опасности, а неограничен източник на „наистина необозримо количество специализирана литература и информация“¹¹¹, на ресурси в помощ на образованието през целия живот. Отчита се нуждата от „медийна грамотност“ чрез т.нар. **медийно образование**. Целта му е да помогне на младите хора да използват средствата за масова информация „в подкрепа на своето личностно развитие и създаване на ценностни устои“, като така бъдат подготвени „да създават един бъдещ свят“¹¹².

Развитието на комуникационните технологии има бързо и непредсказуемо въздействие върху обществото. Иван Иванов разглежда „новите технологии“ като един от параметрите на **глобализацията** и „инструмент за създаване на обществата на бъдещето, които няма да имат нищо общо с който и да е модел от миналото“¹¹³. В такава нова действителност „**медиите задават модела**, установяват парадигмата за информацията в днешния свят“¹¹⁴. Мария Попова коментира, че в тази ситуация остава отворен въпросът „доколко информационните медии (радио, телевизия, сайтове) могат да формират пълноценно дневния ред на обществото“¹¹⁵ по отношение на информацията, от една страна – обработка, подбор, обективност, и на аудиторията, от друга страна – интереси, нагласи, пазарна ориентираност.

---

¹¹¹ Бижков, Г. Дипломната работа не е лесна работа, но с компютър и интернет... С., 2002, с. 17.

¹¹² Лозанова, Л., 2016, с. 5-6.

¹¹³ Иванов, И. Теории за образованието. Шумен, 2004, с. 265.

¹¹⁴ Лаш, С. Критика на информацията. С., 2004, с. 94.

¹¹⁵ Попова, М. Информация и медиен профил. 2009 // Медии и обществени комуникации – <<https://media-journal.info/index.php?p=item&aid=65>> [29.08.2021]

Жан Бодрияр разглежда процеса на **имплозия на смисъла в медиите**. Френският философ и социолог анализира факта, че в съвременния свят има „все повече информация и все по-малко смисъл“. Вместо да произвежда смисъл, информацията от медийните послания инсценира смисъл. Аналогично според общественото мнение социализацията се измерва чрез „изложеността на медийните послания“, но на практика не се произвежда, а се инсценира комуникация. И се получава така, че „информацията разтваря смисъла и разтваря социалното в една мъглявина“, която води до пълна ентропия. В крайна сметка медиите конструират действителността, „те манипулират“ и „никой не би могъл да контролира този процес“. В тази постмодерна медийна хиперреалност императивът е „именно свръхпроизводството и регенерацията на смисъла и словото“¹¹⁶.

Оттук могат да се открият три проблема от възпитателна гледна точка. Първият е, че средствата за масова комуникация в съвременния глобализиран свят произвеждат **друга, виртуална реалност**, която за подрастващите заплашва да се яви като заместител на първичната реалност – истинския живот. Така медийната социализация пречи на реалното общуване и свързване с другите. Специалисти алармират, че „в момента расте едно технологично подготвено поколение, за което присъствието в социалните мрежи, продуцирането на селфита, дори с риск за здравето и живота, са приоритетни занимания“¹¹⁷. Зависимости, некомуникативност, агресивност, затлъстяване са само част от вредните последици от прекарването на много време пред екраните. Очевидно това време е необходимо **да бъде ограничено**, за изпълнението на което основната отговорност и тежест лежи върху родителите. И понеже подрастващите са

---

¹¹⁶ Бодрияр, Ж. Симулация и симулакрум. С., 2019, с. 109-118.

¹¹⁷ Лозанова, Л., 2016, с. 145.

неудържимо привлечени от забавната страна медиите, задачата на родителите е много трудна.

Вторият проблем се поражда от факта, че в тази виртуална реалност „няма граници“ – не може да бъде спряна например „легализираната педагогика на насилие чрез брутални игри“¹¹⁸. **Насилието и неморалността в интернет** днес са аналогични на времето на предпотопния свят, когато „земята се разтля пред лицето Божие, и напълни се земята със злодейства“ (Бит. 6:11). Според Енгелберт Грос днес младото поколение е подложено на „тест за издръжливост и мъчения върху самите тях“ и „този убийствен сценарий вътре в Европейския дом“¹¹⁹ представлява голямо предизвикателство пред религиозната педагогика, реализирана от църквата и родителите християни. Нужно е да се работи по подходящ начин с децата и юношите **относно това, което гледат** в интернет и в другите медии.

Третият проблем е в това, че информацията, предоставяна от медиите, може да бъде **неконтролируемо манипулирана**. В областта на религиозното образование този факт се проявява в това, че „много от религиозните ученици не се идентифицират с образа на собствената им религия, създаден предимно от медиите“¹²⁰, т. е. информацията във виртуалното пространство не съответства на тази от реалното. По този начин подрастващите са изправени пред натиск отвън върху своята вяра. Църквата е способна до голяма степен да неутрализира дезинформацията, като от своя страна качва **подходящи и лесно откриваеми материали** в интернет, които да представят нещата в правилната им светлина. Нужно е също да бъде обръщано внимание на подрастващите, че е необходимо винаги да се търси информация от първоизточника и от надеждни сайтове.

---

¹¹⁸ Грос, Е., 2003, с. 28.

¹¹⁹ Пак там, с. 29.

¹²⁰ Легкоступ, М., 2012, с. 33.

Като обобщение може да се каже, че медиите в съвременния свят са **най-силно въздействащият фактор** в образованието и в частност в християнското неформално образование. Този факт изисква съобразяване и адекватна реакция, действия, продължаващи перманентно във времето.

1.3.4. Обкръжаваща среда

Под „обкръжаваща среда“ ще имаме предвид хората, с които подрастващите влизат в контакт извън семейството, църквата и медиите. В най-голяма степен тук влизат **училището** (съученици и учители) и **приятелите**. Макар че контактът с тях може да е виртуален, т. е. през социалните мрежи или учебните платформи, все пак това са хора, с които децата и юношите **имат лични взаимоотношения**, а не са само лица от екраните, както при медиите.

Училището е „важен възпитателен фактор“ и се явява посредник между семейството и обществото, т. е. детето от семейството влиза в училището, а когато го завърши, излиза от него в обществото. Може да се каже, че училището представлява подготвителна инстанция на обществото. Основната задача на училището е „да продължи... формирането на личността“ и да я подготви за служене за благо на обществото. Училището като посредник предава културното влияние на обществото към учениците¹²¹, което, както беше разгледано, правят и медиите. Но за разлика от медиите, при които влиянието по принцип е отвън навътре, в случая въздействието е двупосочно – учениците християни оказват влияние навън върху обкръжаващата ги среда и търпят влияние от нея.

Децата от християнски семейства, попадайки в училище, се оказват в положение на **малцинство по отношение на своята вяра**. Това важи не само за България с нейното тежко наследство от времето на атеизма, но и

---

¹²¹ Поптодоров, Т., И. Денев, 2006, с. 63.

изобщо за съвременната секуляризирана епоха – „нашите младежи не са вече продукт на онова християнско обкръжение, в което вярата се подразбираше“¹²². В условията на преобладаващо отсъствие на учебния предмет религия от българските училища се налага семейството да изпълни ролята в това, децата да бъдат „информирани за различията между хората, дължащи се на тяхната религиозна и етническа принадлежност“¹²³, за да могат да откриват общото и различното с тях. Това култивира уменията „да видиш собствената си религия не само от своя, а и от чужда гледна точка“, както и „да видиш другата религия не само със своите очи, а и с очите на другия“¹²⁴. Тук се включва и атеистичния мироглед, преобладаващ в другите, а той също се нуждае от разбиране. Стремещт към разбиране на непознатото е нещо вродено в човека и свойствено за младостта, и той кореспондира с потребността на юношите да разберат вярата, която им е предало собственото им семейство. Така контактите със съучениците и приятелите могат да способстват за **осмисляне и затвърждаване** на усвоените в семейството ценности. От друга страна, **срещата с другия**, навлизането в неговия свят, крие изненада и винаги изисква промяна, дори и минимална¹²⁵. Ако се стигне до такова позитивно взаимодействие в контактите на деца или юноши християни с обкръжаващата ги среда, това само по себе си би било успех и би донесло полза за двете страни, дори ако остане само на ниво провокиране към размисъл. В днешното плуралистично общество постоянното търсене на мироглед, без това търсене да цели непременно да открие такъв и да се установи в него, е станало характеристика на голяма част от хората. Друга, също така голяма част, почти няма такива търсения. Така подрастващите

---

¹²² Грос, Е. Подрастващите и известяването на Рождество Христово. // Международен религиозно-педагогически симпозиум в България. С., 2004, с. 41.

¹²³ Легкоступ, М., 2012, с. 85.

¹²⁴ Грос, Е. 2003, с. 42.

¹²⁵ Пак там, с. 43-44.

християни могат да направят добро и да придобият ценен опит в споделянето на вярата.

За съжаление обаче, **училището днес има много проблеми** и описаният сценарий е възможно да не се реализира. Като функция на обществото, училището, както и медиите, може да бъде **непредсказуемо** въпреки всички старания за неговата регулация. Понеже „проблемите на българското училище са умален модел на проблемите на цялото общество“¹²⁶, логично е проблемите, които среща неформалното християнско образование с фактора Медии, да бъдат сходни с проблемите с фактора Училище. Според национално представително изследване от 2015 г. едни от най-големите проблеми на българското училище са чувството за безнаказаност сред учениците (51%), липсата на дисциплина (48%), физическата агресия (45%), лоши обноси и лошо възпитание (37%), вербална агресия (36%), липса на разбирателство и толерантност между учениците (29%). Според проучването проблемите до голяма степен са следствие на поведението на възрастните, което децата наблюдават и възприемат като модел за себе си.

Специално внимание сред проблемите в училище заслужава този с **насилието**. Това със сигурност е най-болезненият и повсеместно разпространен проблем. Среща се в различни варианти – най-вече физическо, психическо, сексуално¹²⁷. Провокира се от различни фактори – семейство с баща насилник, социална среда, алкохол и субстанции, водещи до агресивност, и особено провокативната роля на медиите чрез представяне на филми или репортажи от реални актове на насилие¹²⁸. Равен с медиите фактор са електронните игри с насилие, при които болката

---

¹²⁶ Ангелова, Р., Глобал Метрикс. Българското училище през погледа на българските учители. 2015 – <<https://www.slideshare.net/globalmetrics/ss-52671572>> [29.08.2021]

¹²⁷ Новев, З. Видове агресия и агресивно поведение. // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 1-6.

¹²⁸ Хинков, Хр. Детерминанти на детско-юношеското поведение: агресия и глобалност. // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 7-16.

не се преживява в действителност и реалния свят бива затъмнен¹²⁹. Детето, подложено на тормоз, изпитва страх и нежелание да ходи на училище. В повечето случаи се страхува да сподели с родители и учители. Поради това за тормоза в училище е нужно да се говори с децата и те да се научат да споделят с доверие проблемите си. Освен това училището следва да бъде отворено към други институции и към гражданите за съдействие.¹³⁰

Агресивното поведение се проявява в най-ранна детска възраст и учителите често са безпомощни, упражнявайки добре заучените схеми за постигане на „ред и дисциплина“ в класната стая. Прилагането само на наказания и репресивни мерки увеличава насилието и води до стряскащи постъпки на младия човек, който несъзнателно цели да постигне власт или отмъщение. Необходима е превенция „в по-малка възраст“, иначе „при по-големите деца и юношите“ това поведение се затвърждава и може да се стигне до „драстични форми на насилие“¹³¹, както в последните години. С навлизането в юношеството много бързо се преминава от мисъл и фантазия към действие, стигащо в крайна фаза до застрашаване на собствения и чуждия живот.

Децата християни рядко са подминати от проблема с насилието в училище или на улицата. Момче, възпитано в благочестиво семейство в духа на любов към ближния и дори към врага, поучавано да не се противи на злото (Мат. 5:39,44), **преживява криза на доверието** в своите родители и църква, когато стане обект на насилие. То може да заключи, че за да бъде прието, трябва да си сложи маската, която другите момчета носят – да се държи грубо, да говори с пренебрежение и дори да се включи в булинг-акции. Това може да го доведе до отдръпване от вярата или може да

---

¹²⁹ Пак там, с. 15.

¹³⁰ Банчева, М., Б. Захариев. Училището – (без)опасно място? // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 19-26.

¹³¹ Чалъкова, Б. Агресивното поведение на деца и юноши – вик за помощ. // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 35.

породи в него занижено самочувствие и неувереност. Затова е критично важно **родителите да реагират бързо**, търсейки съдействието на учителите. Според професор Кен Ригби, експерт по булинг, е нужен ненападателен подход, за да се предотврати още по-голяма враждебност, но тук не става въпрос за меко отношение към такова поведение. Нужно е да се реагира решително на всеки такъв случай и чрез присъствието на учителите училищната територия да се превърне в безопасно място.¹³² Според Кен Ригби най-доброто решение е в клас да се говори за насилието между връстници, „да се обяснява какво означава то и че не бива да се приема“¹³³. Най-добрите методи включват не „насилие над насилниците“, а работа с тях и с цялата група деца, така че да разберат болката, която е причинена, и така проблемът да стане обща грижа на всички. Тези подходи често имат много добър успех, защото не заобикалят проблема, нито го увеличават чрез допълнително изолиране на насилника или превръщането му в още по-голям социален неудачник. Една „променена класна стая – препятстваща възникване и прояви на агресия“ и заместваща ги с „толерантност и позитивизъм“¹³⁴ е наистина път за справяне с тревожното явление.

Понеже насилието обикновено се извършва от момчета, може да се каже, че проблемът е полово обусловен. Но другата основна заплаха, идваща от интернет чрез медиите и променяща средата, засяга предимно момичетата. Става въпрос за **сексуализацията** на културата на днешното общество, т. е. налаганият модел за женственост и сексуалност, който кара „момичетата да се съсредоточават основно върху външния вид и сексапила“. Отрано те биват убеждавани, че „стойността им се определя от

---

¹³² Бидълф, С. Възмъжаване. С., 2009, с. 145.

¹³³ Бидълф, С. Как се възпитават момчета. С., 2007, с. 186.

¹³⁴ Захариева, Р. Взаимодействие между учителите и учениците в контекста на агресивното поведение. // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 50.

това, колко са красиви, слаби, „горещи“ и секси“¹³⁵. Съответно момчетата се научават да преценяват момичетата според този модел.

Момичетата от християнски семейства са подложени на силен психически натиск да се подчинят на наложената норма, за да бъдат приети от своите съученички и приятелки. Нерядко страдат, че не са желани, и се борят с майките си да им купуват предизвикателни дрехи, а също да извоюват правото си да пазят диети. Изкушени са да смятат, че вярата им пречи да бъдат адекватни на реалността, и да **се бунтуват** срещу всякакви правила. Това се случва още преди пубертета като „преждевременен бунт на подрастващите“, но този културен сблъсък се изостря и става извънредно опасен, когато децата навлязат в пубертета¹³⁶. Много пъти затъват в емоционални проблеми и дори започват сексуални връзки. И за разлика от проблема с насилието, тук родителите няма към кого да се обърнат, нужно е сами да помогнат на своите деца. Църквата може и е нужно да им съдейства.

---

¹³⁵ Левин, Д., Дж. Килбърн. Токова секси, толкова рано. С., 2018, с. 9.

¹³⁶ Пак там, с. 178.

ИЗВОДИ ОТ ПЪРВА ГЛАВА

1. Неформалното образование е неразделна част от живота днес. Стимулирано е от увеличаването на знанието и развитието на информационните технологии.

2. Неформалното образование е вид образование, което се отличава от формалното по сравнително високата си степен на неинституционализираност, неосъзнатост, самоуправление. В общия случай не се сертифицира.

3. През цялата история на Божия народ, описана във Ветхия и Новия завет, е осъществявано както формално, така и неформално религиозно образование. Формалното образование е реализирано чрез храмовите служби и организираното изучаване на Свещените писания. Неформалното образование е извършвано в семействата и чрез различни дейности на църквата. Господ Иисус Христос е провеждал неформално образование за своите ученици.

4. В българските училища предметът Религия все още не е въведен като задължителен, поради което за повечето ученици единствената възможност за изучаване на религия е чрез неформално християнско образование.

5. Неформалното християнско образование е специален вид религиозно образование, осъществявано в семейството, чрез различни дейности на църквата, чрез медиите и неформалната среда.

6. Семейството е най-важният фактор на неформално християнско образование. Днес семейството е в криза, действат нетрадиционни семейни модели. Възможно е да има връзка между отслабената функционалност на мъжа и трудностите при възпитаването на християнските нравствени ценности в подрастващите днес.

7. Църквата е основана от Иисус Христос с цел да свързва хората с Бога. За да достигне децата, е необходимо тя да привлече родителите

към богослужението. Полезни биха били седмични сбирки за молитва и разговор, ръководени от миряни.

8. Медиите са най-силно въздействащият образователен фактор. Нужна е внимателна работа с подрастващите за контролиране на времето, прекарвано пред екраните, и съдържанието, което достигат. Важно е църквата да има активно медийно присъствие.

9. Обкръжаващата среда (съученици и приятели) може да бъде стимулираща за християнското развитие на вярващите деца чрез срещите, при които те се научават да разбират другите и да предлагат вярата. Проблемите с насилието и неморалността са много сериозно предизвикателство пред семействата и църквата.

ВТОРА ГЛАВА

ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАГЛАСИ КЪМ ХРИСТИЯНСКИТЕ ПРАВСТВЕНИ ЦЕННОСТИ

В тази глава се разглеждат Божиите стандарти за нравственост според Библията, причините за отхвърлянето им от страна на хората от различни общества в историята, доколкото е възможно те да бъдат определени, и стандартите, приети от тях на мястото на Божиите.

2.1. Нравствените ценности в традиционното общество

Понятията „традиция“ и „модерност“ обикновено се разглеждат в опозиция относно времето. Традицията се свързва с миналото, с историческите събития и с нравите и обичаите в отминали епохи. Модерността се възприема като обърната към бъдещето, започвайки от настоящето или недалечното минало, и е свързана със „създаване на нови модели на поведение“¹³⁷. Под **традиционно общество** в настоящото изследване се има предвид интегративното понятие за обществата от миналото с техните правила и обичаи до времето на модернизма, т. е. до 15 век. Макар че тези минали общества се различават чувствително едно от друго, разликата между тях и модерното общество е по-голяма от гледна точка на настоящето, което позволява тяхното общо разглеждане.

2.1.1. *От сътворението до Израил*

Започвайки хронологически със самото **сътворение**, може да се отбележи, че Бог винаги е давал инструкции за нравственост и законност. **Адам и Ева** са сътворени по Божий образ и подобие (Бит. 1:26-27), което

---

¹³⁷ Вълчева-Куманова, Е. Традиционно vs. модерно право. // Научни трудове на Русенския университет – 2010, том 49, серия 7, с. 49-52 – <<http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/7/7-10.pdf>> [29.08.2021]

означава, че преди грехопадението имат благородни черти на характера без никаква склонност към зло. Като намиращ се под Божието управление, човекът е поставен под закон, включващ една-единствена забрана, поставена за изпит на неговата вяност и любов. Това, че на човека е даден закон, означава, че му е дадена също свобода и възможност за избор дали да се подчини – показателно е, че Господ не спира Ева и после Адам в момента, в който решават да се отдадат на изкушението. Чрез присъдата за нарушаването на закона (Бит. 3:14-19) Бог показва, че Неговият закон не може да бъде отменен и грехът не може да бъде омаловажен. Понеже Бог е съвършен и не допуска грешки, може със сигурност да се твърди, че Той не е допуснал никакъв пропуск в образованието, което е предоставил на Адам и Ева. Причината за греха им в такъв случай се намира в изкушението от неприятеля и в тяхното поддаване на него чрез погрешния им избор да не се доверят на Божията любов и да се усъмнят в Неговата мъдрост. Божията реакция съчетава едновременно правда и милост в наказанието и обещанието за заместническата смърт на Господ Иисус Христос, на което Адам и Ева отговарят с вяра, покаяние и послушание.

Каин и Авел получават своето образование както от родителите си, така и от пряко от Бога (Бит. 4:1-15). Не е писано родителите им да са допуснали грешки във възпитанието им, макар че, като грешни човеци, може да са направили някои несъществени пропуски. Двамата братя имат еднакви инструкции за поклонение и богослужение, но реагират на тях различно. Жертвата на Авел показва покорност, покаяние за греховете и признаване на нуждата от Спасител. Жертвата на Каин демонстрира неподчинение, себеправдание и самодостатъчност. Отново, както и за греха на Адам и Ева, няма никаква външна причина за отстъплението на Каин от Божиите принципи – причината е вътрешна, в погрешния му избор да се отдаде на чувства на бунт и недоволство спрямо Бога и Неговите изисквания вместо на благодарност и послушание, както Авел. Бог

милостиво полага всички усилия да доведе Каин до покаяние, но той остава непреклонен. Едва тогава произнася присъда против него.

Бунтът на Каин срещу Бога е предаден от него на потомците му. Времето преди **Потопа** е време на нарастващ упадък на нравите, включващ полигамия и убийства (Бит. 4:19,23), „разврат“ и „злодейства“ (Бит. 6:5,11-12). На човешкия живот, собственост и семейство се гледа с безразличие. Това предизвиква Бога да очисти земята чрез изстребление на предпотопната цивилизация. Но това е извършено след продължило сто и двадесет години (Бит. 6:3) предупреждаване на света чрез „Ноя, проповедника на правдата“ (2 Петр. 2:5). Отново се вижда същата последователност на Божествено постановление, бунт от страна на хората, търпелива работа от Божия страна и накрая справедлива присъда.

Себевъзвеличаване, противопоставяне на Божието управление и стремеж към господство се виждат при строежа на **Вавилонската кула** (Бит. 11:1-9). Не е писано Бог да е изпратил вестители при тези хора, преди да разбърка езика им. Подобен е случаят и при **Содом** (Бит. 19), където Бог дълго търпи грешниците, но накрая се намесва с наказание без предупреждение и не оставя крайното нечестие да се развива безконтролно на земята.

2.1.2. Епохата на Божия народ Израил

Инструкции за нравственост са давани на патриарсите Авраам (Бит. 17:1), Исаак (Бит. 26: 5) и Иаков (Бит. 28:12-15). Но цялостно наставление в нравствени ценности Бог дава на Своя народ Израил чрез **Божия закон** (Изх. 20) и системата от правила за регулиране на обществения живот и нрави (Изх. 21-23 и др.) през 15 в. пр.Хр. Десетте заповеди обхващат дълга на човека към Бога и към неговия ближен. Те се обобщават в двете заповеди за любов към Бога и към ближния (Мат. 22:37-40). Законът не е даден само за евреите, предназначението му е да стане достояние на целия

свят (Изх. 19:5-6). Това предназначение днес е изпълнено – „голяма част от Десетте заповеди са инкорпорирани в законодателствата на съвременния свят“¹³⁸. Шест от тях, а именно от пета до десета заповед, засягащи взаимоотношенията между хората, „са изведени като непреходни човешки ценности“, на които се основава правната система на днешната цивилизация. А „обичта към другия е в основата на съвместния живот“¹³⁹ на хората както в семейството, така и в обществото като цяло. От друга страна, тези народи, които са приели вярата в Бога и по този начин са възприели и първите четири заповеди от Декалога, се намират по-напред от другите както в нравствено отношение, така и в своето обществено развитие.

На по-късен етап от историята на Израил пророците променят фокуса от спазване на закона (Втор. 4:5-6) към **духовното му осмисляне и връзката с Бога** (Ис. 29:13). Двете не си противоречат, но явно главната опасност за духовния живот в онова време е външната показност, формализмът в религията, чиято фасада прикрива беззаконие (Ис. 1:13). Такава заплаха съществува и във всяко общество, в което религията присъства продължително време, а също и във всяко християнско семейство, в което религиозният живот започне да става рутинен.

Нужно е да бъде направена съпоставка между възприетите нравствени ценности в древния Израил и тези в **другите древни общества**. За някои от тях е писано в Библията според изявлението, че „окото Господне е върху всички човеци, както и върху всички колена Израилеви“ (Зах. 9:1). На някои от тях е дадена положителна оценка, например на „**дома на Рехавовци**“ (Иер. 35:2). Според заповедта на техния родоначалник Ионадав, Рехавов син, те не пият вино, не строят къщи, нямат лозя, ниви и посеви (Иер. 35:9). Похвалени са от Бога за това, че „те не пият до днес,

---

¹³⁸ Колев, Т. Християнските ценности като правообразуващ фактор. С. 2017, с. 46.

¹³⁹ Пак там, с. 61.

защото се покоряват на завещанието на своя баща“ (Иер. 35:14). Господ не коментира другите заповеди на Ионадав, а оценява високо послушанието на потомците му, и то към такова наставление, което е мъдро и което самият Бог дава на Своя народ (Пр. 20:1).

Над **народи, вършещи нечестие**, е произнесена присъда и е обявено наказание заради техните престъпления. Например в Ам. 1-2 околните на Израил народи са обвинени заради кръвопролитие, отвеждане в плен, насилие, омраза и други безнравствени постъпки. Прави впечатление, че Иуда също е обвинен, но заради отхвърляне на „закона на Господа“ и идолопоклонство (Ам. 2:4), което е нарушение на първите четири заповеди, а околните народи са осъдени заради престъпване на вторите шест. Вижда се принципът, че Бог съди всеки народ според светлината, която има (Лук. 12:47-48). Народите, които не познават Бога и нямат словото Му, са обвинени в жестоко и неморално отношение към своите съчоведи – престъпления, които човешката съвест може да разпознае като такива.

Специално внимание заслужават случаите на два от великите народи на древността, разгледани в Библията. Първият от тях е **Египет**, който е описан подробно във връзка с излизането на израилтяните от земята на робството. От всички нации, представени в библейската история, няма друг случай на такова дръзко отричане на Божието съществуване и на съпротива срещу Неговата воля. Няма друг държавен владетел, който да се е осмелил така арогантно да се разбунтува срещу Бога, както египетският фараон: „Кой е тоя Господ, та да послушам гласа Му и да пусна (синовете на) Израил? Аз не зная Господа и няма да пусна Израил“ (Изх. 5:2). В това отхвърляне може да се разпознае и принципът на съвременния атеизъм. Божията реакция към Египет е на „велики и страшни дела“ (Втор. 10:21), чрез които египтяните са принудени да се съобразят с Божието съществуване и владичество.

Вторият случай е на **Асирия**. Бог изпраща пророк Иона в столицата Ниневия да проповядва, „защото злодеянията му достигнаха до Мене“ (Иона 1:2). Оказва се достатъчно еднодневното проповядване на Иона само с вестта „още четирийсет дена – и Ниневия ще бъде разрушена!“ (Иона 3:4) – без обяснение какви са греховете им и без призив за покаяние – за да се отвърнат ниневийците „от лошия си път и от насилието на ръцете си“ (Иона 3:8). Това означава, че те са наясно, че има Бог, че съгрешават пред Него и че Той е милостив (Иона 3:9), въпреки че се кланят на други богове (Ис. 37:38). Оттук може да се направи изводът, че има немалко хора, които живеят неморален живот без Бога, но дълбоко в себе си чувстват изобличение на съвестта и „страх Господен“ (2 Парал. 17:10).

За нравите и законите в други общества и държави знаем от историята. Древногръцкият философ **Платон** (427-347 г. пр.Хр.) пише за нуждата от закони, разглежда понятията „добро и зло“, „разсъдливост и сигурност, истинност и любов“. Извежда някои блага като ценности: „живот, здраве, красота, справедливост“ и т.н. Утвърждава нуждата от правилно „разпределение на почести“ и блага, свързани с душата, тялото и собствеността¹⁴⁰. **Аристотел** (384-322) пише за ценности като справедливост, свобода и равенство, добродетелност, физическата неприкосновеност на човешкото тяло, а също, че „бракът и децата са свещена ценност“¹⁴¹. Римският оратор и философ **Цицерон** (106-43 г. пр.Хр.) разсъждава, че „законът трябва да бъде изправител на пороците и препоръчител на добродетелите“, като „от него трябва да излизат основните насоки на живота“, защитава ценности като състрадание, смелост и честност¹⁴².

---

¹⁴⁰ Колев, Т., 2017, с. 23-24.

¹⁴¹ Пак там, с. 28-33.

¹⁴² Пак там, с. 36-41.

Тези факти потвърждават, че по Божия грижа „езичниците, които нямат закон, по природа вършат законното“, защото „делото на закона е написано в техните сърца“ и „тяхната съвест свидетелствува“ (Римл. 2:14-15). Така може да бъде обяснен фактът, че законодателствата дори на атеистичните страни включват принципите на Божия закон и нравите им се доближават до библейските ценности.

2.1.3. Християнската епоха

Началото на християнската епоха е отбелязано с възникването на Господ Иисус Христос. Според протоiereй Георги Флоровски, „християнството се появява в един от най-критичните периоди на историята“, когато светът преживява „голяма **криза на културата**“¹⁴³. От една страна, езическите религиозни системи все повече губят влиянието си над народа. Народите вече не вярват на измислените истории и не харесват безсъдържателната обредност. Религиозността в Римската империя пада „до най-ниска степен... подкопана от философския скептицизъм“¹⁴⁴. Успоредно с религиозността пада и нравствеността. Традиционните за римското общество добродетели като умереност, добросъвестност, честност са заместени от егоизъм, сребролюбие, себеугаждане. Хората се нуждаят от религия, която да задоволи нуждата им от духовност.

От друга страна, **еврейският народ**, притежаващ Свещените писания, в които е пророкувано идването на Спасителя, и храмовата богослужебна система, „образа и сянката на небесното“ (Евр. 8:5), е изгубил техния смисъл. Смесвайки пророчествата за първото и второто идване на Господа, еврейските учители подвеждат хората „да очакват в лицето на Месия

---

¹⁴³ Флоровски, Г. Християнство и култура. С., 2006, с. 26.

¹⁴⁴ Малицки, П. История на християнската църква, том 1. С., 2017 – <https://www.electronic-library.org/books/Book_0072.html> [29.08.2021]

видим земен цар“¹⁴⁵, който ще сложи край на римското владичество и ще осигури на Израил световно господство. Вместо изкупление от греха и царство, което „не е от този свят“ (Иоан 18:36), те очакват „видимо земно царство“. Така е подготвен пътят за отхвърлянето на Спасителя. По подобен начин, вместо да виждат в храмовите жертвоприношения „Агнеца Божий, Който взима *върху Си* греха на света“ (Иоан 1:29), те измерват своята святост с количеството на отслужваните церемонии, прикривайки гордостта и лицемерието си с външна показност.

Сред обикновените хора обаче е жив „вроденият в душата на човека религиозен инстинкт“¹⁴⁶. Поддаващите се на убеждението от Светия Дух, слушайки поученията на Спасителя и гледайки делата Му, изповядват: „Ти си Христос, Синът на Живия Бог“ (Мат. 16:16). В Своите проповеди и поучения **Христос разчиства напластените заблуди** относно Божието царство, а учениците Му приемат проповядваната от Него истина. Господ заменя надеждата им за всесветско господство с надежда за вечен живот (Мат. 5:3-12), а себеоправданието – с приемането на Неговата правда (Лук. 18:14). Може да се каже, че **„между Стария и Новия завет не съществува противоположна позиция** относно правото“¹⁴⁷ и съответно относно нравствените ценности. На пръв поглед може да изглежда, че на фокус в Стария завет е законът, а в Новия завет – благодатта. Но законът е напълно потвърден в Новия завет и даже разглеждането му е разширено, както казва Господ Иисус Христос: „Да не мислите, че съм дошъл да наруша закона или пророците: не да наруша съм дошъл, а да изпълня“ – което включва всяка „йота“ и „чертица от закона“ (Мат. 5:17-18). От друга страна, благодатта е еднакво тема и на Стария завет, разгледана е пространно в Моисеевите книги, наричани „книга на закона“ (Втор. 29:21),

---

¹⁴⁵ Пак там.

¹⁴⁶ Пак там.

¹⁴⁷ Колев, Т., 2017, с. 69.

и ежедневно е наблюдавана от народа в обредността на жертвоприношенията, чието описание завършва с думите „и ще му бъде простено“ (Лев. 4:26). Привидно изглежда също, че темата на Стария завет е „Бог е свят“, а на Новия завет – „Бог е любов“. Но Бог е изявен като не по-малко свят и в Новия завет (Деян. 5:1-11), а любовта, която Той проявява в най-висша степен чрез отдаването на „Своя Единороден Син“ (Иоан 3:16), е разкрита още в първото обещание за идването на Спасителя (Бит. 3:15).

Може да се направи изводът, че **Новият завет не издига нови ценности, а потвърждава старите**. Дори тези християнски ценности, които традиционно се считат за въведени от Христос, като непротивене на злото (Мат. 5:39) и любов към враговете (Мат. 5:44), имат своите начала в Стария завет (Пр. 20:22; Лев. 19:17-18). Бог, Който „говори на отците чрез пророците“, е същият, Който „говори ни чрез Сина“ (Евр. 1:1-2). Самият „Иисус Христос е същият вчера, днес, и вовеки“ (Евр. 13:8). **Новото в Новия завет е изявеният в плът Господ**, Който изпълнява реално това, което сам Той в Стария завет е наредил в символи – „да премахне греха, като се принесе Сам в жертва“ (Евр. 9:26).

Има и друго „ново“ в Новия завет, което засяга не съдържанието на Божието учение, а начина, по който то се разпространява. Докато в епохата на Стария завет планът за благословение на „всички земни племена“ (Бит. 12:3) е чрез благословението над Божия народ и привличането на всички към него, в новозаветно време Господ Иисус Христос изпраща последователите Си с **мисия**: „идете, научете всички народи“ (Мат. 28:19). По тази причина влиянието на християнството върху обществото в християнската епоха е много по-осезаемо, отколкото влиянието на юдаизма в епохата на старозаветния Божи народ Израил. Това влияние започва на празника Петдесетница, когато апостолите получават Светия Дух и обещаната сила да бъдат свидетели за Христос. В обстоятелства на

гонения християнството се разпространява по цялата Римска империя за няколко десетилетия.

Този процес се извършва чрез **сблъсък на „два свята“** – „елинизъмът и християнството“, което довежда до „необикновена културна дисхармония“¹⁴⁸. Сблъсъкът не е само отвън, но и вътре в църквата – когато християнството става държавна религия, мнозина започват да „приемат християнството по користни подбуди“. Така то губи много „откъм строгост и чистота“ – внедряват се „остатъци от езичеството“, суеверия, „нетърпимост към другомислещите по верски въпроси“, измъчване по жесток начин под името „съд Божи“ и др.¹⁴⁹. В своето произведение „Божият град“ Августин Блажени нарича целия човешки род „осъден“, като изброява злините, които изпълват живота – невежество, привързаност към суетни и порочни наслади, раздори и войни, измами, коварство, жестокост, похот, злодеяния, несправедливост и т.н.¹⁵⁰ И все пак Божественият Основател на Божия град чака търпеливо, докато „Справедливостта се превърне в Правосъдие“¹⁵¹. Макар че броят на порочните хора се увеличава, нужно е да се отчете, че и християнското общество вече е „неизмеримо по-голямо“. Следователно не може да се каже, „че възпитателното въздействие на християнството върху нравите се е понижило“¹⁵². Напротив, **християнството много е променило нравите в обществото**. За разлика от античния свят, в който силният владее над слабия и го потиска, а законите подкрепят „правото на силния“, християнството коренно променя отношението към „бедния, сакатия, болния, сирака, пленника“, преди смятани за отхвърлени от боговете, а

---

¹⁴⁸ Флоровски, Г., 2006, с.141.

¹⁴⁹ Малицки, П. История на християнската църква, том 2. С., 2001, с. 239-242.

¹⁵⁰ Августин, бл. За Божия град. Том 2., книга XXII. София : Издателство „Захарий Стоянов“, 2008, с. 278.

¹⁵¹ Колев, Т., 2017, с. 73.

¹⁵² Малицки, П., 2001, с. 245.

сега – за Божии деца, за които богатите и силните трябва да полагат грижи. Църквата инициира устройването на приюти за такива хора.¹⁵³

Особено голяма промяна християнството причинява **в семейния живот**. За разлика от обществата в Гърция и Рим, където бащата има „сурова и неограничена“ власт над своите деца, в християнските семейства отношението към децата е нежно, отговорно, целящо тяхното превръщане в добри християни и поданици на небесното царство. Жената е уважавана, оценена е преди всичко нейната духовна, а не физическа красота. В християнското общество полигамията е забранена, на развода се гледа с неодобрение. Това устройство на християнското семейство е „потвърдено и от гражданските закони“¹⁵⁴. Така християнството донася големи положителни промени в обществото и оказва могъщо влияние върху нравите, което продължава и до днес.

---

¹⁵³ Пак там, с. 246-247.

¹⁵⁴ Пак там, с. 247-248.

2.2. Нравствените ценности в епохата на модернизма

2.2.1. *Раждането на модернизма*

В края на Средновековието (14-15 век) в Европа се извършват чувствителни културни и икономически промени. От една страна, под влияние на „чумата, глада и войната“¹⁵⁵ **страхът от смъртта** доминира настроенията на средновековния човек. Проповедите са доминирани от призива „Помни, че ще умреш“, проповедниците изобличават разкоша и земните суети, устройват се публични клади за изгаряне на различни предмети на разкоша. Обществените нрави са такива, че „добрият тон изисква всяко вълнение, дори и радостта, да се изразява с плач и ридания“. В тази обстановка първите, които се осмеляват да разчупят модела и да изразяват радост, са „учените, хуманистите“. Те преоткриват античната мъдрост и „прекрасния живот“, свързан с Античността, която се явява изворът на тяхната радост. Този процес на обръщане към миналото изразява несъответствието, което чувства средновековният човек между духовните си потребности и реалната действителност. Понеже се знае, че причината за нещастията са човешките грехове, се появява нуждата човекът да бъде преобразен, т. е. „възроден“. Възраждането се търси и в други посоки освен в завръщането към културата на Античността. През 15 век разцъфтяват „мистическите движения“, според които „чрез дълги упражнения за съзерцание и пълно съсредоточаване“ човек „умира, за да се роди повторно“, т. е. да се „възроди“¹⁵⁶.

От друга страна, в много европейски страни се наблюдава растяща стопанска активност, която води до необикновен **икономически разцвет**. Търговията на Западна Европа с Византия и Близкия изток съсредоточава в ръцете на търговците големи капитали. Появява се нуждата от

---

¹⁵⁵ Казаков, Г., М. Донкова. Човекът и Средновековието. С., 2000, с. 225.

¹⁵⁶ Пак там, с. 226.

подобряване на пътищата, защита на търговците, по-ефективна организация на производството. Натрупваните богатства далеч превишават нуждите на собствениците им, но са твърде примамливи и много личности, надарени с решителност, енергия и пресметливост, успяват да се възползват от новата ситуация и да тържествуват „дори над обстоятелствата и морала“. Заедно с това се увеличава нуждата от грамотност и образование. Появява се засилена потребност от знания, и то с практическо приложение. Такива знания в средновековните университети предлага курсът по „хуманистични науки“ – медицина, право, класическа филология и др. Но прави впечатление фактът, че университетите в Италия нямат богословски факултети. Сред новите интелектуалци – хуманистите – се създава критично отношение към богословската наука. Вниманието им е насочено към Античността, чиито постижения те искат да възродят. Така започва Ренесансът – отначало в Италия, а после обхваща цяла западна, централна и северна Европа. Чрез Ренесанса се извършва рязък преход от Средновековието към модерните времена.¹⁵⁷

2.2.2. Отхвърлянето на вярата в Бога

Социологът Зигмунт Бауман съпоставя икономическите и културни фактори за раждането на модернизма. Позовавайки се на Макс Вебер¹⁵⁸, извежда две противоречащи си картини. Според първата от тях модерността започва с отделянето на семейното домакинство от бизнес предприятието. Това поставя човека в амбивалентното положение да се съобразява при вземането на решенията с два вида **несъвместими помежду си критерии: за ефикасност и печалба** (правилно според бизнеса) **и за общност и морал** (правилно от гледна точка на семейния

---

¹⁵⁷ Пак там, с. 226-229.

¹⁵⁸ Бауман, З. Постмодерната етика. С., 2001, с. 12.

живот). Според втората картина протестантските реформатори стават пионери на модерния живот, защото са настоявали, **че всяка област от живота е морално натоварена** и никакъв негов аспект не излиза извън рамките на етиката. Но логическото противоречие между двете картини не означава, че едната от тях е неистинна, а отразява вярно сблъсъка между еднакво мощните тенденции на модерното общество. Едната тенденция е стремежът му да помести цялото разнообразие в унифициран съгласуван ред; другата – че вследствие на това предизвиква още повече различия.

В нарастващата сложност на живота, съчетана с отслабването на влиянието на традицията върху индивидуалното поведение, човекът на новото време е принуден да прави избор и да преценява себе си и другите. Нещата вече не се определят само като правилни или неправилни, а се намесват категории като полезност, истина, красота, правилност. В този процес **намалява влиянието на религията** в определянето на живота на модерния човек – той е принуден да прави комплексни избори. Дотогава, както смята Бауман, праведността е избягване на избора и подчинение на нормите. Това вече не е възможно – новото време постоянно изисква избори. Преди модернизма свободната воля означава „свобода да избираш злото, а не доброто, т. е. да нарушаваш Божиите заповеди“¹⁵⁹. Това означава, че човекът е принуден да се откаже или от развитието, или от религията – отчасти или напълно. Модерният човек избира да пожертва религията.

От християнска гледна точка тук има историческо недоразумение. Според Библията човекът е надарен от Твореца със **свободен избор** (Втор. 30:19-20). Бог не му отнема свободата, а истинското робство е **робството на греха**. Човекът може да употреби свободата си против Божия закон, но тогава става роб на греха и може да получи свобода само от Господ Иисус

---

¹⁵⁹ Пак там, с. 11.

Христос, ако се възползва от благодатта да избере Него (Иоан 8:32-36). Господ е Освободител на пленниците (Исаия 61:1), Спасител от греха, а Неговият закон е „закон на свободата“ (Иаков 1:25; 2:12). Праведността представлява не „избягването на избора“, а избиране на Бога. Погрешното разбиране за Бога и закона води модерния човек до раздяла с религията.

Причината за това неправилно разбиране следва да търсим на първо място в **любовта на света към греха**. Ученията и ограниченията на Божието слово не се приемат радушно от гордото, обичащо греха сърце. По тази причина самият Господ Иисус Христос не е бил разбран: „Защо не разбирате речта Ми? Защото не можете да слушате словото Ми. ... и вие искате да изпълнявате похотите на баща си“ (Иоан 8:43-44). От друга страна, допусната е грешка в **небалансираното проповядване на Евангелието**, което вместо „евангелие“, т. е. блага вест, е представено като вест на осъждане и страх. Човек се спасява чрез лична връзка с Иисус Христос (Иоан 6:37-40), възможна само на базата на доверие в Неговата любов (Иоан 15:9). Така нареченото „евангелие на страха“ насажда страх и недоверие към Бога. Модерният човек предпочита да живее без Бога пред това, да има един суров и осъждащ Бог.

Оттук може да бъде направен изводът, че и днес, макар в различен контекст, не бива да бъде повтаряна тази грешка. Критично важно е проповядването на църквата и в частност преподаването на вярата на подрастващите да бъде **балансирано, позитивно** и да оставя хората свободно да правят своя избор.

2.2.3. Ценностната система на модернизма

Пътят на модерния човек без Бога може да бъде определен като скитане „в пустинята, дето няма пътища“ (Псал. 106:40). Необходимо е празнотата на мястото на религията да бъде запълнена с друга идея. На мястото на Бога идва следващото по важност – **човекът**. Хуманистите

поставят „човека в центъра на вселената“ и практически го обожествяват¹⁶⁰. Но понеже човечеството е нехомогенно се налага да бъде разделено на две части – човешкият **елит** със своите великолепни възможности на разума и **масите**, „брутални, мръсни и напълно неспособни да сдържат страстите си“. Общуването между двете групи хора е прекъснато.

Но все пак масите са обектът на управление и грижа от страна на политическите лидери, което довежда до необходимостта от възстановяване на комуникацията. За целта философите се заемат със задачата да **изнамерят твърди основи на нравствеността за всички хора**, които вече не са християнските морални принципи, а базирани на „природата на Човека“, но не според сегашното ѝ състояние, а каквато може да стане. За целта е необходима помощта на **учителите**, които да разкрият на хората техния скрит морален потенциал, и на **законодателите**, които да ги задължат да следват новите стандарти. Така въведеният **етическият кодекс се превръща в инструмент за социално доминиране** – нравствеността е заместена от правен кодекс. Стандартите обаче се оказват обект на постоянна борба между „много инстанции“, което причинява постоянна „морална несигурност“. И в края на модернизма отговорността е върната обратно на индивида, който е в по-лошо състояние отпреди.

Така идва **крахът на модернизма**. Бауман заключава, че на човека „трябваше да бъде спестена агонията на несигурността в едно рационално организирано“ общество, управлявано само от Разума – това „никога не е било и никога няма да бъде“. Насилственото изкуствено преобразяване на

---

¹⁶⁰ Бауман, З., 2001, с. 37.

хората от законодателите се оказва невъзможно, а свободата е прекалено скъпа, за да бъде предадена на „мъдрите“.¹⁶¹

Философът и писател Фридрих Ницше (1844-1900) пряко свързва отхвърлянето на вярата в Бога със загубата на ценностите. Чрез притчата за безумния човек, който крещи сред тълпата на пазара „Бог е мъртъв!“, „Ние го убихме – вие и аз!“, Ницше изтъква, че **загубата на Бога е всъщност загуба на центъра на ценностната система**: „Има ли все още горе и долу? Не блуждаем ли все едно из някакво безкрайно нищо?“¹⁶² А в края на модерната епоха психологът Роло Мей (1909-1994), търсейки „корените на нашето страдание“, изтъква като първи фактор „загубата на ценностното ядро на нашето общество“. Ценностите от миналото „вече не са приложими за съвременния период“, но пътят нататък не е намерен, защото „ние все още не сме намерили новия център“, което причинява „болезнено объркване и тревожност“.¹⁶³

От богословско-антропологическа гледна точка никой няма право да бъде съвест на друг. Човекът може да бъде съден за постъпките си, но не може да му се отнема свободата на неговата съвест. Над съвестта стои само Бог (1 Кор. 4:3-5). Модерността прави тази **грешка, да налага насила на човека начин на мислене**, който освен това е неправилен. Безбожните философи, считащи се за стоящи над другите, „наричайки себе си мъдри, обезумяха“ (Римл. 1:22).

Веднага се вижда и друга грешка на модернизма – в **отношението към хората**. Човекът е скъпоценен в Божиите очи дори в състоянието му на грях. Презрението на просветения елит към масите всъщност ги поставя по-ниско от тях (2 Петр. 2:18-19). Цената на всеки човек се измерва с цената на отдадения на кръста живот на Господ Иисус Христос. Бог

---

¹⁶¹ Пак там, с. 38-48.

¹⁶² Ницше, Ф. Веселата наука. С., 1994, с. 125.

¹⁶³ Мей, Р. Човекът в търсене на себе си. С., 2014, с. 54.

обявява отношението си към всички хора по следния начин: „... ще премахна високоумието на горделивите... ще направя тъй, че хората ще бъдат по-скъпи от чисто злато“ (Ис. 13:11-12).

И като **корен на всички проблеми** можем да се посочи **отхвърлянето на Божието Слово**, без което човек остава без ориентир: „Посрамирах се мъдрите, смутих се и се заплетоха в мрежа: ето, те отхвърлиха словото Господне; де е тогава тяхната мъдрост?“ (Иер. 8:9). Както казва Г. Флоровски, „точно това съвременно *отстъпление от християнството*... лежи в основата на нашата съвременна криза“ (написано 1952 г. – в епохата на модернизма). Външните прояви на тази криза са „несигурност, смут и отчаяние“, а причината им е „*неверие*“¹⁶⁴.

2.2.4. Християнството през времето на модернизма

Макар и време на зараждане и засилване на атеизма, епохата на модернизма включва в себе си и християнството, което продължава своето развитие. С наближаването на модерните времена **папската власт преживява упадък** – много хора „се настройват враждебно към папската институция“ поради „непотизма..., симонията, пиянството и липсата на загриженост“¹⁶⁵ от свещениците към хората. Владетелите на новите национални държави като Англия и Франция вече имат опора в своите войски и в богатата средна класа, поради което не подкрепят, а оспорват властта на папството. Единството като основен принцип на средновековното общество вече не може да бъде осигурявано от войските на Свещената римска империя и е твърде крехко. Сред миряните възникват реформаторски движения, целящи пречистването на вярата. Римската църква отговаря по различни начини на тези предизвикателства към нейния авторитет, сред които е нужно да се обърне внимание на синода в

---

¹⁶⁴ Флоровски, Г., 2006, с. 14.

¹⁶⁵ Кернс, Ъ., Х. Стоянов, К. Златев. Християнството през вековете. С., 1998, с. 224.

Тулуза, Франция, през 1229 г., където „на миряните се забранява да използват преводи на Библията на родния си език“ с цел „да се избегнат неприятните сравнения между Новозаветната и Римокатолическата църква“¹⁶⁶. Инквизицията и другите преследвания само разрастват недоволството против църквата. Като закономерна последица от това **потискане на Свещеното писание** в продължение на векове във Франция идва „терорът на Френската революция в периода 1793-1794 г.“, масовите екзекуции, налагането на „религията на разума“ и атеизма¹⁶⁷.

Стремежът за „връщането към Писанието“, съчетан с „упадък в морала на духовенството“, довежда до многократни опити за вътрешна реформа на Римската църква. В крайна сметка „нежеланието на средновековната Римска църква да приеме преобразуванията“, предложени от искрени реформатори и хуманисти, както и съчетаването на икономически и политически обстоятелства, предизвикват зараждането на **Реформацията**.¹⁶⁸ В началото на 16 в. „средновековното религиозно единство отстъпва пред религиозните различия“. Подобно на появата на националните държави, се появяват и „националните или свободни протестантски църкви“. В тази ситуация „авторитетът на Римската църква е заменен от авторитета на Библията“, която всеки може свободно да чете. Забелязва се, че Реформацията обхваща по принцип „народите от германската езикова група в Северна и Западна Европа“ и включва страни, които не са били част от древната Римска империя. „Романските народи от Южна Европа“ остават в системата на римокатолицизма.¹⁶⁹

Докато в Западна Европа протичат процесите на реформа и съпротива, **„Източната църква** запазва непроменени своите богословски възгледи“,

---

¹⁶⁶ Пак там, с. 237.

¹⁶⁷ Пак там, с. 413-414.

¹⁶⁸ Пак там, с. 255-287.

¹⁶⁹ Пак там, с. 290-301.

макар че „много малко се разраства“¹⁷⁰. С всички свои позитиви и негативи, сама по себе си тази позиция на принципност и последователност предизвиква и до днес уважението не само на християните от другите клонове, но и на невярващите. Модерните времена донасят за източноевропейските страни „векове наред“ лутане „в тъмите на робството“¹⁷¹. Изключение прави Православната църква в Русия, която след освобождението от монголско господство (1480 г.) се развива самостоятелно, но и „нейното богословие и богослужение... не се променят значително“¹⁷².

Краят на модерната епоха донася значителни **изпитания за християнството**. Двадесети век се характеризира с небивала сложност в международните отношения, икономическа несигурност и разнообразие от нетрадиционни религиозни идеи „в разрез с историческото християнство“. Двете световни войни са последвани от разделяне на света на области на противопоставяне между изтока и запада. Териториалните държави в Европа, които доскоро имат активни позиции относно религиозните проблеми, бързо се секуларизират, и то по различен начин. Съединените американски щати и някои други традиционно християнски страни приемат „неутрално отношение към религията“, но в източния блок тоталитарните режими гледат на нея враждебно и „в много случаи се стига до сурово преследване“. В тези условия реакцията на „глобалната християнска Църква“ е „мисионерско разпространение“ като опит за справяне с растящото незачитане или репресии от страна на държавата¹⁷³. Така модернизмът в самия свой залез донася гонения над християните чрез **войнстващия атеизъм**, роден от него. Всъщност комунистическата

---

¹⁷⁰ Пак там, с. 281.

¹⁷¹ Стоянов, Х. Из историята на Българската православна църква. // Християнството през вековете. С., 1998, с. 563.

¹⁷² Кернс, Ъ., 1998, с. 282.

¹⁷³ Пак там, с. 459-460.

система представлява най-амбициозното и радикално възплъщение на идеите на Просвещението, изразяващо се в опит да установи справедлив глобален ред без Бога. Но тези опити за унищожаване на християнството са обречени на неуспех според писаното слово: „Ни едно оръдие, направено против тебе, не ще има успех; и всеки език, който би се борил с тебе на съд, – ти ще обвиниш“ (Ис. 54:17). От библейска гледна точка именно борбата на модерното общество против Бога и против Неговия народ причинява края на тази епоха.

2.3. Промяна на възгледите относно нравствените ценности в постмодернизма

Според доста автори писаното за постмодернизма многократно надхвърля писаното в постмодерен стил – метатекстът е много по-голям от самия текст. Поради тази причина едно изложение върху този предмет няма как да бъде пълно, нито дори подробно. Но фактът, че в сегашната епоха толкова охотно се пише за постмодернизма, свидетелства, че авторите припознават себе си и своя свят в него. Целта на настоящата точка от изследването е да бъдат уловени тези нишки от общата тъкан на съвременното постмодерно общество, които могат да бъдат полезни за по-доброто разбиране на **света, в който живеят подрастващите днес**, в търсенето на пътища за възпитаване на нравствени ценности в тях. За целта тук са разгледани оригинални творби от теоретици на постмодернизма, в които не всичко съвпада с мнението на автора на настоящата разработка и които по принцип не са педагогически ориентирани. С цел разграничаване от техните постановки и придържане към целта на изследването, в края на повечето подточки има обособена част „Коментар и приложение“.

2.3.1. Началото на постмодернизма – противопоставяне

Терминът „постмодернизъм“ е с неустановен произход. Думата се използва от различни философи, социолози, историци, психолози, изкуствоведи и т.н. още от десетилетието след 1940 г. и по-нататък. Един от тях е историкът Арнолд Тойнби, който в своя труд „Изследване на историята“, том 1 (A Study of History, 1947), обозначава като Постмодернизъм нов период от историята на западната цивилизация, започнал около 1875 г., но станал разпознаваем едва по това време. В следващите години към дискурса за постмодернизма се прибавят много теоретици, които американският литературен теоретик Ихаб Хасан определя като „твърде хетерогенни, за да образуват движение, парадигма или школа“, но които все пак изразяват „сродни културни тенденции, сбор от ценности“ и т.н. Именно това общо течение се нарича Постмодернизъм.¹⁷⁴

Един от водещите теоретици на постмодернизма, френският философ и литературен теоретик Жан-Франсоа Лиотар, чиято книга „Постмодерната ситуация“ (ориг. изд. 1979) „дълго време... ни служеше като осведомител по проблематиката на постмодернизма“¹⁷⁵, описва „постмодерното“ като „**недоверие** в метаразказите“, което от своя страна е „последница от прогреса на науките“¹⁷⁶. Това отношение на недоверие звучи и в самата дума – „част от нея е това, което тя иска да надхвърли или отрече – самия модернизъм“. Това прави термина семиотично различен от други термини – названия на епохи – като „романтизъм“, „класицизъм“, „барок“ и т.н.¹⁷⁷

---

¹⁷⁴ Хасан, И. Към понятието за постмодернизъм. Електронно списание LiterNet, 2000 – <<https://litenet.bg/publish1/ihassan/hassan.htm>> [29.08.2021]

¹⁷⁵ Ликова, Р. Жан-Франсоа Лиотар. Литературен клуб, 2002. – <<https://litclub.bg/library/kritika/rlikova/lyotard.htm>> [29.08.2021]

¹⁷⁶ Лиотар, Ж.-Ф. Постмодерната ситуация. С., 1996, с. 40.

¹⁷⁷ Хасан, И., 2000 – <<https://litenet.bg/publish1/ihassan/hassan.htm>> [29.08.2021]

Постмодернизмът не просто следва във времето, но и се противопоставя на модернизма.

Зигмунт Бауман анализира същността на това противопоставяне. Както беше разгледано в т. 2.2.3. *Ценностната система на модернизма*, модернизмът не е в състояние да произведе сигурна етическа система. След векове на напразни обещания идва недоверие, прерастващо в подозрение, „че истината е противоположна на това, което са ни казали“. Не обществото създава морала, а моралните способности на човека го правят способен да създава обществото. Проблемите не се решават чрез морални предписания, защото **човешката действителност е объркана** и неподдаваща се на предварително моделиране. Постмодерният човек е свободен от илюзиите, че объркването на света ще бъде преодоляно и заместено от ред под контрола на разума.¹⁷⁸

Коментар и приложение

Постмодернизмът започва с разрушаване на погрешните конструкции, основани на върховенството на разума. В повечето случаи новото се противопоставя на старото – много или малко, макар че в случая противопоставянето е всичко. **Този дух на противопоставяне и отхвърляне** вероятно е основният принцип на постмодерното поколение, това е духът на времето, в което живеят подрастващите. Оттук като следствие може да се предположи, че децата и юношите в днешно време ще бъдат **непокорни и склонни към отхвърляне на авторитета** – не в еднаква степен, разбира се. Това предположение е потвърдено от Библията – писано е, че „в последните дни ще настанат усилни времена“ поради негативните характеристики на хората, сред които се споменават „хулници“, „към родители непокорни“, „непримирими“, „неукротими“ (1 Тим. 3:1-3), което днес очевидно се изпълнява. Това е сериозно

---

¹⁷⁸ Бауман, З., 2001, с. 49-50.

предизвикателство пред съвременното християнско възпитание, което работи с много по-непослушни деца от когато и да било.

2.3.2. Постмодерният хаос и неговата регулация

Идва въпросът какво следва след противопоставянето и отхвърлянето, т. е. какво ще бъде новото, което постмодерното общество, разчистило световната сцена, ще построи? И най-важното, ще има ли завръщане на човека към Бога?

На тези въпроси някои автори, като Димитър Попмаринов, отговарят еднозначно: постмодернизмът „руши, но не гради – няма съзидателна дейност“. Що се отнася до вярата в Бога, към нея не просто няма завръщане, а по-лошо, рушенето е „не на материалното, а на духовното“. На пиедестал отново е „човекът“, който „издига единствено и само себе си в авторитет“.¹⁷⁹

Настоящото изследване потвърждава това становище. Целта на търсенията в случая е **максимално добро разбиране на постмодерната епоха**, имайки предвид, че подрастващите днес живеят именно в нея без възможност за избор. Ако липсва такова разбиране, ще се получи разрыв между поколенията, а образователните усилия ще бъдат неадекватни, защото „ученикът е дете на времето“¹⁸⁰.

Бауман описва постмодерността като „нравственост без етически кодекс“¹⁸¹. Има завръщане, макар и не към Бога – **връща се достойнството на емоциите, ирационалното, необяснимостта,**

---

¹⁷⁹ Попмаринов, Д. Постмодернизмът, или за хаоса като естествено състояние. // Между вярата и разума. Първи въпроси. С., 2016 – <https://www.pravoslavie.bg/%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B8/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D1%85%D0%B0%D0%BE%D1%81%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%B5%D1%81%D1%82/> [29.08.2021]

¹⁸⁰ Андонов, Б., 2005, с. 63.

¹⁸¹ Бауман, З., 2001, с. 49.

нецелесъобразността. Състоянието на хаос, липсата на регулация на човешкото поведение, така недопустима за модерния ум, се превръща естествена среда за постмодерния човек. Вместо изкуствените правила идва срещата с естествената човешка морална способност със съзнанието, че светът не непременно ще стане по-добър, но ще има възможност да се постигне хармония с човешките склонности. **Човекът възвръща моралната си отговорност** и вече идва шансът за наново персонализираната нравственост.¹⁸²

Тук обаче възниква проблем. Постмодерният човек има натрупано недоверие към закона, законодателите и държавата поради негативния опит със законите от миналото. В такъв случай идеята за „нравственост без етически кодекс“ няма ли да доведе света до ескалация на насилие и беззаконие – и тогава без много съпротива (предимно от страна на старите хора, които помнят принудата на държавата) свободата да бъде заменена обратно с диктатура?

Както може да се предположи, налице са нови „постмодерни начини за **насилнически действия**“¹⁸³. Модерното мислене, проявено в нацисткия възглед за изчистването на света от безполезните, вредни или болни категории хора, продължава и в постмодернизма – забелязва се началото на „продължителен и тих Холокост“ от нов стил, подмолен и „на парче“¹⁸⁴. Днес слабите, беззащитните и мързеливите са жертвани в името на осигуряването на повече възможности на силните, а свободата и сега, както преди, е всъщност свобода за високопоставените и властимащите. Грижата прикрива жестокост, а любезността – насилие.¹⁸⁵ **Принудата** вече е държавен монопол¹⁸⁶. Поддържането на реда в държавата е редуцирано

---

¹⁸² Пак там, с. 55.

¹⁸³ Бауман, З. Живот във фрагменти. С., 2000, с. 201.

¹⁸⁴ Пак там, с. 210.

¹⁸⁵ Бауман, З., 2000, с. 214.

¹⁸⁶ Бауман, З., 2001, с. 327.

до задачата „борба с престъпността“ с водеща мярка „лишаване от свобода“ – доказателство, че „нещо е направено“¹⁸⁷. Повечето хора искат от управляващите просто сигурност за съществуването си. Проблемът е обаче, че наказанията са насочени срещу „дъното“, а не срещу „върха“ на обществото. А целта на лишаването от свобода не е превъзпитаването и възстановяването, а **изолирането и отхвърлянето**. Разбирайки това, наказанията предпочитат да отхвърлят хората, които са ги отхвърлили¹⁸⁸. Така се задълбочава разслояването и поляризацията на обществото.

Коментар и приложение

Постмодернизмът разрушава модернизма – без Божието слово модернизмът е обречен на крах. Постмодернизмът се радва на свобода от оковите на разума – както модернизмът се е радвал на свободата на разума. Еднаквото е, че **и двете са без Бога** и като такива са обречени на провал. Както издигането в култ на модерния разум, така и възвеличаването и облягането на постмодерните чувства не вписват в себе си преклонението пред Създателя на човека и се превръщат в поклонение на творението, а не на Твореца (Римл. 1:25). Постмодерният човек отчита грешките на предходната епоха, деконструира нейните структури и идеи, но обезверен от напразното лутане на предшествениците, предприема ново лутане, разчитайки да намери посоката (без дори да има илюзии, че е вярна) натам, накъдето досега са се страхували да тръгнат – към тази страна на личността, която досега е била в изгнание. Това обръщане от погрешния път е обръщане отново в погрешна посока: „Те се обръщаха, но не към Всевишния“ (Ос. 7:16). Бог не е отречен, но е в периферията като едно от многото рекламни съобщения в претрупания хаотичен екран, което почти

---

¹⁸⁷ Бауман, З. Глобализацията. С., 2013, с. 199.

¹⁸⁸ Пак там, с. 202-207.

никой не забелязва. Възприеман е като един конструкт на обществото, защото „обществото се нуждае от Бог“¹⁸⁹.

Отношението към човека остава сходно – както в миналото модернизмът противопоставя „елита“ на „масите“, така днес постмодернизмът **противопоставя хората „на върха“ на хората „на дъното“**. Разликата е в това, че преди разслоението ставаше най-вече на базата на заслуги и „връзки“, а сега – на базата на способности и енергия. В очите на днешния човек това е справедливо, но всъщност представлява социален неodarвинизъм – оцеляват най-адаптивните и работоспособните. Това е далеч от помощта към „бедни, маломощни, хроми, слепи“ (Лук. 14:13). Без Божието слово човешката нравственост едва ли е в състояние да изведе сама заповедта „възлюби ближния си като себе си“ (Мат. 22:39).

Предизвикателството пред християнското образование в тази посока днес е да **се намерят достатъчни стимули за младия човек да насочи погледа си към Бога** в съвременния объркан, хаотичен свят, да бъде заинтригуван да предприеме експеримента „Вкусете и ще видите, колко благ е Господ!“ (Пс. 33:9).

2.3.3. Вместо Бога – незабавно щастие

Принцип на модерността е отлагането на удоволствието. На изток едно „изфабрикувано общество“¹⁹⁰ се стреми към идеал, различен от действителността – близо е до него, но все още не го е достигнало – и никога не го достига. На запад моделът е същият, но в по-различна обвивка – преследването на печалба, главен мотив на капитализма, изисква рационално пресмятане, упорита работа и отлагане на удоволствието заради постигането на целта, отново все още (и никога) недостигната. На модерната култура на пресмятането, труда и печалбата постмодерната

---

¹⁸⁹ Бауман, З., 2000, с. 25.

¹⁹⁰ Бауман, З., 2013, с. 16.

култура противопоставя **потреблението и незабавното удоволствие**, с което предизвиква не само падането на комунизма, но и промяна на етиката и морала на днешния човек.

Според френския философ и социолог Жил Липовецки в началото на 20 век започва да се говори за „консуматорско общество“, но в последно време „новото общество, което се заражда, функционира чрез *хиперконсумирането*“. За епохата на постмодернизма е характерна комерсиализацията на нуждите, търсене на здраве, развлечение, благоденствие, лично щастие – симптоми на дълбоко замаскиран проблем на *Homo consumericus*. В сегашното общество, в което „традициите, религията, политиката“ са изгубили функцията си да създават идентичност, „консумирането се натоварва все повече с нова **идентификационна функция**“. Консумиращият човек се опитва да намери „осезаем, макар и повърхностен **отговор на вечния въпрос: кой съм аз?**“.¹⁹¹

Въпросът за смисъла е централен за модерния човек, но постмодерният бяга от него в „една **безотговорност**, която изживяваме с удоволствие“. Загубата на вярата в Бога носи непосилен за човека товар и усещане за безсилие, който много ефикасно се замества от удоволствия, телевизия, видеоигри с „електронни преобличания на аза“, при което човекът (временно) забравя несигурността и „товара на историята си“.¹⁹²

Култът към щастието е наследство от Просвещението. Според Волтер „голямото дело и единственото, което трябва да имаме, е да живеем щастливи“. Моралът на човека от модерната епоха се припокрива с „наука за щастието“, а религията му е „освещаването на щастието тук, на земята“. Оптимизмът му се основава на възхода на науката. Обещанието е

---

¹⁹¹ Липовецки, Ж. Парадоксалното щастие. С., 2008, с. 17-39.

¹⁹² Пак там, с. 66-67.

Номо felix да стане състоянието на всеки човек.¹⁹³ Двадесети век обаче донася серия „опровержения на напредъка“: световните войни, геноцида, тоталитаризма, заплахата от ядрена война, екологичната криза, биотехнологичните заплахи. С това модерният оптимизъм бива заменен с **постмодерен песимизъм**.

При постмодернизма щастието отново се постига чрез техниката и материалните блага. Различното е, че то се разполага не в бъдещето, а **в настоящето**, а страданието е отхвърлено като изцяло нежелано. Специалисти предлагат „**щастие по наръчник за всички**“, превърнало се в „императив за еуфория“, правещ нещастните да се чувстват не само нещастни, но и виновни, „че не се чувстват добре“. Липовецки обобщава, че „когато индивидът се поставя като най-важната ценност, **щастието тутакси се налага като върховен идеал**“.¹⁹⁴

Парадоксалното е, че въпреки трескавото търсене на щастие, „мрачното настроение и стресът, депресиите и тревогите“ обезпокоително се увеличават. Родителите харчат повече средства от когато и да било за задоволяване на желанията на децата си, но никога по-рано психичните разстройства и поведенческите смущения сред децата и юношите не са били толкова масово явление. Затова обществото на хиперконсумирането може да бъде определено като „цивилизация на *парадоксалното щастие*“.¹⁹⁵

Коментар и приложение

Нагласата за преследване на лично щастие като върховна цел в постмодерното общество е противоположна на християнския принцип за служене и себераздаване. Някои родители я конфронтират като егоистична. Но вероятно по-успешен метод е тя да се използва, като бъде

---

¹⁹³ Пак там, с. 312-313.

¹⁹⁴ Пак там, с. 314-318.

¹⁹⁵ Пак там, с. 10-11.

обяснявано на децата и юношите, че наистина могат да намерят **истинското щастие** – Бог може да им го даде, и то такова, че да превъзхожда всичко, което този свят може да им предложи. Блаженството в Божието присъствие е на тяхно разположение още сега, а бъдещото спасение и вечен живот представляват пълното и върховно щастие и не могат да бъдат получени никъде другаде извън Христос. В Библията е обещано, че „око не е виждало, ухо не е чувало и човеку на ум не е идвало това, що Бог е приготвил за ония, които Го обичат“ (1 Кор. 2:9).

По подобен начин стои въпросът, свързан с факта, че постмодерният човек не обича да отлага удоволствието – отлагането е свързано с усилие и причинява страдание, което пречи на усещането за комфорт. Тук следва да бъдат отчетени две неща. От една страна, нужно е да бъде признато, че **постмодерният човек с право негодува против безкрайното отлагане**, характерно за модернизма. В Библията също е отчетено, че „надежда, дълго несбъдвана, изнурява сърцето, а изпълнено желание е *като* дърво за живот“ (Пр. 13:12). От друга страна, неконтролираното желание да бъде получено всичко на момента представлява невъздържание и нетърпение, а това са прояви на слаб характер. **Въздържанието и търпението** са едни от основните християнски добродетели (2 Петр. 1:6) и те следва да бъдат култивирани, без да се достига до крайности.

2.3.4. Постмодерният свят на симулацията

Жан Бодрияр разглежда днешния свят като глобална **симулация** (от лат. *simulatio* – „преструване, измама; привидност“), при която „посредством модели“ се генерира „едно реално, което няма произход, нито реалност: хиперреалното“. Реалността вече не предшества **симулакрума** (от лат. *simulacrum* – „образ, изображение“, но чрез сдвояването с думата „симулация“ се привнася нюанс и от нейния смисъл), а напротив – остатъците от реалността „бавно гният“ из симулакрумите.

Разликата между реалност и изображение е изчезнала. Симулацията функционира „вече съвсем не огледално и дискурсивно“, а „ядрено и генетично“ – реалното се програмира и произвежда от „миниатюрни клетки, матрици и памети, модели на управление“ и това може да става неограничен брой пъти. Всъщност реалното вече не е реално, защото не е обгърнато от никакво имагинерно; то е хиперреално и се намира „в едно хиперпространство без атмосфера“. При преминаването от реално пространство към хиперпространство, чиято геометрия е различна от тази на истината, симулацията премахва всички първообрази и ги възкресява изкуствено в системи от знаци. Така „реалното никога повече няма да има възможността да се случи“ в тази „система на смъртта“, в която може само да се възпроизвеждат модели и да се симулират различия. И понеже в света на симулакрума **образите са по-действителни от действителността**, се налага убеждението за „първичността на симулакрумите“.¹⁹⁶

Примери за симулация:

Както беше разгледано в т. 1.3.3. *Медии*, **медиите** инсценират комуникация и смисъл – „гигантски процес на симулация“, „антитеатър на комуникацията“. Така се изгражда една „хиперреалност на комуникацията и на смисъла“. Получава се нещо, което е „по-реално от реалното, така се премахва реалното“¹⁹⁷. Зигмунт Бауман също обръща внимание на този нов феномен, който бързо поема контрола над нашето време – **социалните медии**. Основното различие между общността и социалната мрежа е в принадлежността и контрола – индивидът принадлежи на общността, но мрежата принадлежи на индивида. Себеусещането на човека в мрежата е, че той има контрола – избира приятелите по свое усмотрение. Социалните мрежи дават решение на огромен проблем: „самотата, изоставянето са най-

---

¹⁹⁶ Бодрияр, Ж. Симулация и симулакрум. С., 2019, с. 7-9.

¹⁹⁷ Пак там, с. 111.

големият страх на нашето време на индивидуализъм“. Днешните млади хора намират за плашещо да учат истинските социални умения – тези на улицата, на работното място, където да изграждат реални взаимоотношения с реални личности. Повечето хора използват социалните медии не за да се свързват с другите и да отворят по-широко своите хоризонти, а обратното – да ограничат себе си в „зоната на комфорт“, където да чуват единствено „ехото на своя собствен глас“. По този начин социалните мрежи „са измама“.¹⁹⁸

Хипермаркетите са „хиперпространство на стоката“, където се произвежда „една нова социалност“, при която пазаруването на самообслужване събира „без опосредяване“ потребители, служители, стоки, реклами, охранителни камери или знаци за ред в една „вселена на симулация“. В края на модерността се появи ново поколение универсални магазини, което не промени градската структура – „градовете си останаха градове“. Сега обаче „новите градове са превърнати в сателити на хипермаркета или търговския център“, а хипермаркетът, захранван от магистрали и паркинги, е ядро в ядрено-генетичната структура на симулацията – и като такъв, той може да се възпроизвежда многократно според своя модел. Възниква въпросът: в това пространство на самообслужването, на пряката манипулация, „кой кого манипулира“?¹⁹⁹

Бодриар признава, че вселената на симулацията „за нас все още е непонятна, непознаваема“, различна от всичко, което сме виждали и разбрали досега, „пагубно извита“ и изплъзваща се от „нашите ортогонални умствени координати“.²⁰⁰

Коментар и приложение

---

¹⁹⁸ Zygmunt Bauman: „Las redes sociales son una trampa“ – https://elpais.com/cultura/2015/12/30/babelia/1451504427_675885.html?rel=mas [29.08.2021]

¹⁹⁹ Бодриар, Ж., 2019, с. 103-107.

²⁰⁰ Пак там, с. 195.

Ако Жан Бодрияр беше жив днес (поч. 2007 г.), сигурно би забелязал, че днешните компютъризирани финансови пазари представляват продължение на хипермаркетите, а криптовалутите са поредният симулакрум – хиперреални пари, които след време вероятно ще изместят сегашните фиатни валути (последните все пак имат материални парични знаци, или „банкноти“, макар че отдавна са „книжни пари без златно покритие“²⁰¹, губят стабилността си и са на път да се превърнат в „гниещи остатъци от реалността“) и ще станат още един атрибут на обществото на симулацията. Днес те са обект на постмодерния вариант на „треска за злато“. Последица за подрастващите е, че „страстта към World Trade“²⁰² още повече се засилва. Ако досега стремежът към благоденствие и охолство поставяше родителите „под масивен натиск от страна на децата“ да им купуват скъпи вещи, сега вече самите подрастващи могат да търгуват на борсите, да печелят и да губят. Ако досега родителите трябваше „да бъдат заобикаляни“ от пазарните стратегии по пътя им към децата, сега вече е намерен пряк път към тях, върху който родителите нямат контрол. Децата и юношите днес са податливи на **привързване към богатството** – една от характеристиките на хората от „последните дни“ е „сребролюбци“ (2 Тим. 3:1-2) – а сребролюбието има свойството да обсебва до степен да отклони човека от вярата, за което Библията предупреждава, че „корен на всички злини е сребролюбието, на което предавайки се, някои се отклониха от вярата и си навлякоха много мъки“ (1 Тим. 6:10). Така става ясно „кой кого манипулира“ – сребролюбието е съблазън, „изкушение“, „примка“ (1 Тим. 6:9), чрез него противникът на душите днес погубва повече хора от всякога. Това е сериозно предизвикателство пред религиозното възпитание, което има задача да

---

²⁰¹ Европейска централна банка. Какво представляват парите? 24.11.2015 г. (актуализация – 20.06.2017 г.) – <https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell-me-more/html/what_is_money.bg.html> [29.08.2021]

²⁰² Грос, Е. Религиозна педагогика. С., 2003, с. 26.

наставлява децата по пътя към спасението. Нужно е да бъде намерен подходящият начин подрастващите да разберат, че съкровищата на земята „ги яде молец и ръжда, и ... крадци подкопават и крадат“, а истинските и трайни съкровища са „на небесата“ (Мат. 6:19-21). Един добър подход би могъл да бъде използването вместо конфронтирането на желанието за богатство, насочването му в правилната посока – че небесното царство е „скъпоценен бисер“, заради който мъдрият „търговец ... отиде, та продаде всичко, що имаше, и го купи“ (Мат. 13:45-46). Така на постмодерен език **християнството е инвестиция** с най-голяма стойност.

Друго предизвикателство е виртуалното общуване в социалните мрежи, което отклонява подрастващите от истинското общуване. Медиите заеха първото място по сила на влияние върху децата, което донесе някои позитиви като отслабване на относителното влияние на средата и засилване на влиянието на родителите. В добавка, пандемията от Ковид-19 доведе до още по-голямо дистанциране от връстниците и повече **време за общуване в семейството**. От последното родителите следва да се възползват изобретателно и енергично. Негативи обаче са увеличаването на времето в интернет и понижаването на социалните умения с приятели.

Но най-голямото предизвикателство пред християнското образование в обществото на симулацията е, че **отношението към Бога и християнските ценности** се променя в посока относителност и безтегловност. За постмодерния човек „Бог не е мъртъв, той стана хиперреален“²⁰³, което на практика означава, че Той няма функциите на личен Бог и Спасител, нито на Съдия. Проучване сред студенти в САЩ показва, че обичайното послание на техните професори, когато говорят по етични въпроси, е, че не съществуват единни стандарти за правилно и погрешно – това „зависи от разликите в индивидуалните ценности и

---

²⁰³ Бодриар, Ж., 2019, с. 203.

културното многообразие“. Част от студентите не могат да осъдят избиването на евреите в Европа от страна на нацистите, защото „никой човек не може да оспорва моралния мироглед на другите“²⁰⁴. Този релативизъм, нагласата, че няма нищо истинско, е в състояние да доведе до крайно обезверяване. Противодействие може да окаже единствено **сигурността на Божието слово**. Затова е много важно неговото редовно изучаване в семейството и в църквата.

2.3.5. Бъдещето на постмодерното общество

До какво може да доведе такова развитие? Разрушаване, хаос, хиперконсумиране, симулация са само някои от проблемите на постмодернизма. Липовецки пита: „Възможно ли е ... да се подготвя ново кошмарно човечество или „постчовечество“?“²⁰⁵ Постмодернизмът има своя предобраз от времето на модернизма – **романтизмът**, който по същия начин освобождава дълго потисканите чувства, не се вписва в пресметливата реалност и се стреми да я разруши. Но той не успява да се наложи като всеобщ модел, за разлика от постмодернизма – дори агресивният революционен романтизъм успява само в част от страните, на изток. Както го описва Бауман, това, което е било „шепот“ и „подмолна контрабанда“, сега „се крещи“ и „се продава на открито“ в претъпканите магазини. В това е „цялата разлика“²⁰⁶.

Бодрияр също отчита ролята на романтизма, „Революцията на Просвещението“ – тя разрушава „реда на **привидностите**“. Модерната революция на 19 век представлява „разомагьосване на света“ в полза на смисъла, издигане на разума на мястото на вярата в Бога. Постмодерната революция на 20 век разрушава „реда на **смисъла**“, дори носи

---

²⁰⁴ Leo, J. At Postmodern U., professors who see no evil. 2002. – <<http://www.jewishworldreview.com/cols/leo071602.asp>> [29.08.2021]

²⁰⁵ Липовецки, Ж., 2008, с. 130.

²⁰⁶ Бауман, З., 2000, с. 27.

„унищожение на смисъла“ – „който напада чрез смисъл, умира от смисъла“.²⁰⁷ От това последователно унищожение вече не се вижда нещо да остава – „самите развалини загинаха“²⁰⁸. Сега накъде? „Да сбъркаш стратегията, е сериозно.“ Днес „субектите и масите ... вървят в посоката на системата“²⁰⁹. Каква е тя?

Това, което Бодрияр предвижда и счита, че вече е започнало, е „имплозия“ – както звездна система, изчерпила своята енергия за разширяване, имплодира – отначало бавно, после все по-бързо, поглъща всичко, докато се превърне в черна дупка. Наблюдаваните днес признаци за началния етап на имплозия са „прекомерното уплътняване на социалното“, „свръхрегулираността на системата“, „задръстената мрежа“ (информационна, властова), „хипертрофираният контрол, който блокира“ пътищата. Големите мегаполиси са се превърнали в „средища на всмукване и поглъщане на самото социално“, наблюдава се имплозия на институциите и властта. Какво следва, не се знае, защото „имплозията е особен процес с непредвидими последици“.²¹⁰ Смътната перспектива след имплозията и унищожението на смисъла е, че това, което той е смятал да унищожи чрез Просвещението, а именно „привидностите“ (подразбира се най-вече вярата в Бога), „са безсмъртни“. Заключение на Бодрияр е: „Тук започва съблазняването“ (което е „свързано с привидностите“)²¹¹. Вървене по вече отречения път, защото няма никакъв друг.

Коментар и приложение

От богословска гледна точка не Бог е част от „привидностите“ на този свят, а човечеството е част от света, който Бог е създал – „Той произведе от една кръв целия род човешки да обитава по цялото земно лице“. Той е

---

²⁰⁷ Бодрияр, Ж., 2019, с. 203-205.

²⁰⁸ Пак там, с. 194.

²⁰⁹ Пак там, с. 118.

²¹⁰ Пак там, с. 98-101.

²¹¹ Пак там, с. 203-210.

дал на всеки народ „предопределени времена“, в които хората да изпълнят поставената им от Него цел – „да търсят Господа“ (Деян. 17:26-27), което е смисълът на живота. **Смисълът продължава да съществува и е същият винаги, но за постмодерния човек той е унищожен.** Колкото и объркан да е постмодерният свят, и за него важи библейската истина: „Каквото е било, пак ще бъде, и каквото се е правило, пак ще се прави – няма нищо ново под слънцето“ (Екл. 1:9). Съдбата на всички империи, отхвърлили Бога – от Вавилонската кула до „отишлия си в небитието съветски комунизъм“²¹², е една и съща – „постоянен провал във всички посоки“, липса на „перспективи за бъдещето“, „отчаяние“. Според Димитър Попмаринов това ще доведе света до отчаяно търсене и приемане отново на „трансцендентен авторитет“, когато ще бъде извършена последната сатанинска фалшификация на „мир и безопасност“ (и в този смисъл наистина съблазняване от привидностите) преди второто идване на Иисус Христос и обещаните „ново небе и нова земя, на които обитава правда“ (2 Петр. 3:13).

Постмодерният свят, характеризиращ се с пълно **изчерпване и безпътица**, който според всички белези е към края си, прилича на двамата разочаровани ученици по пътя за Емаус (Лук. 24:13-35). След рационализма и механизацията на 19 век идва крахът на утопиите при жестокостите на 20 век. Днешното общество се е отказало от смисъла, истината, вярата и позитивните очаквания. Дватама ученици са отчаяни по подобен начин: „а ние се надявахме, че Той е Оня, Който щеше да избави Израеля“ (Лук. 24:21). Показателното е, че Иисус не им се разкрива веднага, макар че, да Го видят възкръснал, би решило проблема им. Вместо това, „като начена от Моисея и от всички пророци, обясняваше им казаното за Него в цялото Писание“ (Лук. 24:27). Така отговорът Му

---

²¹² Попмаринов, Д. Постмодернизъмът, или за хаоса като естествено състояние. 2016.

демонстрира **способността на Библията да дава живот във време на безпътица**. Според този пример е критично важно подрастващите в днешния постмодерен свят да бъдат насочвани към изследване на Свещеното писание, в което се намира обяснението на историята от всички епохи, включително днешната.

2.3.6. Църквата в постмодерната епоха

Според Радован Бигович Църквата в постмодерната епоха „се сблъсква с напълно нов свят“²¹³, чиито основни характеристики са секуларизация, индивидуализъм и плурализъм. **Секуларизацията** представлява „спадане на общественото влияние на религията“. На практика това означава, че „Църквата вече не определя обществения живот“, християните днес са малцинство. **Индивидуализмът** се счита за „най-висшата ценност на постмодерността“ – никой и нищо не може да ограничава индивидуалната свобода. Човекът е „нарцисоиден и скоро ще превърне себе си в религия“. **Плурализмът** е „съзнание, което лесно приема противоположни идеи, ценности и цели“. Това се причинява най-вече от медиите, които разпространяват до всяка точка „цялото разнообразие на света“ и все повече променят местните традиции и култури.²¹⁴

В тази нова ситуация **нагласата на масовия човек „не е антирелигиозна“, но е „антицърковна“** – религията е „синкретична“, „езотерично-окултна“, „религията на ню ейдж“, „религия без принадлежност“, накратко казано „религия без Бога“. Това тласка християнството в посока „християнство без Христос“, изразяващо се в „система от наказания и забрани“ и „неприемане на другия“. Необходимо е християните да се противопоставят на този духовен натиск и да реализират

---

²¹³ Бигович, Р. Църква и общество. С., 2003, с. 303.

²¹⁴ Пак там, с.304-306.

принципа „да бъдеш в света, но да не бъдеш от света“. Това означава да противодействат на секуларизацията, изграждайки „ново общество – Църквата“; да се противопоставят на индивидуализма със „силата на любовта и служенето на другите“; да заместят религиозния плурализъм с привеждане „на всички планове“ в хармония с Библията и „Христовото Евангелие“.²¹⁵

Вместо въпроса на модернизма „Има ли Бог?“, постмодерният човек си задава въпроса „Кой Бог?“, доколкото изобщо се замисля за това понякога. „Хиперреален Бог“, „синкретичен Бог“, „религия без Бог“ – това са посланията на глобализираното общество към подрастващите християни. Важният въпрос е как това отношение на днешния свят към Бога рефлектира върху тях и **дали се явява причина за оставяне на вярата и напускане на църквата.**

Социологът Вугон Johnson си поставя за цел да провери истинността на тиражираните от медиите слухове за „драматичен спад на фактора вяра“, проявяващ се в тенденции като следните: „младите хора под 30 години напускат църквата“; „поколението Милениум напуска вярата на своите родители“; „религиозно необвързаните ... са се умножили два пъти през последните десетилетия“ и др. Внимателната проверка на данните обаче показва, че такива твърдения са подвеждащи – истината е, че през последните 40 години има само малки вариации в посещаемостта на църква. Според проучванията младите хора са по-малко склонни да посещават църква в резултат на факта, че много от тях често предпочитат да спят до късно в неделя сутрин, след като са излезли от старите си семейства и преди да са създали свои собствени. Но когато се оженят и особено когато имат деца, **възстановяват посещенията си.** Ако обаче не се оженят или ако нямат деца, налице е реален спад в посещаемостта на

---

²¹⁵ Пак там, с. 309-310.

църква. От друга страна, мнозина, които не посещават църква редовно, заявяват религиозна принадлежност и вяра. Младите хора смятат себе си за **толкова религиозни, колкото и останалата част от обществото**. Наблюдава се проявление на плурализма в това, че много от тях сменят църквите си по различни причини – често избират различна деноминация от тази на своите родители, но това не означава, че са се отказали от вярата си. Много пъти избират църква с по-консервативна теология от тази на своите родители. Що се отнася до нерелигиозните и атеистите, техният брой остава приблизително същият.²¹⁶

Младите хора винаги са се нуждаели от общуване, това е в сила и днес. Реалното общуване до голяма степен е заместено от социалните медии. Но както реалните контакти, така и виртуалните, не им носят чувството за трайна и сигурна принадлежност към сплотена и стабилна група, от каквата се нуждаят. Именно тук **Църквата** може да бъде много полезна – тя има и **социални функции**. Според социолозите Mark Musick, James House и David Williams религиозната общност има максималните възможности да играе ролята на подкрепящо сплотено „село“, което подобрява физическото здраве и емоционалното благополучие. Хората днес търсят принадлежност в клубове, участие в организирани спортни и обществени дейности, но те може да не са в състояние напълно да пресъздадат „селото“. В църковната общност хората се срещат редовно, споделят, помагат си един на друг, поведението е надеждно регулирано – което придава сигурност и значимост на участниците в нея.²¹⁷ Днес

---

²¹⁶ Johnson, B. Dispelling Rumors of Religion's Demise. // 2014 Index of Culture and Opportunity: Religious Attendance. – <<https://medium.com/2014-index-of-culture-and-opportunity/religious-attendance-1b88421ec835>> [29.08.2021]

²¹⁷ Musick, M., J. House, D. Williams. Attendance at Religious Services and Mortality in a National Sample. // Journal of Health and Social Behavior, Vol. 45, No. 2 (Jun., 2004), pp. 198-213. – <https://scholar.harvard.edu/files/davidrwilliams/files/2004-attendance_at_religious-williams.pdf> [29.08.2021]

„младите хора имат за основна ценност *общността*“, а животът в църквата е „живот в общност“.²¹⁸

Важно е също да се има предвид, че постмодерният човек не иска да бъде принуждаван да вярва или да ходи на църква. Той се нуждае от принадлежност към общност, но иска да се почувства като част от нея, преди да приеме правилата ѝ. Постмодерното поколение се съпротивлява на характерното за модернизма разделяне на живота на сфери – семейна, професионална, социална, религиозна – в съответствие с които да се променя поведението и външният вид. Днешните млади търсят **приемане такива, каквито са**, нуждаят се от автентичност и толерантност. Възможно е масово разпространените днес татуировки освен знак за принадлежност към група да демонстрират и този отказ от промяна на външния вид според средата и ситуацията. Но потребността от приемане може да бъде удовлетворена при Бога, Който дава на всекиго свещеното право на избор. Важно е да се обяснява на подрастващите, че Бог „обича човека, дори когато той греши“²¹⁹, че Той ги кани да дойдат при Него такива, каквито са, и че ще бъдат **напълно приети от Него**. Много пъти църквата не им дава това – изисква промяна като условие за приемане. Днес е необходимо завръщане към един основен принцип на християнството и в частност на религиозното образование – „взаимното уважение по отношение на различията“²²⁰. Основната цел е диалогът, споделянето и взаимното опознаване, а не убеждаването. Убеждението има шанс да дойде, ако не е насилено. Такава е културата на постмодерния разум.

---

²¹⁸ Бигович, Р., 2003, с. 101-102.

²¹⁹ Пак там, с. 96.

²²⁰ Легкоступ, М., 2012, с. 86.

2.4. Основните християнски нравствени ценности в контекста на съвременността

Лилия Лозанова систематизира многобройни изследвания в областта на ценностите и цитира определенията, които различни изследователи дават. Според социалния психолог Милтън Рокич **ценността** е „устойчиво убеждение за това, че определен начин на поведение или крайна цел на съществуването е по-предпочитана от личностна или социална гледна точка, отколкото противоположната или друга гледна точка или крайна цел“²²¹. Ако периметърът бъде стеснен до полето на **морала и етиката**, ценността обхваща „системата за добро и зло, справедливост и чест, нравствени достойнства и постъпки“²²². В този смисъл ценностите поставят морални ориентири в мисленето и поведението на човека и имат функция на механизми за регулиране на социалното поведение. С тях е свързана насочеността на личността, целите на съществуването ѝ, нейните нравствени идеали.

Подрастващите по особен начин усвояват нравствените ценности – това се извършва чрез своеобразен диалог с по-възрастните, който включва както приемане и подражание, така и опониране и отхвърляне. По този начин в тях се извършва изграждане на „самостоятелно приети морални принципи“, което представлява „**интериоризация** на обществените еталони във вътрешни еталони на поведение“.²²³

В рамките на една епоха се наблюдава преобладаващо приемане и модификация на нравствените ценности от поколение на поколение. Смяната на епохата е придружена от отхвърляне на много от старите ценности (но не всички) и замяната им с нови. За **традиционното**

---

²²¹ Лозанова, Л. Ценностите на учениците в медийното общество. Шумен, 2016, с. 87.

²²² Пак там, с. 50.

²²³ Пак там, с. 111.

християнско общество, както беше разгледано, са характерни християнските ценности, базирани на Библията. В епохата на **модернизма** водещи стават ценностите на хуманизма, които в някои държави са базирани на старите християнски ценности, но в други са сменени от „безчовечната система на политическо потисничество, която изграждаха политическите движения на национал-социализма и тоталитарния комунизъм“. В днешния **постмодерен свят** християнските ценности продължават да бъдат основен фактор за правообразуването, „демократичната гражданска култура“ и „демократичната ценностна система“. Според Костадин Нушев „християнските ценности, свързани с вярата в Бога, свободата на съвестта и човешкото достойнство, справедливостта и солидарността в обществото“ са основа за демократичното устройство на държавата и обществото.²²⁴ Но наред с тях постмодернизмът, по думите на Радован Бигович, има „свои особени ценности“, които притъпяват характерното за епохата усещане за безсмислие и безпътица – това са „удобството, хуморът, младостта, космополитизмът и подвижността“²²⁵. Подобни съпътстващи дадена епоха ценности са нетрайни и изчезват заедно с нея.

Християнските нравствени ценности имат сходно естество с нравствените ценности на секуларното общество – занимават с въпроса за доброто и злото, усвояват се чрез наблюдение и личен избор. Сравняването на различни етични системи показва подобие, зад което стои вложеният от Бога в човека здрав разум. Както пише в Библията, Божиите думи „са ясни за разумния и справедливи за ония, които са придобили знание“ (Притчи 8:9). Дори „езичниците, които нямат закон, по природа вършат законното“,

---

²²⁴ Нушев, К. Отговорности на християните за демократичните ценности в политиката. // Свобода за всеки, бр. 34, 2013 г. – <<https://svobodazavseki.com/broi-34-uchastie-na-hristiyanite-v-politicheskiya-zhivot-osnovaniya-formi-vazmozhnosti-yuli-2013/345-otgovornosti-na-hristiyanite-za-demokratichnite-tzennosti-v-politikata.html>> [29.08.2021]

²²⁵ Бигович, Р., 2003, с. 305.

защото „делото на закона е написано в техните сърца ... когато тяхната съвест свидетелствува“ (Римл. 2:14-15).

Но християнските нравствени ценности имат и някои специфични особености. Първо, **те се основават на Священото Писание**. За разлика от светското разбиране, например на Збигнев Скорни, че ценностите са „творение на човешката култура“ и „се формират в резултат на въздействие на обществената среда“²²⁶, от библейска гледна точка Бог е създал света и е постановил закона и нравствените принципи. Поради това християните се съобразяват на първо място с разкритата в Священото писание Божия воля и след това – с културата на обществото. Бог повелява на народа Си да не постъпва според делата и наредбите на околните народи, а „изпълнявайте Моите закони, пазете Моите наредби“ (Левит 18:3-5). В съответствие с това Магдалена Легкоступ посочва като първи принцип на конфесионалното обучение по религия – християнство принципа за основаване на обучението върху Священото Писание²²⁷. Според Тодор Поптодоров и Иван Денев всеки момент от възпитателния процес е необходимо „да бъде съобразен с изискванията на словото Божие“²²⁸.

Второ, **християнските нравствени ценности са абсолютни и постоянни**. Обществото променя възгледите си и съответно светските ценности се характеризират с „динамика и преходност“²²⁹. Както казва Свилен Тутеков, „секуларната етика предполага един фрагментарен подход към съществуването и живота“, който се проявява в „дискурсивен анализ“, „логически аргументи“, „рационални интерпретации“. Този подход внася „неяснота и двусмисленост“ в разглеждането на етичните

---

²²⁶ Лозанова, Л., 2016, с. 44.

²²⁷ Легкоступ, М., 2013, с. 79.

²²⁸ Поптодоров, Т., И. Денев., 2006, с. 81.

²²⁹ Лозанова, Л., 2016, с. 94.

въпроси.²³⁰ Обратно, ценностите, постановени от Бога, са ясно дефинирани и непроменими, както е писано: „няма да променя това, що е излязло из устата Ми“ (Пс. 88:35).

Може да се обобщи, че „секуларната етика съдържа две основни предпоставки за приложение на нравствеността – авторитета и относителността“²³¹. Съответно християнските нравствени ценности се основават на божествения авторитет на Писанието и са абсолютни, а секуларните ценности са базирани на променливи авторитети и са относителни. Може да се предвиди, че опозиция между двата вида ще доведе до напрежение при тяхното преподаване на подрастващите християни, което ще се почувства най-силно от самите тях и от техните родители, а в по-малка степен – от църквата, училището и обществото.

Следва кратко разглеждане на някои от най-важните за подрастващите християнски нравствени ценности.

2.4.1. Вярa

Може да се каже, че **вярата е първата и ключова християнска ценност**, защото чрез нея се осъществява достъпът до Бога (Евр. 11:6) и до всичко, което Той дава на човека – прощение на греховете (Рим. 5:1), благодат и сила за праведен живот (Рим. 5:2), отговор на молитвите (Мат. 17:20), спасение и вечен живот (Ав. 2:4). Вярата обхваща цялата личност на човека – „и ума, и чувството, и волята му“. Това означава, на първо място, „твърда **вяра в съществуването на Бога**“²³², „жива представа на онова, за което се надяваме, и разкриване на онова, що се не вижда“ (Евр.

---

²³⁰ Тутеков, С. Различията в секуларната етика и етосът на Църквата. 2005 г. – <https://www.pravoslavie.bg/%d0%a6%d1%8a%d1%80%d0%ba%d0%b2%d0%b0/%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%bb%d0%b8%d1%87%d0%b8%d1%8f%d1%82%d0%b0-%d0%b2-%d1%81%d0%b5%d0%ba%d1%83%d0%bb%d0%b0%d1%80%d0%bd%d0%b0%d1%82%d0%b0-%d0%b5%d1%82%d0%b8%d0%ba%d0%b0-%d0%b8-%d0%b5%d1%82%d0%be%d1%81/>> [29.08.2021]

²³¹ Пак там.

²³² Коев, Т. Християнската вяра в единия Бог. // Сборник по богословие. С., 2000, с. 95.

11:1). Такова убеждение се постига „чрез разглеждане творенията“ (Рим. 1:20), едновременно разумно и сложно устроени, и чрез изучаване на Библията – „вярата *иде* от слушане, а слушането – от слово Божие“ (Рим. 10:17). На второ място, **вярата е доверие в Бога**, в Неговата любов, мъдрост и сила (Бит. 15:4), отваряне на сърцето за Него. Трето, **вярата е действие**, послушание на разкритата Божия воля, защото „вярата без дела е мъртва“, но „чрез делата вярата стана съвършена“ (Иак. 2:26,22).

В днешното секуларизирано общество възпитаването на вяра в подрастващите не може да се извършва, както досега. Днес вярата вече не се подразбира и „днешните ученици, които са християни, спадат към малцинството“ по отношение на своите убеждения. Според Енгелберт Грос те могат да понесат това положение и да запазят вярата „само ако те самите компенсират липсващото им по отношение на правдоподобността“, т. е. **добре да разбират основанията си за вяра**. С други думи, „рефлексивността е станала съставен елемент от личната вяра“.²³³ Освен да им бъде предоставено добро обяснение на вярата, е нужно децата да се насочват към **лична молитвена връзка с Бога** (Мат. 6:6) и **практикуване** на своята вяра (Мат. 7:24-25), за да може тя да стане всеобхватна и действена.

2.4.2. Надежда

Християнската надежда представлява **упование в Бога „с увереност, че Той непрестанно се грижи за нашето спасение и ни дарява обещаното блаженство“**.²³⁴ Тя е една от „трите върховни религиозно-нравствени ценности – вяра, надежда, любов“²³⁵ (1 Кор. 13:13). Обикновено е подценявана на фона на другите две – смята се, че „надеждата следва да

---

²³³ Грос, Е., 2004, с. 41.

²³⁴ Коев, Т. Православен катехизис и Послание на източните патриарси за православната вяра. С., 1991, с. 129.

²³⁵ Шиваров, Н., Д. Киров. Беседи по религия. С., 1992, с. 40.

отстъпи пред вярата и любовта“, но всъщност те именно чрез надеждата „стават критични към съвременността“ и се съсредоточават в идващото Божие царство.²³⁶

След надеждата на модернизма, свързана с напредъка на науката и техниката, и последвалото опровержение чрез световните войни, студената война, тоталитаризма и т.н., **постмодерното общество не залага на надеждата** – за него „надеждата е слаба ценност“²³⁷. Днешният човек е разочарован от миналото и гледа с недоверие към бъдещето. Копнежът за „щастieto ... като върховен идеал“²³⁸ е свързан само с настоящето, а това означава, че „не е надежда, понеже защо ще се надява някой за нещо, което вижда?“ (Рим. 8:24). Корените на загубата на надежда са отново в отхвърлянето на вярата в Бога – днес много хора „нямат никаква надежда точно поради това, че са загубили всякаква вяра“²³⁹. На мястото на надеждата е задължението да бъдеш щастлив, правещо хората да се чувстват виновни, ако са нещастни.²⁴⁰

Възпитаването на надежда в днешните подрастващи следва да отчита предпоставения за постмодерния човек култ към щастieto и **да им предложи обещаното в Библията по-голямо щастие**, отколкото светът може да им даде – блаженството, което е и за настоящето, и за вечността. Господ Иисус Христос казва: „Аз ви давам не тъй, както светът дава. Да не се смущава сърцето ви, нито да се плаши“, „ще се зарадва сърцето ви, и радостта ви никой няма да ви отнеме“ (Иоан 14:27; 16:22). Нужно е също да се има предвид, че „императивът за еуфория“ е обременяващ и потискащ. За отбелязване е, че надеждата в Библията не е дадена като

---

²³⁶ Андонов, Б., 2005, с. 50-51.

²³⁷ Бодриар, Ж., 2019, с. 195.

²³⁸ Липовецки, Ж., 2008, с. 316.

²³⁹ Флоровски, Г., 2006, с. 14.

²⁴⁰ Липовецки, Ж., 2008, с. 315.

императив, а като насърчение. Тъгата не бива да бъде забранена емоция, а апел за нежност, споделяне и помощ.

2.4.3. Любов

Любовта е посочена като „най-голяма“ сред християнските ценности (1 Кор. 13:13). Тя представлява обобщение на Божия закон в две заповеди (Мат. 22:37-39), изискващи на първо място любов към Бога, „Който заслужава да бъде преди всичко друго обичан“, и след това към ближния, т. е. към „всеки човек, който е близо до нас“²⁴¹. **Любовта към Бога** „се изразява в изпълнение на заповедите му“ (Иоан 14:21,23), а **любовта към ближния** – в съчувствие и „в дейна помощ при техните духовни и телесни нужди“²⁴² (1 Иоан. 3:18). Освен това, „за да обичаме ближните си, трябва да обичаме себе си“, което включва самопознание и самоуважение.²⁴³ Любовта обхваща и враговете (Мат. 5:44) до степен да отговори на насилието с „любов без насилие“, като по този начин „тя не е подчинение на злото“ и опровергава представата за „Бога на насилието“ в които и да било църква, семейство, отделен човек, училище или политика.²⁴⁴

Възпитанието на любов в подрастващите от постмодерната епоха среща различни проблеми. На първо място, както е пророкувано за „последните дни“, хората днес са на първо място „самолюбци“ и освен това „недружелюбци“ (2 Тим. 3:1-3), и такива влияния получават учещите. Както беше разгледано в т. 1.3.4. *Обкръжаваща среда*, **насилието** в училище днес е реален проблем. Едно дете, което е жертва на подигравки и физическо посегателство, е силно изкушавано да мрази и да си отмъщава, а родителите му може и да не успеят да реагират навреме и да открият

---

²⁴¹ Серафим, Архим. Нашата любов. С., 1994, с. 6.

²⁴² Коев, Т., 1991, с.156.

²⁴³ Киров, Д. Любов към ближния и любов към себе си. // Сборник по богословие. С., 2000, с. 167.

²⁴⁴ Грос, Е., 2003, с. 10.

правилния начин, за да го избавят от ситуацията. Травмите може да останат за дълго време.

Но особено силно противоречие между поучение и реалност се проявява при **влошени взаимоотношения между родителите** в семейството – а днес това е по-често срещана ситуация от всякога. Ако любовта, която те искат да възпитат в детето, отсъства или не се вижда между тях, които следва да се обичат най-много, ако са в развод или се нараняват един друг, това рефлектира върху техните деца, малки или големи, а често те също стават жертви на родителския гняв. Такива деца трудно могат да се научат да обичат, защото любовта се поражда от любов, а те не получават такава. Трудно им е и да повярват, че Бог ги обича, след като им е дал такова семейство. Това е много сериозен проблем за днешните родители християни.

2.4.4. Почит към родителите

Петата заповед от Божия закон засяга пряко **подрастващите**: „Почитай баща си и майка си, (за да ти бъде добре и) за да живееш дълго на земята, която Господ, Бог твой, ти дава“ (Изх. 20:12). По този начин почитта към родителите е откrojена като **особено важна за тях ценност**. Господ е постановил в началото на живота на човека родителите да бъдат за него вместо Бога. Затова всеки дължи на тях особена почит и уважение, „към тях сме задължени най-много“²⁴⁵. Заповедта изисква от децата уважение, послушание, а също грижа за тях, „когато те са немощни и болни“.²⁴⁶ Тя задължава човека да почита и свещенослужителите, управниците, възрастните, благодетелите²⁴⁷. В крайна сметка това приучаване в почит има за резултат **почитането на самия Бог**, от Когото

---

²⁴⁵ Коев, Т., 1991, с. 179.

²⁴⁶ Серафим, Архим., 1994, с. 203-207.

²⁴⁷ Коев, Т., 1991, с. 181.

са всички власти (Рим. 13:1). Заповедта включва обещание за дълъг живот и спасение.

В Библията има **инструкции към родителите** и техните задължения относно възпитаването на децата. В Еф. 6:4 се открояват два принципа. Единият е „не дразнете децата си“, което означава въздържане от „тежки наказания“, „излишна строгост“ и придирчивост, а вместо това да има зачитане на достойнството им, уравновесяване на „строгостта с кротост“. Другият е „възпитавайте ги в учение и наставление Господне“, т. е. приучаване към християнски живот и добродетели, преподавайки библейските принципи според тяхната способност за възприемане²⁴⁸, а също отнасяйки се с почит към своите собствени родители²⁴⁹.

Днес почитта към родители и авторитети е **особено трудна за възпитаване ценност**. Както беше показано в т. 2.3.1. *Началото на постмодернизма – противопоставяне*, основен принцип на постмодерното общество е **непокорство**. Това е изпълнение на пророчеството, според което сред негативните характеристики на хората от „последните дни“ е „към родители непокорни“ (2 Тим. 3:1-2). Днес на мястото на „предварително зададени норми и послушно изпълнение“ има „обясняване и разискване“, самостоятелност и собствени решения.²⁵⁰ Самата „посока на предаване на ценностите ... се е променила“ – възрастните се ориентират по нагласите на младежите, които демонстрират „нарастваща тенденция към несъгласие“ с родителите дори в християнските семейства²⁵¹. Това състояние на нещата е обусловено не само от **влиянieto на средата и медиите** върху децата, но и от **самите семейства**, в които **несъгласието и раздорите между родителите**, проявявани пред децата, водят в резултат до това, че „хитрите деца използват това разногласие“ и стават „тирани и

---

²⁴⁸ Пак там, с. 183.

²⁴⁹ Серафим, Архим., 1994, с. 205.

²⁵⁰ Андонов, Б., 2005, с. 32.

²⁵¹ Пак там, с. 68.

необуздани своеволници“²⁵². Това е още един много сериозен проблем за днешните християнски семейства, по който е нужна комплексна работа.

2.4.5. Целомъдрие (морална чистота)

Тук се визира „най-вече **въздържание в областта на секса** (половия живот)“²⁵³. Библията осъжда сексуалната разпуснатост – „прелюбодеяство, блудство, нечистота, разпътство“ (Гал. 5:19). Нечистота може да се проявява и чрез „срамни и празни“ думи (Еф. 5:4), неприличен външен вид и поведение (Пр. 7:10,13). **Хомосексуалните действия** са наречени „гнусота“ (Втор. 23:17-18).

В постмодерното общество, както беше разгледано в т. 1.3.4. *Обкръжаваща среда, целомъдрието е считано за отживелица* от минали епохи. Днешната култура стимулира незабавното консумиране на всякакви удоволствия и подстрекава жените да се състезават по сексапил. В допълнение на това, „правата на перверзията и ненормалността се превръщат в норма“²⁵⁴ и Европейската комисия е на път да рedefинира родителството, брака и семейните отношения и да узакони хомосексуалните бракове²⁵⁵. Това прави съвременния свят „както Содом и Гомора“, които „блудствуваха и налитаха на друга плът“ (Иуд. 1:7).

В тази обстановка възпитанието в целомъдрие среща най-различни проблеми, които следва да бъдат индивидуално решавани. Нужно е да бъде разкривана пред подрастващите **красотата на светостта**, за да могат да разберат и пожелаят нейното превъзходство пред нечистотата, да пожелаят „плода на духа“ пред „делата на плътта“ (Гал. 5:19-23). Нужен е и

---

²⁵² Серафим, Архим., 1994, с. 221.

²⁵³ Шиваров, Н., Д. Киров, 1992, с. 71.

²⁵⁴ Попмаринов, Д., 2016.

²⁵⁵ Асоциация Общество и Ценности. Апелът ни към Европейската комисия по повод регламента за признаване на родителството. 2021. – <<https://www.sva.bg/104510741088108610871072/9912217>> [29.08.2021]

откровен разговор за опасностите от предбрачните полови връзки, които се обобщават във „венерически болести“, „нежелана бременност“ и „силно емоционално привързване“ и душевни травми²⁵⁶. Допълнителен проблем е това, че „под силния политически натиск от страна на гей-активизма“ хомосексуалността е извадена от психиатричния наръчник с разстройства и днес родителите са притискани да не поставят под въпрос сексуалния избор на децата си, вместо да предприемат действия за лечение²⁵⁷. Това, което е нужно да се знае от родители и възпитатели, е, че „всички сме създадени хетеросексуални“, а объркването в половата идентичност е психологически проблем и може да бъде променено²⁵⁸. Друг важен факт е, че „превенцията е по-лесна от лечението“²⁵⁹. Това е твърде сложен въпрос, но най-важната посока, в която е нужно да работят родителите за предпазване на децата от хомосексуалност, е „да създадат **здроо семейство**“. Макар че и в този случай няма пълна гаранция, в здрава и стабилна семейна среда „вероятността за хомосексуалност е нищожна“²⁶⁰.

2.4.6. Активни добродетели (усърдие, смелост, твърдост и др.)

Макар че изброените дотук нравствени ценности са основополагащи за християнския характер, не по-малко важни са и активните добродетели като трудолюбие, усърдие, дисциплина, решителност, твърдост и т.н. Господ Иисус Христос инструктира последователите Си с думите „**подвизавайте се** да влезете през тесните врата...“ (Лук. 13:24), „защото тесни са вратата и стеснен е пътят, който води в живота“ (Мат. 7:14). Тесният път изисква жертвоготовност. За трудностите и обезсърчителните обстоятелства са необходими сила, смелост, енергия, издръжливост. Има

---

²⁵⁶ Добсън, Дж. Подготовка за юношеството. В. Търново, 1994, с. 66-72.

²⁵⁷ Николози, Дж., Л. Николози. Превенция на хомосексуалността. С., 2008, с. 16-17.

²⁵⁸ Пак там, с. 21.

²⁵⁹ Пак там, с. 348.

²⁶⁰ Добсън, Дж. Брак и сексуалност. С. 1996, с. 115-116.

добри и надарени хора, които не успяват да постигнат нивото на полезност, за което имат потенциал, поради нерешителност и безсилие. В притчата за талантите са похвалени тези слуги, които проявяват активност и енергичност, а пасивният е наречен „ленив“ и „негоден“ (Мат. 25:26,30).

Има различни причини за слабата активност на днешните млади хора, за „чувството за безпомощност, безнадеждност и безперспективност“ и състоянието на „апатия и духовно примирение“²⁶¹. Една такава причина е в склонността на постмодерния човек да **получи незабавно щастие**, непомрачавано от страдание от какъвто и да било вид (т. 2.3.3. *Вместо Бога – незабавно щастие*). Усилието, особено когато е посветено на далечни цели, изисква отлагане на удоволствието и понасяне на дискомфорт. Склонността за търсене на по-лесното няма как да бъде победена, без да бъде конфрнтирана, но подходяща стратегия на родители и възпитатели може да бъде **насочването на погледа на подрастващите към „Иисуса**, Който, заради предстоящата Нему радост, претърпя кръст..., претърпя от грешниците такова над Себе Си поругание, та да ви не дотегне, и да не отпаднете душевно“ (Евр. 12:1-3). Примерът на Спасителя е мотивиращ, а това, което ги очаква, ще бъде „радост“ и награда от Него, която превъзхожда всичко.

Друга причина за пасивност е **ниската самооценка**. Младите днес отчаяно се стремят да се впишат в изискванията на средата, страхуват се от неадекватност и за да не сгрешат, се превръщат в сянка на други, лишавайки се от възможностите да натрупват опит. В този случай вниманието им следва да бъде насочено към **огромната цена, която Христос е заплатил за тях**, според която Той желае те да оценяват себе си. Нужно е също да бъдат **насърчавани да поемат риска от отхвърляне**, когато е нужно да защитят ценностите си, като им се обръща внимание, че

---

²⁶¹ Бигович, Р., 2003, с. 94.

най-силни са именно тези, които са се сблъсквали със съпротива, противопоставяне и подигравки. Именно такива са Господ Иисус Христос и „пророците, които говориха в името Господне“ (Иак. 5:10).

ИЗВОДИ ОТ ВТОРА ГЛАВА

1. Бог е дал нравствения закон, който е основа за нравствените ценности не само на вярващите в Него, но и на невярващите. Бог държи отговорни народите и отделните личности според светлината, която имат, като съди тези, които не Го познават, по закона на съвестта и отношението им към другите хора.

2. Модернизмът е време на отхвърляне на вярата в Бога. Причината за това следва да бъде търсена в любовта към греха, но и в небалансираното проповядване на Евангелието, което е много важно да бъде позитивно.

3. Модернизмът поставя в центъра човека на мястото на Бога, а ценностната система на модерното общество е силно изкривена и хаотична вследствие на изгубения Център. Християнството обаче издига авторитета на Библията като мерило за ценностите.

4. Постмодернизмът по естеството си притежава дух на недоверие, противопоставяне и отхвърляне. Това прави днешните подрастващи много по-непокорни и склонни към неподчинение на авторитета от когато и да било преди.

5. Постмодерният човек не отхвърля Бога, но слабо се интересува от Него, поради което е нужно да се намерят начини той да бъде привлечен към Него. Добър подход би било да се валидират желанията му и да му бъде показана библейската перспектива за тяхното удовлетворяване. Така стремежът към щастие и богатство може да бъде удовлетворен много по-добре от Бога, отколкото от нещата от този свят.

6. Постмодерният свят предлага измамни заместители на истинските неща, симулирани по такъв начин, че изглеждат по-истински от тях. На релативизма по отношение на Бога и нравствените ценности може да се противодейства само чрез Божието слово. То е способно да възкреси смисъла и надеждата, унищожени от вече имплодиращия постмодернизъм.

7. Нагласата на постмодерния човек не е антирелигиозна, но е антицърковна. Младите хора от християнски семейства обаче като цяло не са изоставили вярата, в която са били възпитани. Църквата може да предложи по-добра среда от всяка друга общност. Необходимо е уважение и приемане на хората такива, каквито са.

8. Християнските нравствени ценности са сходни със секуларните поради разума и съвестта, които Бог е вложил във всеки човек, но и се различават от тях по това, че имат за основа Свещеното писание и са неизменни.

9. Най-важните християнски нравствени ценности са поставени под съмнение или отречени в постмодерната епоха, което причинява големи трудности при тяхното възпитаване в подрастващите. Изучаване на Библията, личен пример, откровени разговори, насърчение и позитивна конфронтация са някои от средствата, които родители и християнски възпитатели могат и е нужно изобретателно да използват.

ТРЕТА ГЛАВА

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ НА ПРАВСТВЕНИТЕ ЦЕННОСТИ

3.1. Педагого-психологически особености на подрастващите

Преди да бъдат разгледани различията между децата и етапите от тяхното развитие, е полезно да се обърне внимание на въпроса дали някои деца са по-предразположени към религия от други.

Изследвайки въпроса за **видовете интелигентност**, в началото на 80-те години на 20 век психологът Хауърд Гарднър формулира осем критерия за тяхното определяне и според тях извежда следните седем вида интелигентност: музикална, телесно-кинестетична, логико-математическа, лингвистична, пространствена, междуличностна, вътрешноличностна.²⁶² Към края на века, събирайки нови сведения и работейки върху предложения от други учени, Гарднър търси доказателства за съществуването на още два вида интелигентност: натуралистична и духовна. Оказва се, че „натуралистичната интелигентност покрива осемте критерия за интелигентност“ и авторът я включва като осми вид.²⁶³ Относно второто предложение обаче резултатите се оказват различни. Гарднър отчита, че много хора смятат духовните преживявания за едни от най-важните и са на мнение, че съществува „духовна или религиозна интелигентност“, която е „най-висшето постижение на човека“, но заключава, че някои страни на духовността „са много далече от моята концепция за интелигентност“²⁶⁴. Вместо нея обаче „един аспект на духовността“ се оказва, че отговаря на критериите за интелигентност –

---

²⁶² Гарднър, Х. Множеството интелигентности. С., 2014, с. 19-31.

²⁶³ Пак там, с. 32.

²⁶⁴ Пак там, с. 33.

авторът я нарича „екзистенциална интелигентност“, визирайки „човешката ни склонност да размишляваме върху фундаменталните въпроси на битието“ относно произхода, смисъла, посоката на човешкия живот и т.н. Все пак поради липса на някои доказателства Гарднър е „предпазлив при обявяването на деветата интелигентност – екзистенциалната“²⁶⁵

Оттук може да се направи изводът, че независимо от разликите между хората, **по отношение на вярата и религиозността всички са равнопоставени.** Наистина някои са по-предразположени към философски размишления и по-способни да достигат до екзистенциални прозрения, но това не ги прави по-привилегировани в придобиването на вяра и изграждането на лична връзка с Бога, защото не може „да се смесват интелигентността и феноменологичните преживявания“²⁶⁶. В частност, децата не са в различна степен надарени относно религията. Вярата е еднакво възможна за тях независимо от различията им във възраст, пол и характер. Последното се потвърждава и от думите на Спасителя относно децата, че „на такива е царството Божие“ и че „който не приеме царството Божие като дете, той няма да влезе в него“, поради което предупреждението е „не им пречете“ „да дохождат при Мене“ (Марк. 10:13-15).

В тази точка са разгледани четирите периода от детството и след това различните типове деца според техния пол и характер. Макар че първите два периода обхващат възрастта, в която детето още не ходи на училище, важно е да бъдат отчетени свойствените за тях възрастови кризи, всяка от които е „своеобразен преломен пункт“, през който детето може да премине благополучно и да се развие, но може и „да пострада и да се деформира вътрешно“. В съответствие с това „пред медицински специалисти, педагози, психолози, а също родители“ стои задачата да успеят да

---

²⁶⁵ Пак там, с. 34.

²⁶⁶ Пак там, с. 33.

„различат нормалното развитие, естествено за дадена възраст, от отклоненията“, които могат да прераснат в патологични нарушения и изкривено личностно развитие, изискващо спешната намеса на специалист.²⁶⁷

Развитието на децата през всеки отделен период е разгледано поотделно за трите аспекта на личността: когнитивен, психосоциален и религиозно-нравствен.

3.1.1. Бебешка възраст (0-2 г.)

Когнитивно развитие

Детският психолог Жан Пиаже изследва развитието на умствените способности с възрастта и стига до извода, че то зависи „от манипулациите на детето и активното му взаимодействие със средата“²⁶⁸. През най-ранния етап бебетата и малките деца чрез сетивата и моторните си умения изучават света, поради което Пиаже нарича този етап от когнитивното развитие **сензомоторен**. Всички кърмачета имат вродено поведение, наречено „рефлекси“. Скоро започват да използват рефлексите целенасочено, изучавайки света чрез проби и грешки, и към края на периода преминават към по-планиран подход на учене – появява се „мислене“. Развива се разбирането за „постоянството на обектите“ – децата научават, че обектите около тях съществуват дори когато те не ги виждат.²⁶⁹ Интересно явление от този период е така наречената „детска амнезия“ – невъзможността на повечето хора да си спомнят събития, случили се преди 3-годишна възраст, въпреки забележителните паметови

---

²⁶⁷ Миронов, А. Критические периоды детства. Москва, 1979, с. 11-12.

²⁶⁸ Славин, Р. Педагогическа психология. С., 2004, с. 64-65.

²⁶⁹ Пак там, с. 67-68.

умения на бебетата. Много учени обясняват това с липсата на говорни умения и на ясен Аз-образ.²⁷⁰

Психосоциално развитие

Макар че днес психоаналитичната теория не е доминираща в изследванията на развитието през жизнения цикъл, един траен неин принос е „способността ѝ да улови същността на личността през всеки период от развитието“²⁷¹. Според Зигмунд Фройд психичното здраве и съответно психичните разстройства се коренят във взаимоотношенията на детето с родителите в първите години от живота. Теорията на Фройд е доразвита от автора на психосоциалната теория Ерик Ериксън. В нея той разглежда човешкия живот като последователност от осем етапа, всеки от които се характеризира с **криза**, която е необходимо да бъде разрешена. Повечето хора успяват да я разрешат и продължават развитието си, но някои не се справят и са принудени да се занимават с нейните въпроси в следващите етапи от живота си. Нещо повече, според Ериксън „човекът, за да остане психологически жив, непрестанно разрешава наново тези конфликти“²⁷², потвърждавайки своя избор от миналото. И дори при успешно и навреме разрешена нормативна криза, се наблюдава „завръщането на някои форми на криза на идентичността в по-късните етапи от жизнения цикъл“²⁷³.

В периода на младенчеството се изгражда „чувството на **базисно доверие**“, което Ериксън определя като „най-фундаментална предпоставка за душевната жизненост“. Доверието се разбира като „доверие в другите“ и съзнание, че „човек заслужава да му се доверят“. При „преобладаването на базисното недоверие“ се наблюдава отдръпване в себе си, конфликти със себе си или с другите. Такива хора се нуждаят да бъдат достигнати с

---

²⁷⁰ Бърк, Л. Изследване на развитието през жизнения цикъл. С., 2012, с. 159.

²⁷¹ Пак там, с. 177.

²⁷² Ериксън, Е. Идентичност: младост и криза. Велико Търново, 2013, с. 93.

²⁷³ Пак там, с. 138.

убеждението, че могат да се доверят на психотерапевта и че той им има доверие, както и че самите те могат да вярват в себе си.²⁷⁴

Религиозно-нравствено развитие

Според теорията на Мартин Хофман за нравственото развитие и емпатичния дистрес „преживяването на страданието на другите е мощна мотивираща сила за нравствените избори“. Хофман отчита, че „бебетата преживяват глобална **емпатия**, когато реагират на дистреса на другия така, сякаш е техен“²⁷⁵ – например когато чуват друго бебе да плаче. Тази фина детска чувствителност към доброто отношение или неговата липса прави малкото дете силно уязвимо. Психологът и педиатър Джеймс Добсън заявява, че „системното лишаване от грижи през първите две години от живота“ води до „пагубни психологически и неврологични последици“. При малтретиране или пренебрегване на бебето в тялото му се произвеждат значителни количества кортизол и адреналин, които увреждат нервни връзки в области от мозъка, свързани със съвестта и състраданието, и „на по-късен етап лишават човека от способността да изпитва чувства към другите“.²⁷⁶ Така корените на насилието в обществото се проследяват до многото „прекалено заети и разсеяни“ родители, изоставящи задълженията си към своите малки деца.

3.1.2. Ранно детство (2-7 г.)

Когнитивно развитие

Пиаже нарича този етап от детското когнитивно развитие **предоперационален**. През него много бързо се развиват езиковите умения и способността да се използват символи и понятия, но въпреки това мисленето като цяло „остава изненадващо примитивно“. Малките деца не

---

²⁷⁴ Пак там, с. 98-99.

²⁷⁵ Славин, Р., 2004, с. 97.

²⁷⁶ Добсън, Дж., Да отгледаш момчета. С., 2004, с. 50-51.

са в състояние да разберат принципа на консервацията (запазването на количеството при промяна на формата), защото мисленето им е центрирано (обръщат внимание само на един аспект) и необратимо (не могат да си представят обратната посока на процеса). Децата в предоперационален етап са „егоецентрични в мисленето си“ – вярват, че всички хора виждат света като тях.²⁷⁷ А руският психолог Лев Виготски констатира съществуването на един интересен механизъм, наблюдаван при малките деца – говоренето на себе си. Чрез него те „инкорпорират речта на другите и след това я използват“, за да решават своите проблеми.²⁷⁸

Психосоциално развитие

С развитието на речта идва самоосъзнаването на детето като отделна личност, водещо със себе си „желанието да бъдеш себе си“. Ериксън разделя разглеждания възрастов период на два етапа. Първият от тях той нарича „ранно детство“ и очертава кризата, характерна за него: **автономия срещу срам или съмнение** („съмнението е братът на срама“²⁷⁹). Детето има нужда от независимост, а родителите следва да намерят баланса между „родителската твърдост“, която може да го предпазва от опасности, свързани с незрялата му преценка, и подкрепата на желанието му да се „изправи на собствените си крака“. Поради това този етап е „решаващ за отношението между любещата добра воля и пълното с омраза упорство“, т. е. съществува опасността от „вторично недоверие“²⁸⁰ – съмнение на детето в себе си и в света, което напомня на кризата от бебешкия етап (базисно доверие срещу недоверие).

Вторият етап, наречен от Ериксън „детство“, е съпътстван от вече доста добрите двигателни и езикови умения в съчетание с извънредно засиленото въображение. Тези характеристики дават на детето „чувството

---

²⁷⁷ Славин, Р., 2004, с. 68-70.

²⁷⁸ Пак там, с. 81.

²⁷⁹ Ериксън, Е., 2013, с. 114.

²⁸⁰ Пак там, с. 112.

за **инициатива**“, на което се противопоставя „дълбоко чувство за **вина**“, обикновено за неизвършени престъпления, при които „великият властелин на инициативата е *съвестта*“. ²⁸¹ Психологът Хулиан Мелгоса констатира, че напрежението между желанията на децата и установените социални и морални норми причинява стрес най-вече при „непокорните“ деца и при децата с твърде взискателни и строги родители. ²⁸²

Религиозно-нравствено развитие

Според теорията за развитието на нравственото разсъждение на Жан Пиаже малките деца се намират в етапа на **хетерономна нравственост**. Правилата на възрастните се смятат за „строги и неизменни..., неподлежащи на договаряне“. Въпреки това „децата не използват и не следват съвестно правилата“, докато мисленето им не е развито до ниво формални операции. ²⁸³ Американският психолог Лорънс Колбърг, който в своята стадиална теория за нравствените разсъждения развива и усъвършенства възгледите на Пиаже, определя разбирането на децата за добро и зло на този етап като ориентирано според физическите последствия от действието – **подчинение и избягване на наказанията**. ²⁸⁴ И все пак децата в предучилищна възраст различават нравствените принципи от социалните конвенции и въпросите на личен избор – разглеждат нравствените нарушения (например кражба) като по-нередни от нарушенията на социалните конвенции (например ядене с пръсти). ²⁸⁵

Английският педагог и психолог Роналд Голдман предполага, че „религиозното мислене не се различава по начин и метод от нерелигиозното мислене“ ²⁸⁶ и приема периодизацията на когнитивното развитие според Пиаже, като все пак отбелязва, че религиозното мислене

---

²⁸¹ Ериксън, Е., 2013, с. 117-122.

²⁸² Мелгоса, Х. Владей стреса. С., 2006, с. 90.

²⁸³ Славин, Р., 2004, с. 88-89.

²⁸⁴ Пак там, с. 90-91.

²⁸⁵ Бърк, Л., 2012, с. 252.

²⁸⁶ Goldman, R. Religious Thinking from Childhood to Adolescence. London, 1964, p. 3.

се развива малко по-късно от обикновеното поради нуждата от повече опит и разбиране на религиозните понятия. Съответно на предоперационалния етап от когнитивното развитие, децата в предучилищна възраст се намират в **предрелигиозен етап** от религиозното си развитие. Характерна за него е представата за наказващия Бог, на Чийто правила е нужно да се подчиняват.

Може да се обобщи, че на този етап от развитието си децата имат нужда от предписанията и изискванията на възрастните, от подчинение на правилата. Проблемът днес е, че родителите често не налагат правила поради различни причини, сред които липса на време, отсъствие или ако самите те са отхвърлили правилата. Вместо тях медиите запълват празнината. Днес има много детски телевизионни канали, в които се поднасят безнравствени детски анимационни филми, пълни с насилие и убийства, а езикът е груб и циничен. Тези филми са неустойимо съблазнителни за децата, но вродената им нужда от правила остава незадоволена, което ги фрустрира.

3.1.3. Средно детство (7-12 г.)

Когнитивно развитие

Според Жан Пиаже в този стадий децата имат много по-развити умствени способности в сравнение с предучилищната възраст, но още не могат да мислят абстрактно, а възприемат света чрез конкретните предмети и проблеми, с които се сблъскват.²⁸⁷ Поради това периодът се нарича **етап на конкретните операции**, за който психологът специалист по детско когнитивно развитие John Flavell обобщава: „Детето в началното училище не е теоретик“²⁸⁸. Учениците вече са в състояние да разбират задачите за консервация, да правят умозаклучения, да подреждат нещата в

---

²⁸⁷ Славин, Р., 2004, с. 71.

²⁸⁸ Flavell, J. H. Cognitive development. NJ, 1985, p. 103.

логическа последователност. Мисленето им се придвижва от досегашната егоцентричност към децентрираност и обективност – в състояние са да разберат, че другите може да виждат нещата по различен начин.

Психосоциално развитие

Понеже в училищна възраст „децата от всички култури получават някакво системно обучение“, социалният им свят много се разширява и всъщност училището изглежда като „цял свят със свои собствени цели и ограничения“, в който съучениците и учителите придобиват по-голямо значение за сметка на значението на родителите. Основната потребност на децата е да имат „чувството, че са способни да правят нещата“, което Ериксън нарича **чувство за създаване**. Съответно опасността при неуспех е от развитие на **чувство за малоценност**.²⁸⁹ Във възрастовата психология този конфликт е традиционно обозначен като **трудолюбие срещу малоценност**.²⁹⁰ Според Ериксън „това е най-решителният етап в социално отношение“, защото в него детето се учи да прави нещата както независимо от другите, така и заедно с тях чрез разделението на труда и усвояването на „технологичния етос на културата“ на съответната епоха. От друга страна, ако детето прекалено конформно приема „работата като единствен критерий за стойност“, има опасност да стане роб на доминиращата ролева типология на технологиите.²⁹¹

Във възрастта на средното детство влиянието на родителите продължава да е значително, но времето, прекарвано с тях, драстично намалява. Това сервира нови проблеми пред родителите – как да следят какво става с техните деца, докато не са заедно. Все пак задачата става и

---

²⁸⁹ Ериксън, Е., 2013, с. 125-126.

²⁹⁰ Славин, Р., 2004, с. 125-126.

²⁹¹ Ериксън, Е., 2013, с. 129-130.

по-лесна поради по-голямата способност на учениците за разбиране и логическо мислене.²⁹²

Но по-силната нужда на децата в този период е от **приемане от връстниците**. Отхвърлените и пренебрегваните от групата деца са изложени на риск, проявяващ се в отпадане от училище, девиантно поведение или пък психологически проблеми в по-късните етапи от живота. Някои отхвърлени деца проявяват склонност към агресия, други стават пасивни и затворени.²⁹³

В сравнението с другите деца на своята възраст детето изгражда самооценката си. Ако се вижда като по-зле справящо се от останалите, самооценката му е заплашена от понижение. Това нерядко го води до състояние да не се опитва да се справи, защото няма смисъл, усилието е обречено, и така влиза в опасен порочен кръг, водещ в крайна сметка до състоянието да бъде „квалифицирано като неспособно“, което окончателно затвърждава ниската му самооценка.²⁹⁴ Загубата на мотивация е в състояние да доведе детето до трайно състояние на „заучена безпомощност“, което да продължи и в зрелостта – човек да смята, че е обречен на провал, каквото и да прави, защото е „глупав“ и затова винаги ще се проваля.²⁹⁵ Понеже връстниците рядко могат да разберат фаталните последици от това развитие, ролята на родителите и учителите да избавят такова дете от спираловидното затъване в комплекса за малоценност е огромна.

Религиозно-нравствено развитие

През по-голямата част от периода на средното детство децата се намират в етапа на **хетерономния морал** според Пиаже, макар че към края

---

²⁹² Бърк, Л., 2012, с. 325.

²⁹³ Славин, Р., 2004, с. 128-129.

²⁹⁴ Мелгоса, Х., 2006, с. 90-91.

²⁹⁵ Славин, Р., 2004, с. 408.

на периода някои могат да преминат и към автономен морал.²⁹⁶ Лорънс Колбърг класифицира по същия начин тази възраст като попадаща в **предконвенционалното ниво**, т. е. правилата се определят от другите, но разграничава втори етап, в който преминават децата – етапа на **инструментално-релятивистка ориентация**, при който те вече не просто се подчиняват на авторитетите и избягват наказанията, а отчитат собствените си желания и чуждите интереси, като все пак собствените имат приоритет.²⁹⁷

Роналд Голдман нарича етапа от религиозното развитие на децата в средното детство **субрелигиозен**. Способността за конкретни операции и по-малката егоцентричност им дават възможност за по-реалистичен поглед върху религиозния опит, макар че все още представите им са конкретно-материалистични и свързани с образи, а не абстрактно-понятийни и свързани с категории.²⁹⁸ Затова нравствените ценности (напр. състрадание и любов към ближния) следва да бъдат обяснявани чрез конкретни истории (напр. за добрия самарянин).

Като обобщение за периода на средното детство може да се каже, че в него децата днес са подложени на силните влияния на съвременните технологии и интернет, които лежат в основата на разбирането за компетентност и „правене на нещата“ в наше време, както и на влиянието на средата от връстници, от която те изпитват нужда да бъдат приети. Това прави задачата на родителите да дадат подходящо нравствено възпитание на децата си сложна и трудна.

3.1.4. Юношество (12-19 г.)

Когнитивно развитие

---

²⁹⁶ Пак там, с. 88-89.

²⁹⁷ Пак там, с. 90-92.

²⁹⁸ Goldman, R., 1964, p. 103.

С навлизането в юношеството мисленето придобива облика на мисленето на възрастния човек. Вече е възможно абстрактното и символното мислене, при което формата е напълно отделена от съдържанието. Затова Жан Пиаже нарича този стадий **етап на формалните операции**. В него юношата е способен да разсъждава върху хипотетични условия. Пиаже смята, че с него познавателното развитие е привършило – нататък възрастният човек може само да прибавя нови знания и да изгражда по-сложни мисловни схеми. Според други автори обаче етапът на формалните операции не е последният.²⁹⁹

Психосоциално развитие

Това е етапът на **търсене на идентичност**, а опасността е от **объркване на ролите**.³⁰⁰ Според Ериксън юношите „започват да се борят с кризите от по-ранните години“ в търсене на дълготрайни идоли и окончателни идеали. Понеже сега оспорват и преосмислят всичко, които са преживели в детството, те се отказват от „интеграцията на елементите на идентичността“ дотук и наново разрешават проблемите от всички досегашни етапи.³⁰¹ Така юношеството има възлова роля в живота с позицията си не само да приема проблеми от миналото, но и да завещава проблеми за бъдещето, когато предстои „завръщането на някои форми на криза на идентичността в по-късните етапи от жизнения цикъл“³⁰². В този период юношата с всички сили търси „хора и идеи, в които може да има вяра“ и това го води до **експериментиране с различни роли**. Ако обаче се почувства лишен от средата от нужното му самоизразяване, „той може да се противопостави с дивата сила, срещана при животните“, защото „чувството, че си жив, не може да съществува без чувството за

---

²⁹⁹ Славин, Р., 2004, с. 72-74.

³⁰⁰ Пак там, с. 86.

³⁰¹ Ериксън, Е., 2013, с. 131-132.

³⁰² Пак там, с. 138.

идентичност“.³⁰³ Важно е да се знае също, че в юношеска възраст смущенията в идентичността са нормативни, така че „привидно психотичните и криминалните случаи нямат същото фатално значение, което биха могли да имат в друга възраст“.³⁰⁴

Характерно за юношите е, че желаят родителите им да се отнасят с тях като с големи хора; често обаче родителите им не забелязват или не приемат това тяхно желание, така че юношите обикновено „вярват, че родителите им ги обичат, но не смята, че ги разбират“. Понеже намират повече от търсеното от тях признание сред връстниците си, „членството в групи“ повишава самооценката им, а неприемането води до сериозни емоционални проблеми. Страхът от неприемане води до уеднаквяване с членовете на групата в обличане и поведение.³⁰⁵

За успешното откриване на идентичността е нужно юношите да имат свобода да експериментират с различни роли, да приемат и отхвърлят разни характеристики от тях, поради което е важно родителите да са стабилни и приемащи, да откликват положително на експериментите им.³⁰⁶ Родителите е нужно да имат предвид и това, че палитрата от емоции на юношите е много богата, като обикновено **гневът преобладава** и се проявява по-интензивно от много други емоции. Не е реалистично да се очаква от юношите да не се гневят, а „възрастните трябва да им позволяват да говорят“ за чувствата си.³⁰⁷

Като цяло юношеството е **рискова възраст**, защото тийнейджърите за първи път в живота си имат възможността за поведения и решения с дългосрочни отрицателни последици. Някои проблеми в този период са емоционални разстройства, отпадане от училище, злоупотреба с вещества,

---

³⁰³ Пак там, с. 132-133.

³⁰⁴ Пак там, с. 134-135.

³⁰⁵ Славин, Р., 2004, с. 133.

³⁰⁶ Пак там, с. 135.

³⁰⁷ Пак там, с. 136-137.

девиантно поведение, риск от забременяване и венерически болести.³⁰⁸ Рискови фактори за част от тези проблеми са „трудният темперамент, ниската интелигентност, лошото представяне в училище, отхвърлянето от връстниците“, а също липсата на топлина в семейството, конфликтите между родителите, „сурова, непоследователна дисциплина и слаб надзор“.³⁰⁹ Може да се каже, че младият човек преживява „повече стрес, отколкото в друг период“, и като последица „в много страни показателят на самоубийствата при юношите се увеличава“. Имайки предвид това, родителите следва да могат „да пожертват част от родителската си гордост“, за да толерират повече някои „непоносими“ прояви на тийнейджъра.³¹⁰

Религиозно-нравствено развитие

С напредването в когнитивното развитие и поради взаимодействията с връстниците децата преминават според Пиаже от етапа на хетерономната към етапа на **автономната нравственост**. Юношата разбира, че вече може да не разчита на възрастните авторитети за налагане на правила, а че правилата могат да се променят и да се установяват по взаимно съгласие между равнопоставени автономни индивиди. Оценява нуждата от договаряне, приемане и взаимно уважение при тяхното изготвяне и спазване. Дефинирането на злото зависи от „намеренията на действащия“, а наказанието може да се дискутира по отношение на неговата уместност спрямо нарушението.³¹¹ Колбърг отчита намаляването на егоцентризма, свойствен за етапа на конкретните операции, и съответно новата когнитивна способност на децата „да се поставят на мястото на другия човек“ и да отчитат чувствата му, когато мислят по нравствени въпроси. Това е **конвенционалното ниво на морално разсъждение**, при което

---

³⁰⁸ Пак там, с. 137-138.

³⁰⁹ Бърк, Л., 2012, с. 401.

³¹⁰ Мелгоса, Х., 2006, с. 93-94.

³¹¹ Пак там, с. 88-90.

индивидът оценява очакванията на семейството, групата или нацията над преките последици. Съответно тук са разположени два етапа, характерни за юношите. Етап 3 е определен като **ориентация към доброто поведение** – онова, което помага на другите и печели одобрението им. Етап 4 е описан като **ориентация към „закона и реда“** – човек следва да изпълнява дълга си, уважавайки авторитета и поддържайки социалния ред.³¹² Когато има конфликт между действията на юношата, извършени под влияние на ценностите на групата на неговите връстници, и ценностите на неговите родители, той често изпитва вина.³¹³

Относно религиозното развитие Роналд Голдман констатира, че много хора спират да се развиват и остават на ниво, съответстващо на нивото на 10-годишно дете. Причината за това изоставане е в атеистичната наука, която отрича Бога и дава заместващи обяснения за света, след които хората престават да се интересуват от религия.³¹⁴ Тези обаче, които продължат да вярват, преминават в същинския **религиозен етап**. Подобно на всички свои убеждения от детството, юношата ревизира и своята вяра. Придобил способността за абстрактно мислене, той едновременно с това мисли критично и по този начин или отхвърля, или приема и консолидира представите, които са му дали неговите родители и църква. Религиозното мислене като цяло става по-зряло.³¹⁵ Абстрактното мислене подпомага разбирането на религиозния език и възприемането на невидимия, вечен и вездесъщ Бог.³¹⁶ Юношите християни желаят да се занимават с предмети с необходимата сложност, съответстваща на възрастта им. Нужно е, от друга страна, изучаваният материал да кореспондира с реалния ежедневен живот на юношата, т. е. абстракциите да могат да се изразят „с термините на

---

³¹² Пак там, с. 90-92.

³¹³ Пак там, с. 137.

³¹⁴ Goldman, R., 1964, p. 242.

³¹⁵ Goldman, R. Readiness for religion: A basis for developmental religious education. New York, 1965, p. 13.

³¹⁶ Goldman, R., 1964, p. 239-240.

неговата собствена опитност“, а миналата история да бъде свързана със „света тук и сега“, в който живее той.³¹⁷

В обобщение за периода на юношеството може да се каже, че това е най-критичният период в живота на детето не само до този момент, но и изобщо. В него често се получава излизане от църквата. Днес има съществена разлика от близкото минало – постмодерността е епоха не на законност, а на бунт, „законът и редът“, от които се нуждаят юношите в нравственото си развитие, са като цяло отречени. Вследствие на глобализацията те възприемат този дух, проникващ чрез медиите. Така в християнските семейства и в ума на юношите се получава голямо напрежение, породено от противоречието между наличието на ценности в родителите и относителността, променливостта или липсата на ценности в света, което те са склонни да възприемат като свобода. Родителите много често не са спокойни и приемащи, а изнервени от проблемите и постоянното напрежение на деня и са в едната от двете крайности – свръхконтролиращи или пасивни.

3.1.5. Полови различия

За разлика от възрастта, полът на детето е „постоянна характеристика“. Тя е обусловена както генетически, така и културно – „всички общества се отнасят по различен начин към мъжете и жените“. Съществуват отчетливи **физически и психически различия**, но по отношение на **интелигентността** половите различия не са „по-големи от

---

³¹⁷ Marashe, J., D. Chimeri, H. Mgovu. Adolescents in the Religious Development Landscape: Ramifications for Religious Education Pedagogy. // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR), 2019, p. 106. – <https://www.researchgate.net/publication/333210074_Adolescents_in_the_Religious_Development_Landscape_Ramifications_for_Religious_Education_Pedagogy> [29.08.2021]

количеството вариации във всеки пол“, т. е. те са толкова малки и променливи, че „нямат особени практически последствия“.³¹⁸

Наблюдават се различия на биохимично ниво между мъжете и жените. При мъжете са налице по-високи нива на тестостерон, по-ниски нива на серотонин и по-голяма хипофиза, които в комбинация изграждат различната неврофизиология на мъжа. „Хормонална баня“ от тестостерон шест-седем седмици след зачеването атакува тялото и мозъка на ембрионите с Y-хромозоми и ги превръща в момчета. Свързващото тяло между двете мозъчни полукълба намалява ефективността си и поради тази причина мъжете много по-трудно от жените могат да разбират чувствата си.³¹⁹

Половото типизиране в убежденията и поведението на децата започва в ранна детска възраст – момчетата обикновено са „по-активни, себеутвърждаващи се и директно агресивни“, а момичетата – „по-страхливи, зависими, емоционално чувствителни“, както и по-умели в „индиректна отношенческа агресия“. Родители, учители, връстници и социална среда играят голяма роля в развитието на полова идентичност.³²⁰ В периода на средното детство „стереотипизирането на личностните черти“ като „мъжествени“ и „женствени“ стабилно се увеличава и децата с „полово атипични черти“ биват отхвърляни от връстниците си и страдат дълбоко.³²¹ Юношеството е период на „полова интензификация“ – засилено полово стереотипизиране под влиянието както на хормонални, така и на социални фактори.³²²

Момчета

---

³¹⁸ Славин, Р., 2004, с. 166-168.

³¹⁹ Добсън, Дж., 2004, с. 31-39.

³²⁰ Бърк, Л., 2012, с. 256-260.

³²¹ Пак там, с. 323-325.

³²² Пак там, с. 392.

В мъжкото тяло **тестостеронът** – хормонът, който „провокира поемането на риск“ – е около „петнайсет пъти повече“, отколкото в женското. Това обуславя агресивното поведение на момчетата и е начинът те да се подготвят да бъдат „защитници на семейството и грижовни съпрузи“. Важно е тази „така дразнеща войнственост и възбудимост“ да не бъде потискана и наказвана от родителите, а „овладяна, оформена“ и култивирана. От седемдесетте години на 20 век феминисти и социаллиберали „се опитват да програмират отново момчетата“, като порицават тяхната войнственост и състезателен дух и вместо това се стремят да ги направят „по-чувствителни“. Това обаче противоречи както на мъжката природа, така и на замисъла на Създателя с взаимното допълване и уравновесяване на двата пола.³²³

В резултат на тази тенденция „мъжествеността да се отрича“ и да се твърди, че няма разлика между момчетата и момичетата, „днес момичетата са по-уверени в себе си, по-мотивирани и упорити“, а момчетата често са **неориентирани, провалят се** в училище, чувстват се неудобно в присъствието на съученичките си и са изложени на различни рискове като насилие, алкохол, наркотици.³²⁴ Поради продължаващата вече половин век кампания против дискриминацията на жените, сексуалния тормоз и неуважението към момичетата в училище, не се обръща внимание на това, че „социолози и психолози в един глас ни предупреждават“ за надвисналата непозната досега опасност „над мъжката половина от човечеството“. Характеристика на постмодерната епоха стана това, че много мъже се провалят и в болшинството от случаите „причината е в отрицателното въздействие на обществото“, което довежда момчетата до „криза на самочувствието“.³²⁵ Още в ранните си години „момчето започва

---

³²³ Добсън, Дж., 2004, с. 40-42.

³²⁴ Бидълф, С. Как се възпитават момчета. С., 2007, с. 8-10.

³²⁵ Добсън, Дж., 2004, с. 47-49.

да губи духа си и постепенно окончателно го загубва“, и в повечето случаи до края на живота си мъжът остава „объркан и скован“³²⁶. В ученическа възраст проявление на този процес е фактът, че момчетата са средно 3-4 пъти по-често жертви на наркотици, психически разстройства, зависимости, антисоциално и криминално поведение, самоубийства, насилие и т.н. от момичетата.³²⁷

Момичета

Психиатърът и невролог и Louann Brizendine в търсене на причини за два пъти по-честата заболяемост от депресия на жените в сравнение с мъжете изследва клинично и систематизира резултатите от над хиляда научни изследвания в областта на невроанатомията, генетиката и ендокринологията. Резултатите са категорични, че „няма такова нещо като унисекс мозък“ – мозъците на момчетата и момичетата са „различни от момента на раждането им“. При момичетата в периода на т.нар. „бебешки пубертет“ – между половин година и две години и половина – яйчниците произвеждат огромни количества **естроген**, „хормонът на интимността“, който стимулира такива мозъчни потоци, които създават силно желание за близост и общуване. Авторката изтъква, че структурата на женския мозък включва по-големи центрове на общуването и емоционалната памет, поради което за жената „общуването, връзката, емоционалната чувствителност и взаимността“ са „основни ценности“.³²⁸ Следващата „хормонална експлозия“ е в началото на пубертета и е силно травматично преживяване, свързано с пълен спектър от променливи настроения, което може да наруши напълно равновесието на мозъка на момичето, докато се адаптира.³²⁹

---

³²⁶ Бидълф, С. Възмъжаване. С., 2009, с. 9-10.

³²⁷ Добсън, Дж., 2004, с. 47.

³²⁸ Brizendine, L. The Female Brain. New York, 2006, p. 12-13.

³²⁹ Пак там, р. 21-30.

Възгледът, „че мъжете и жените се различават единствено по отношение на репродуктивните си органи и психологичната си нагласа“, наложил се „между 1965 г. и 1995 г.“, довежда до кампания за унифициране на поведението на момчетата и момичетата – момчетата да се възпитават да бъдат по-чувствителни, а момичетата – по-агресивни, твърди и безчувствени.³³⁰ В резултат на това, както беше разгледано, момчетата днес „често не знаят какво искат“, по-рядко завършват висше образование, рядко си поставят цели и не са мотивирани да работят усърдно, за да ги постигат. Но „всичко, което влияе на единия пол, неминуемо се отразява и на другия“ – жените днес откриват, че не познават „достатъчно мъже с образователен ценз, съпоставим на техния“, с които биха могли да сключат брак.³³¹

Но най-голямото влошаване на ситуацията сред момичетата е вследствие на прекия натиск на обществото върху тях. Той се проявява в издигането в култ на стандарти за поведение и външност, изразяващи се в „хиперсексуализация и духовно обедняване“. Подражанието на суперзвезди и манията за изключителна слабост започват вече от пет-шестгодишна възраст. Много ученички „се самонараняват и обезобразяват“ с различни процедури за тялото и кожата. Събличането за пари и половите актове срещу заплащане започват „от все по-ранна възраст“.³³² В свой доклад работната група на Американската психологическа асоциация (АРА) за сексуализацията на момичетата предупреждава, че сексуализирането на децата води до три от най-често срещаните проблеми на психологическа основа сред момичетата и жените: хранителни смущения, ниско самочувствие и депресия.³³³ Общият профил

---

³³⁰ Добсън, Дж. Да отгледаш момичета. С., 2011, с. 43-44.

³³¹ Пак там, с. 19-20.

³³² Пак там, с. 21-23.

³³³ Report of the APA Task Force on the Sexualization of Girls. 2007. // <<https://www.apa.org/pi/women/programs/girls/report-full.pdf>> [29.08.2021]

на жертвите на това ново явление, е „обикновени тийнейджърки, търсещи внимание, приключение, пари и начин да запълнят празнотата, която усещат вътре в себе си“. Най-често това са „хронично самотни“ деца, чиито родители отсъстват през по-голямата част от времето и отношенията с тях почти липсват.³³⁴

Всичко това подчертава нуждата родителите да имат близка връзка с децата си и индивидуален подход, съобразен с техния пол.

3.1.6. Различия в отношението към авторитета

Почитта към родителите като изискване, дадено в **петата Божия заповед** (Изм. 20:12), в частност задължава децата да „им се покоряват“. И понеже „родителите са Божии заместници на земята за децата“³³⁵, в крайна сметка чрез нейното съблюдаване децата се учат да се покоряват на Бога, както и на властите, „защото няма власт, която да не е от Бога“ (Римл. 13:1). В детска възраст авторитети за децата са главно родителите и учителите. Дете, което не се подчинява на авторитета, не може да приеме от него нито обучението, нито възпитанието в нравствени ценности.

Факт е обаче, че някои деца са непокорни, затова проблемът с непослушанието и отхвърлянето на авторитета заслужава специално разглеждане. Психиатърът и педиатър Рос Кембъл установява, че „около 25% от хората са в **подкрепа на авторитета**, а около 75% му **се противопоставят**“³³⁶. При някои това е по-силно изразено, отколкото при други – всяка от двете групи има мека, умерена и крайна форма. Тази нагласа е вродена, като може да бъде видоизменена чрез възпитанието и влиянието на средата, но същността ѝ си остава доминираща. Разделението не е свързано с личностните и психологически типове. Общителният човек

---

³³⁴ Добсън, Дж., 2011, с. 24-27.

³³⁵ Серафим, Архим., 1994, с. 206, 198.

³³⁶ Кембъл, Р. Децата в опасност. С, 2000, с. 145.

може да бъде както приемащ, така и отхвърлящ авторитета; също и затвореният. Представители на всички темпераменти могат да бъдат във всяка група.

Възможно е наблюдението на Р. Кембъл за процентното преобладаване на отхвърлящите авторитета хора да е свързано с настъпилата по време на написването на книгата му постмодерна епоха и свързания с нея принцип на противопоставяне. Това обяснение се потвърждава от Джеймс Добсън, според когото „съотношението между трудните и сговорчивите деца е приблизително едно към едно“, като „заради културните тежнения сега задачата е по-трудна“, отколкото в миналото.³³⁷

Покоряващи се на авторитета деца

Покорните деца „са родени с потребността да се подчиняват на някакъв авторитет“³³⁸. Те се нуждаят от одобрение и похвала. Ръководят се лесно чрез **чувството за вина**, към което имат силна склонност, но това е възможно най-лошият възпитателен подход към тях, защото тези деца много лесно се пречупват. Стремят се да бъдат съвършени и да вършат всичко точно както трябва. Съвсем малко критика може да смачка тяхното самочувствие и да ги накара да се чувстват толкова виновни, че да не съумеят да развият своята индивидуалност. Обикновено родителите и учителите се радват, че такива деца са послушни, изпълнителни и не създават проблеми. Не съзнават, че те задържат всичките си чувства в себе си и изпадат в депресия по незначителен повод, която пък поражда гняв, който отново задържат в себе си и изпадат в още по-дълбока депресия, и т. н. Като не изразяват емоциите си с думи, такива деца са в опасност да се превърнат след време в потиснати и гневни възрастни хора. Нужно е родителите и учителите им да ги научат „да мислят самостоятелно... и да

---

³³⁷ Добсън, Дж., 2011, с. 79.

³³⁸ Кембъл, Р., 2000, с. 146-147.

не зависят толкова много от другите”. Освен това следва да имат предвид, че естествената нужда на всички човешки същества да бъдат обичани и да се чувстват ценни е многократно завишена при такива деца. Поради ниското си самочувствие те имат засилени емоционални потребности, които, ако не бъдат удовлетворени, могат да ги тласнат към гибелно за самите тях поведение (наркотици, анорексия, нежелана бременност и др.).

Деца, склонни към отхвърляне на авторитета

Непокорните деца се стремят към самостоятелност и се ядосват, когато някой им казва какво да правят. Те обикновено са **почувствителни** и по-малко склонни към съчувствие и разбиране на чуждия възглед. Не е трудно за тях да станат безсърдечни, себични и дори социопати. Превенция за това е както удовлетворяването на техните емоционални потребности, така че да разберат безусловната любов на родителите си, така и обучението в емпатия и зряло справяне с гнева.³³⁹ Добър подход към такива деца с упорита воля е тяхното поведение да бъде обвързвано с желани и нежелани за тях последици, по възможност естествени. Също така е необходимо конфликтите да бъдат обсъждани и границите – затвърждавани. Контролът е нужен, но и с него не бива да се прекалява.³⁴⁰ Ключовият подход към този тип деца е неотклонното **придържане към „положителния аспект на нещата“** и въздържането от прекалената употреба на власт, „особено по духовните въпроси”.³⁴¹

И за двата типа деца важат някои общи принципи. Първият е **в началото на пубертета родителите да намалят натиска** върху децата, като им позволяват „да изразяват раздразнението си словесно“ и им отвърщат със зрели реакции. Ако попречат на един юноша да го прави, той възприема т.нар. **пасивно-агресивно поведение**, при което се

---

³³⁹ Кембъл, Р., 2000, с. 150.

³⁴⁰ Добсън, Дж. Детето със силна воля. С., 1995, с. 202-210.

³⁴¹ Кембъл, Р., 2000, с. 152.

освобождава от негодуванието си, като ядосва възрастните, вършейки това, което най-много ги разстройва. А това, което най-много би разочаровало родителите християни, е „бунтът срещу духовността“, срещу църквата и християнските нравствени ценности.³⁴² Според Рос Кембъл пасивната агресия е „най-пагубната проява на гнева“³⁴³, защото е „безразсъдна и нелогична“, предимно подсъзнателна, а целта на поведението е да бъде „противоположно на очакваното“ и „да разстрои родителите или други хора с авторитет“. Особено лошо е това, че чрез нея „децата нараняват най-вече самите себе си“, защото ще бъдат принудени дълго да живеят с последиците от разрушителното си поведение, които варират от ниски оценки до наркотици, болести и „дори самоубийство“.³⁴⁴ Може да се забележи, че този тип отношение и поведение съответства на загубата на базисно доверие според Ериксън, изразяващо се в „силно отчуждение“, отдръпване в себе си и противопоставяне на себе си или другите.³⁴⁵

Втори важен принцип е **наказанието да се прилага много внимателно и пестеливо** и при двата типа деца. Покорното дете може да бъде сериозно травмирано от неподходящо наказание и по принцип много рядко има нужда от такова. А когато непокорното дете искрено се чувства виновно за лошото си държание, наказанието „ще заличи напълно неговото усещане.“ А именно чувството за вина е дефицитно в такова дете, което пък пречи на нормалното развитие на неговата съвест.³⁴⁶

И така, всяко дете се ражда с неповторима индивидуалност, която е генетична даденост и затова не бива да се разглежда като по-добра или по-лоша, а като различна. Колкото по-ясно родителите разберат природата на

---

³⁴² Пак там, с. 154.

³⁴³ Пак там, с. 99.

³⁴⁴ Пак там, с. 78-81.

³⁴⁵ Ериксън, Е., 2013, с. 99.

³⁴⁶ Кембъл, Р., 2000, с. 162.

детето си, толкова по-добре могат да намерят подходящия път за неговото възпитание.

Две от притчите на Господ Иисус Христос – за блудния син (Лук. 15:11-32) и за двамата синове и лозето (Мат. 21:28-32) илюстрират най-добрия подход към двата типа деца. Във всяка от двете притчи участват баща и двама синове, единият покорен, другият непокорен, но са разменени като възраст – в притчата за лозето непокорният е „първият“ (Мат. 21:28-29), а в притчата за блудния син – „по-младият от тях“ (Лук. 15:12). Изискванията на бащата към двамата са еднакви, но реакцията им е противоположна. Непокорният син от притчата за лозето отговаря направо „не искам“ със съзнанието, че върши грях, но „после се разкая и отиде“; покорният син отговаря почтително „ще ида, господарю“, но това не е гаранция, че ще го направи – в крайна сметка „не отиде“. Непокорният син от притчата за блудния син иска дял от имота, напуска дома си и съгрешава „против небето и пред“ баща си, но се покаява. Бащата му дава половината от имота си, чака го да се върне и го приема безусловно и с радост. Покорният син остава с баща си, но не се радва за покаянието на брат си, сърди се и „не искаше да влезе“. Бащата не го упреква за ревността му, а нежно го уверява, че ненапразно е бил винаги с него, и го кани да влезе. Тези притчи са насърчение и ръководен модел за родителите от всички времена и особено за сегашната епоха, в която проблемите с децата ескалират.

3.2. Основни фактори за процеса на интериоризация на християнските нравствени ценности в семейството

3.2.1. Религията в семейството

Семейство е особено важна институция за християнското възпитание – то е „един вид домашна църква“, в която родителите „**чрез слово и**

пример“ са „първите вестители на вярата за своите деца“.³⁴⁷ Църквата не може да свърши „това, за чието постигане Бог е проектирал семейството“³⁴⁸. Училищното религиозно обучение, където го има, също „ще бъде твърде претоварено, ако трябва да компенсира липсващата или недостатъчна религиозна социализация у подрастващите“, която следва да се извърши в семейството.³⁴⁹ **Вертикалната връзка на родителите нагоре с Бога** има силата да свърже и децата с Него.

Наставленията „**чрез слово**“ имат за база **Библията**, която „ежедневно се чете“.³⁵⁰ Понеже децата възприемат без предразсъдъци, в тях може да бъде култивирана вяра „просто чрез четене и изучаване на Библията у дома“. Родителите често може да не са способни да достигнат до сърцата на децата си и да повлияят на постъпките им, „но Божието слово може“.³⁵¹ Библията съдържа обещания, благословения и наредби за всяко дете при всяка ситуация. За непокорното и дръзко дете нейните предупреждения и наставления действат по-обуздаващо от всякакви родителски думи и действия, защото Божият авторитет и съзнанието, че Бог вижда всичко, е в състояние да внуши по-голям респект, отколкото родителите могат. Плахото дете може да се избави от страха, който му пречи, като знае различни истории за чудотворните избавления на библейските герои.

Особено голям ефект има **ежедневното семейно богослужение**. То обикновено е най-добре да се провежда вечер, за да не се бърза, но въпреки това най-ефективно е, когато е кратко, динамично и интересно. Желателно е да присъства всеки член на семейството, за да има най-голяма съпричастност. За да се превърне в най-приятното време от деня, всички

---

³⁴⁷ Грос, Е., 2003, с. 29-30.

³⁴⁸ Бокам, В. Вярата, изграждана в семейството. С., 2011, с. 7.

³⁴⁹ Андонов, Б., 2005, с. 69.

³⁵⁰ Поптодоров, Т., И. Денев, 2006, с. 62.

³⁵¹ Бокам, В., 2011, с. 104-113.

упреци и негативи следва да бъдат отложени за друг момент. Добре е да има песни, а основната част от времето да бъде посветена на четене на Библията, евентуално в илюстрирана детска версия, или някоя хубава духовна книга. Накрая да има молитви, отправени от родители и деца. Юношите ще бъдат особено благословени от такова семейно четене, защото много земни неща се борят да обсебят тяхното внимание.

Наставлението „**чрез пример**“ родителите извършват чрез своите характери и чрез атмосферата на любов и загриженост за другите в дома, която създават. Ако домът е щастливо място, изпълнено с мир, радост и любов, ако има „вътрешен домашен уют“, тогава децата получават облагородяващо влияние, което ще носят със себе си извън дома.³⁵² Това би дало на децата така нужното „базисно доверие“ в хората и себе си. Ако родителите се карат и заплашват, децата се научават да бъдат гневни и раздразнителни, недоверчиви и затворени. Съзнанието за голямата отговорност пред Бога за тях следва да принуждава родителите да поддържат на висота духовния си живот и личната си връзка с Бога. Колкото и да е трудно това днес в прекалено напрегнатото ежедневие, примерът на Господ Иисус Христос доказва, че е възможно – Неговата постоянна връзка с Отца чрез редовен молитвен живот и сериозно изучаване на Писанията са тайната на духовната Му сила и святост.

От голяма важност е също **ежеседмичното семейно посещение на църква**. Нужно е децата да бъдат наставлявани, че мястото е свято, защото Бог е там. Но наред с необходимото страхопочитание е важно да имат усещането за „блаженство“, да знаят, че „пълна радост е пред Твоето лице“ (Пс. 15:11). Остри думи и критикуване към другите посетители на църква ще научат децата да говорят по същия начин. Нужно е свещенослужителите и други хора също да обръщат внимание на децата и

---

³⁵² Поптодоров, Т., И. Денев, 2006, с. 63.

юношите, които идват на богослужение. Създадените връзки с други вярващи и особено с такива на тяхната възраст ще ги привличат към Божия дом.

3.2.2. Съпругеските взаимоотношения

Взаимоотношенията между брачните партньори са изключително важен фактор във възпитанието на децата, защото **„детето попива семейната атмосфера“** и „това, което става между неговите родители“, включително „ценностите и моделите“ в семейството.³⁵³ Това силно повлиява както на отношенията на децата с техните родители, така и по-нататък на отношенията в собствените им семейства. Бракът е божествена институция с произход от сътворението на човека (Мат. 19:4-6), затова е уместно да се следват инструкциите на Божието слово – Библията. Един от най-подробните библейски пасаж, третиращи уредбата на семейството, е **Еф. 5:22-33** (съществуват и други паралелни пасаж в Свещеното писание, сред които Кол. 3:18-19; Тит. 2:5 и 1 Петр. 3:1). В него са представени наставленията относно ролите на мъжа и жената в семейството. В Еф. 5:21 е наредено да „се покорявате един другиму в страх Божий“. Глаголът в гръцкия текст е ὑποτάσσω, което има смисъл на **подчиняване към повисшестоящ**³⁵⁴. В пасаж след този стих има три контекста на приложение на това подчиняване: на „жените“ към мъжете им (Еф. 5:22-24), на „децата“ към родителите им (Еф. 6:1-3) и на „рабите“ към господарите им (Еф. 6:5-8). Това съчетание от контексти загатва за взаимосвързаност между трите типа отношения. В частност, може да се очаква, че послушанието на децата към родителите им е обвързано с покорството на жените към мъжете им. Затова е много важно да бъде правилно разбран пасажът. Текстът от Еф. 5:21 е следният: „*Вие, жените, покорявайте се на*

---

³⁵³ Сатир, В. Да преоткрием семейната хармония. С., 1996, с. 12.

³⁵⁴ BibleWorks 6 / Resources / Greek/Hebrew Lexicons ... / 27668 ὑποτάσσω

мъжете си, като на Господа“. Тук могат да бъдат направени следните наблюдения.

Първо, този стих, както и контекстът, **не говори за различна ценност** на жената и мъжа, а за субординация и различни роли в рамките на брака с цел неговото правилно функциониране. По същия начин „децата“ в Еф. 6:1 не са представени като по-малоценни от техните родители или пък „рабите“ в Еф. 6:5 – от техните господари, а се намират в положение на подчинени в йерархията на взаимоотношенията съответно в семейството и в работата.

Второ, според стиха жените не са наставлявани да се покоряват на мъжете по принцип, а „на **мъжете си**“, т. е. жената не дължи подчинение на никой друг мъж по силата на различния пол. Следователно стихът не представлява пречка жената да заема ръководна длъжност и да има подчинени на себе си мъже в обществените отношения; по същия начин и майката се намира в ръководна позиция спрямо синовете си в семейството.

Трето, инструкцията за покоряване е дадена към жените и **не дава право на съпрузите им да ги принуждават да им се подчиняват**. Тази принуда, налагана с физическа сила в продължение на хилядолетия, не произлиза от Писанието, то не съдържа нито едно наставление към мъжете за употреба на сила към жените им в случай на непокорство. Напротив, на много места е обяснено, че мъж, чиято жена е „свадлива“, е нещастен и не може да направи нищо (например Пр. 19:13; 21:9,19; 25:24).

От друга страна, **инструкцията към мъжете** е „обичайте жените си, както и Христос обикна църквата и предаде Себе Си за нея“ (Еф. 5:25). Така на съпрузите е обърнато внимание да дават на съпругите си това, от което те най-много се нуждаят, а именно **любов**. Контекстът говори за отговорността на мъжа да се грижи и за другите нужди на жена си, а съпоставката с Христос насочва към жертвоготовност, претърпяване при напрежение и понасяне на неудобства вместо нея.

В хармония с библейските наставления моделът и в Стария, и в Новия завет е „патриархално семейство“, при което „бащата е съсредоточие на авторитета и властта“, като в същото време той „трябва да се грижи за прехраната и да защитава“ семейството си.³⁵⁵ През втората половина на 20 век обаче настъпва промяна чрез движението за еманципация на жените, което може да се охарактеризира като основано на „измамни принципи“ и „мечти за величие“ и популяризирано от „автори, които умело я разпространяваха“. Процесът на еманципация води дотам, жените целенасочено да се стремят „да бъдат мъже“, което е неосъществимо и предизвиква „смут у жената“. На библейски пасажи като Еф. 5:22-25 се гледа враждебно, а на християнската брачна институция – презрително.³⁵⁶

Феминизмът прониква и в богословието. **Феминисткото богословие** изразява „тревога, че традиционното християнство е предимно патриархално“ и поставя под въпрос „изобразяването на Бог като Отец и представата, че Спасителят е от мъжки пол“. В резултат на феминизма западното общество е променено из основи. Правата на жените вече отдавна са възприети като нещо положително, но оспорването на „водачеството на мъжете в дома и Църквата“ и до днес предизвиква напрежение.³⁵⁷

Вследствие на промяната в модела на брака от втората половина на 20 век досега „съществува продължаваща **криза в брака**“, при която „между 40 и 50% от браковете“ завършват с развод.³⁵⁸ За България съотношението между разводи и бракове за 2020 г. е 41%, което е в рамките на същата статистическа закономерност.³⁵⁹ След като промяната така или иначе вече

---

³⁵⁵ Шиваров, Н. Библейска археология. С., 1992, с. 165-166.

³⁵⁶ Шиваров, Н., Д. Киров. Беседи по религия. С., 1992, с. 111-112.

³⁵⁷ Лейн, Т. Християнската мисъл през вековете. С., 1999, с. 291-293.

³⁵⁸ Бек, А. Само любов не стига. С., 1994, с. 16-17.

³⁵⁹ НСИ. Сключени бракове по области и местоживеење –

<<https://www.nsi.bg/bg/content/3033/%D1%81%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D0%BF%D0%BE->

е факт, психотерапевти и социолози усилено търсят причините за кризата и съответно начини за укрепване на брака.

Християнският фамилен консултант и специалист по семейни изследвания Емерсън Егерих в практиката си забелязва един основен повтарящ се проблем във взаимоотношенията между съпрузи – **жената се чувства необичана** от мъжа си, а **мъжът се чувства неуважаван** от жена си, макар че мъжете по-рядко говорят за своя проблем – както поради типичната мъжка сдържаност, така и в контекста на силното влияние на феминизма, при което това може „да се възприеме като арогантност“. Егерих прави връзка между взаимното неудовлетворение на потребностите на брачните партньори и библейското наставление в пасажи като по-горе разгледания в Еф. 5:22-33, концентрирано дадено в Еф. 5:33 – „Тъй и всеки един от вас така да обича жена си, както *обича* себе си, а жената да се бои от мъжа си“. Думата, преведена като „се бои“, на гръцки е *φοβέομαι* (среща се и в Откр. 14:7 – „бойте се от Бога“). Едно от значенията ѝ е „уважавам“, както е преведена в KJV („reverence“). Егерих посочва, че текстът говори за „безусловна любов“ от страна на съпрузите и „безусловно уважение“ от страна на съпругите, а не при условие, че другият го е заслужил. Когато съпругата се чувства необичана, тя „по природа е склонна“ и обикновено започва „да се оплаква и да критикува, за да накара съпруга си“ да проявява повече любов към нея – това никога не е успешно. Когато съпругът се чувства неуважаван, той „по природа е склонен“ и обикновено решава „да накара съпругата си да го уважава повече, като не проявява

%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%B8-
%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%BD
%D0%B5> [29.08.2021]
Бракоразводи по области и местоживееене –
<<https://www.nsi.bg/bg/content/3044/%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B8-%D0%BF%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%BD%D0%B5>> [29.08.2021]

любов към нея“ – което също никога не действа. Така двамата влизат в „Порочния кръг“, който „се задейства автоматично“. Изходът от него е всеки от тях да реши, че другият го уважава/обича безусловно, макар че понякога изглежда обратното, и да отдава своята безусловна любов/уважение към другия според библейското наставление, адресирано много точно към нужди и изкушения на всеки от двата пола. Според Егерих **„връзката любов-уважение“** е ключът към решаването на всички проблеми в брака“.³⁶⁰

Следва кратко изложение на възгледите на трима светски специалисти по семейни отношения.

Социалният психиатър и системен психотерапевт Вирджиния Сатир разглежда „четири аспекта на семейния живот“ – чувство за лична ценност, общуване, правила на семейната система, връзка с обществото. В работата си тя установява, че „във всички семейства“ с трудности чувството за собствена ценност е „слабо“, общуването е „непряко“, правилата са „сковани“, а връзката с обществото е „изградена върху основата на страха“. Обратно, при процъфтяващите семейства „без изключение“ чувството за лична ценност е „силно“, общуването е „непосредствено“, правилата са „гъвкави“, връзката с обществото е „основана на доверието“. В. Сатир признава, че „взаимоотношенията в едно семейство са извънредно сложни“, изграждането на семейството е „най-трудното нещо в този свят“ и „средно само четири семейства от всеки сто знаят как да го постигнат“. Най-общо, в процъфтяващите семейства „животът и чувствата на хората са по-важни от всичко останало“ и че „всяко изживяващо трудности семейство може да стане процъфтяващо семейство“, ако се вземат мерки за промяна.³⁶¹

---

³⁶⁰ Егерих, Е. Любов и уважение. С., 2016, с. 11-32.

³⁶¹ Пак там, с. 36, 39-42.

Психиатърът и основател на когнитивната психотерапия Арън Бек анализира факторите, които „държат двойката заедно“, сред които са любовта, дружбата, подкрепата, сексуалното удовлетворение, децата, очакванията на обществото. Против тях работят „центробежни сили, които могат да разцепят взаимоотношенията“ – илюзиите за другия и тяхната загуба, недоразуменията, погрешното общуване, деморализиращото влияние на масмедиите.³⁶² Когато възникнат проблеми в брака, е нужно първо те да бъдат точно определени и след това да се решат. Голяма част от трудностите на двойката произлизат от недоразумения, плод на погрешна комуникация. Недоразумението се дължи на „изкривената перспектива“ за другия и в резултат от това – погрешна интерпретация на мотивите му. Всеки партньор е нужно да поеме своя дял за подобряване на взаимоотношенията. Действията на партньора често са в резултат на „добронамерени (макар и зле насочени) мотиви“ като самосъхранение или опити да запази връзката.³⁶³

Семейният психотерапевт Хариет Лернер разглежда едно често срещано взаимоотношение между съпрузи в днешно време – между „преследвача на емоции“ и „емоционално дистанцираща се“ партньор. Обикновено, макар и невинаги, „жената е преследвачът на емоции“, а „мъжът... се затваря в себе си“. Тя се нуждае от споделяне на чувствата си и „емоционално близък контакт“, споделя и „иска от него да стори същото“, но „той реагира много логично и рационално“, което за нея не е приемливо. Тогава тя започва да го притиска, а той се отдръпва повече, което води до „омагьосан кръг“. Лернер стига до извода, че опитът да бъде променен другият „никога не проработва“, всеки може само „да промени себе си“. Решението според нея е преследвачът да „спре да преследва и започне да влага енергията си в собствения си живот“, като при това не се

---

³⁶² Бек, А. Само любов не стига. С., 1994, с. 17-18.

³⁶³ Пак там, с. 28-29.

дистанцира или ядосва на другия. Тогава отдръпващият се мъж започва „да признава повече своята зависимост и желание за близост“.³⁶⁴

Брачните отношения несъмнено са изключително сложен предмет и изследванията на разгледаните по-горе автори са уместни и полезни. И все пак човекът „не постига от начало до край делата, които Бог върши“ (Екл. 3:11). Макар и напълно научни и ефективни в практиката, когато се намират встрани от Божието слово, проучванията на специалистите не могат да са безпогрешни и следва да бъдат сравнявани с Библията. Това важи особено много за посоката на терапията, която понякога е погрешна, макар че се постига подобрене, и то за продължително време (пример в историята са някои положения от психоанализата). Освен това всяка психотерапевтична школа има свои собствени стратегии и методи на работа, които много пъти противоречат или най-малкото не са в синхрон с тези на другите школи. Подходящо би било християнските семейства да се ползват от постиженията на фамилната психотерапия във всичко, в което те не противоречат на Свещеното писание. Но основополагащо за съпрузите християни е да приложат библейските принципи. Да се търси брачна хармония, като се отхвърлят наставленията на Божието слово, е аналогично на опита на модернизма да търси щастие без Бога.

Като обобщение по този въпрос може да се каже, че децата учат най-вече чрез примера на родителите. Ако бащата и майката са обичащи, любезни и в същото време твърди, децата биха получили съвършен пример. В днешно време обаче дори родителите християни, които имат наставленията на Божието слово, често не са такива, защото се сблъскват с нови проблеми, идващи от променената социалната среда, за които не са подготвени. Семейната система е разбалансирана. Понеже това вече се е случило, големият въпрос е какво да се прави – родителите да се стремят

---

³⁶⁴ Лернер, Х. Танцът на гнева. С., 2003, с. 70-79.

към описания в Библията модел на семейството, или да търсят нови, гъвкави роли. Може да се предположи, че правилният път е на **гъвкаво прилагане на библейските наставления**, т. е. ако единият партньор не желае да съдейства, като онези, които „не се покоряват на словото“ (1 Петр. 3:1), другият е по-добре да зачете неговото право, вместо ригидно да отстоява своите права. Като добър пример за близка ситуация може да се разглежда многоженството в Стария завет, което не е по Божията воля, но понеже вече е било станало практика, Бог не го забранява категорично, а го поставя под контрол (Втор. 21:15).

3.2.3. Връзката между родителите и децата

Последният вид взаимоотношения, в които участват родителите и които влияят пряко на възпитанието на децата, са непосредствените взаимоотношения родители-деца. Всеки от двамата родители има своето незаменимо място в семейната система, контактът му с децата им дава различни неща от тези, които другият партньор може да им даде. Затова разпадът на семейството е „на първо място сред опасностите“³⁶⁵ над днешното поколение деца. Показателни за това са високият процент на разводите и все по-масовото съжителство без брак. За 2020 година в България 35 236 деца са родени извънбрачно, което прави 60% от всички родени през годината деца.³⁶⁶ Голяма част от тях в един момент остават без някой родител, в повечето случаи без баща. Това отсъствие не може да

---

³⁶⁵ Добсън, Дж. Да отгледаш момчета. С., 2004, с. 71.

³⁶⁶ НСИ. Живородени брачни и извънбрачни по области, общини и местоживееене –

<[163](https://www.nsi.bg/bg/content/2963/%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%B8-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D1%8A%D0%BD%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%BD%D0%B5> [29.08.2021]</p></div><div data-bbox=)

бъде компенсирано. Следва кратко описание на ролите, които играят бащата и майката при отглеждането на децата.

Бащата

Бащата влияе на децата си най-вече с модела на поведение, който демонстрира. Ако е доблестен, честен, отговорен, грижовен и дисциплиниран, децата получават силно въздействащ положителен пример. Ако е посветен на Бога и живее според библейските принципи, е много вероятно децата да направят същото, защото „те забелязват всяка подробност от държанието и ценностите“ на баща си и силно се повлияват от него.³⁶⁷ Бащата е първият и най-ярък **символ на Бог Отец** в съзнанието на едно дете и чрез него то може да научи урока за „безусловната любов и приемане на Отца“³⁶⁸ и за Неговата помощ и закрила. Бащата е модел за Бога и в упражняването на **дисциплина**, „защото когото Господ обича, него наказва и към него благоволи, както баща към сина си“ (Пр. 3:12). Децата се нуждаят от строгата страна на бащата, съчетана с любов.

Според психолога William Pollack разводът се отразява пагубно върху децата, като основният проблем при отсъствието на бащата е липсата на дисциплина и надзор. При **момчетата** положението се влошава още повече поради невъзможността да се научат какво е да бъдеш мъж. Друг основен проблем за тях е справянето с емоциите, които без наставленията и примера на бащата биват потискани и често избиват във формата на насилие и други противообществени прояви.³⁶⁹ При повечето от проблемните момчета става дума за „отсъстващ, безразличен баща“ и за „майка, която се е нагърбила с повече отговорности“, за да компенсира това. Такива момчета прекарват почти цялото си време вкъщи сред жени и

---

³⁶⁷ Добсън, Дж., 2004, с. 91.

³⁶⁸ Макдауъл, Дж. Контактът с бащата. С., 2006, с. 24.

³⁶⁹ Pollack, W. Real Boys. New York, 1998.

когато пораснат, не знаят как да се държат като мъже. Това се проявява силно във взаимоотношенията им с другия пол.³⁷⁰

За **момичетата** контактът с бащата също е от първостепенна важност. Самочувствието на дъщерята и нейната увереност в себе си са „пряко свързани с нейната връзка с баща ѝ“. Отношението му към нея и начините, по които той изразява обичта си, е „основното, което изгражда представата ѝ за нейната ценност“ като човешко същество, до голяма степен определя формирането на женствеността ѝ и отношението ѝ към момчетата и мъжете.³⁷¹ Според християнския психолог Н. Norman Wright, ако дъщерята е емоционално или буквално разделена от своя баща или ако той я отхвърля, тя подсъзнателно свързва неговото неодобрение със своята женственост, което спъва развитието ѝ и тя остава незавършена като личност. Този дефицит я тласка напред, да търси сама женствеността си, което често е свързано с трагични отношения с мъжете.³⁷²

Майката

Чрез възпитанието на децата майките „оказват изключително влияние върху подрастващото поколение“³⁷³. Майката е тази, която още от бебешка възраст **задоволява основните потребности на детето**, между които са „допир, близост, постоянство, грижи и успокояване“. Най-зле от всичко на едно дете се отразява липсата на майчина любов.³⁷⁴ Майката предоставя на детето си зрителни стимули, говорене, внимателно слушане, помощ, храна и всичко останало, така че детето да се чувства спокойно и сигурно и да се развива. Между нея и детето се изгражда специална връзка, която „никога няма да бъде напълно разкъсана или забравена“.³⁷⁵

---

³⁷⁰ Добсън, Дж., 2004, с. 75.

³⁷¹ Добсън, Дж. Да отгледаш момичета. С., 2011, с. 114.

³⁷² Wright, H. N. Always Daddy's Girl. CA, 2001, p. 35-36.

³⁷³ Шиваров, Н., Д. Киров, 1992, с. 113.

³⁷⁴ Добсън, Дж., 2004, с. 113.

³⁷⁵ Добсън, Дж., 2011, с. 79-82.

В днешно време обаче много често майките са притиснати от финансови и други проблеми, поради които **отсъстват от дома си** и нерядко дават децата си на **детска ясла**. Подробно изследване, проведено от Националния институт по детско здравеопазване и човешко развитие в САЩ, констатира, че „продължителните часове, прекарани до тригодишна възраст в детската градина или ясла означават по-малко време за общуване на детето с майката“ и влошават връзката помежду им. Детският психолог Jay Belsky, един от основните организатори на изследването, констатира, че децата, оставяни за повече от тридесет часа седмично в детски ясли, са „много по-капризни, непокорни и агресивни“ и че „очакват незабавно удовлетворение на желанията си“, т. е. при тях съществува повишен риск от психологически и поведенчески проблеми.³⁷⁶ Повечето майки домакини са „доволни от решението си“ да останат вкъщи, а заетите на пълен работен ден „предпочитат да работят по-малко или да не работят изобщо“. Но изборът за това е „сложно решение, което двамата със съпруга ѝ трябва да вземат“.³⁷⁷ В тази връзка педагогът и психотерапевт Алисън Шейфър отбелязва, че майките вече не са „хомогенна общност“, а „майчински фракции“ от работещите майки и тези, които са вкъщи. В днешната „информационна епоха“ по всички въпроси има „изобилие от съвети, често диаметрално противоположни един на друг“ и в крайна сметка майката се чувства виновна, че не е „добра майка“. Според Шейфър изходът е майката да спре да се адаптира към „болното общество“ и да започне да се вглежда в „индивидуалната логика на собственото си съзнание“.³⁷⁸ Последното е добър подход спрямо постмодерното общество, в което объркването е постоянно състояние. Една майка християнка може да бъде принудена да

---

³⁷⁶ Stolberg, Sh. Researchers Find a Link Between Behavioral Problems and Time in Child Care. // New York Times, 19 Apr. 2001, p. 22 – <<https://www.nytimes.com/2001/04/19/us/researchers-find-a-link-between-behavioral-problems-and-time-in-child-care.html>> [29.08.2021]

³⁷⁷ Добсън, Дж., 2011, с. 88.

³⁷⁸ Шейфър, А. Край на мита за добрата майка. С., 2015, с. 16-18, 249.

работи и да отсъства от къщи в ущърб на семейството си, при което нейните проблеми са съвсем сходни с тези на майките от света. Това е един от важните етични проблеми днес. Освен всичко друго, **в ръцете на майката се намира и авторитетът на бащата** пред децата им. Тя може както да му помогне в старанието му да бъде положителен пример за тях, така и да подкопае усилията му и да го направи „да изглежда некомпетентен в техните очи“. Затова е много важно да го подкрепя „с думите си към него и към децата“, а противопоставянето ѝ, когато не е съгласна с него, да бъде с дух на любов и уважение.³⁷⁹

3.3. Предизвикателства пред интериоризацията на християнските нравствени ценности чрез неформално християнско образование при подрастващите в съвременното общество

3.3.1. Проблемът с дисциплината и родителския авторитет

Родителите изграждат връзки с децата си, чрез които могат да им въздействат с цел интериоризация на нравствените ценности. В тези връзки основна роля играят любовта и дисциплината. **Любовта** е главният фактор, както е писано, че сам Бог привлича хората „с човешки връзки, с връзки на любов“ (Ос. 11:4). От друга страна, любовта изисква **дисциплина** и Бог дава пример и в това: „Защото Господ наказва, когото обича“ с цел „да участвуваме в Неговата светост“ (Евр. 12:6,10).

Родителите могат да бъдат класифицирани според стила си на възпитание в четири групи, като се отчитат любовта и дисциплината, които внасят в своите взаимоотношения с децата си³⁸⁰:

1) *Деспотичен (авторитарен)*: „Силен контрол, но малко подкрепя“. Такива родители поставят много ограничения, но показват малко любов. Често осигуряват всички необходими условия за живот, но липсват

---

³⁷⁹ Макдауъл, Дж., 2006, с. 12.

³⁸⁰ Пак там, с. 111-113.

топлота и нежност. Такава атмосфера кара децата им да реагират по два различни начина: борба (открит бунт) или бягство (затваряне в себе си и външно послушание). Често явление е антисоциалното поведение или отношение.

2) *Снизходителен*: „Силна подкрепа, но малко контрол“. Това е противоположният стил, при който всичко е позволено и няма дисциплина. Често децата контролират родителите си, не ги уважават и очакват да получат всичко, което поискат, но „не са по-щастливи от децата в деспотични домове“, рядко възприемат нравствените стандарти на родителите и са податливи на безнравственост и патологии.

3) *Безразличен*: „Малко или никакъв контрол, малко или никаква подкрепа“. На практика родителят не се интересува от детето. В такива домове нуждите на детето не са задоволени, няма кой да го съветва, да го предпазва от грешки и да му покаже за какво да живее. То се чувства като нищожество и често развива комплекс за малоценност.

4) *Авторитетен*: „Правилно равновесие между контрол и подкрепа“. Любовта и ограниченията са ясно изразени, децата се чувстват обичани, поради което имат чувство за лична стойност. В същото време съзнават поставените им граници, което им дава чувство на сигурност. Това е всъщност Божият модел на отношение към Неговия народ – жертвата на Христос на кръста демонстрира любовта Му, а Божият закон показва ясно очертаните мъдри граници.

Родителските стилове на възпитание могат да бъдат представени в следната таблица:

Таблица № 4. Четири типа родители

	<i>Малко любов</i>	<i>Много любов</i>
<i>Слаба дисциплина</i>	Безразличен родител	Снизходителен родител
<i>Силна дисциплина</i>	Деспотичен родител	Авторитетен родител

В постмодерната епоха поради обстоятелства, свързани с работата и отношенията между родителите, и двата фактора – любов и дисциплина – имат занижени стойности. Родителите, работещи извън дома на пълен работен ден или в друго населено място, не са в състояние да дадат на децата си цялата любов, която им е нужна. В добавка на това, често се стига до развод или раздяла, които носят „огромно напрежение“ на всеки член от семейството. Педиатърът Бенджамин Спок констатира, че „всички деца на разведени родители развиват определени признаци на напрегнатост“, сред които „агресивност, депресия и лоши резултати в училище“.³⁸¹ Било работещи, или разведени, често родителите отсъстват от дома и в резултат на това децата страдат от недостиг както на любов, така и на дисциплина. Тогава „родителите може да **се чувстват виновни**, когато детето им се връща от училище в празна къща“. Тази вина много пъти води дотам, родителят да се опитва да компенсира отсъствието си, като „се превърне в роб на желанията на детето си“.³⁸² Според Б. Спок „най-често срещаната трудност в отношенията между родителите и децата“ е „колебливостта на родителите в даването на насоки и в следенето те да се спазват“, или, с други думи, налице е **слаба дисциплина**. Това се оказва проблем „за съвестните, силно чувствителни родители“, а не за „небрежните“.³⁸³ Имайки наставленията на Божието слово, християните по принцип попадат в първата категория. Като се вземе предвид и това, че постмодерното общество има като своя основна характеристика противопоставянето, както беше разгледано в т. 2.3.1. *Началото на постмодернизма – противопоставяне*, може да се очаква, че основният проблем между родителите и децата в християнските семейства в наше време е **проблемът не с любовта, а с дисциплината**.

---

³⁸¹ Спок, Б., М. Стайн. *Годините в училище*. Пловдив, 2006, с. 39-41.

³⁸² Пак там, с. 162-163.

³⁸³ Пак там, 2006, с. 197.

Това състояние на нещата е сравнително ново – модерните времена се отличават с различна проблематика в сравнение с постмодерните. Психологът Юлия Гипенрейтер отбелязва, че „авторитарният стил на възпитаване на децата (...) дълго битуваше в нашите училища и семейства“. Като реакция на този стил постмодернизмът противопостави „**хуманистичния подход** към човека и човешките взаимоотношения“, основан „върху разбирането на детето – на неговите нужди и потребности“, както и на знанията за растежа и развитието на личността.³⁸⁴ Психологът Карл Роджърс, който заедно с Ейбрахам Маслоу е основател на **хуманистичната психология**, нарича този подход „лично центриран“. Двама от учениците на К. Роджърс – психолозите Томас Гордън и Маршал Розенберг – разработват системи за общуване и взаимоотношения, които получават световно разпространение и заради които и двамата са удостоени с множество световни награди за мир.

Томас Гордън е автор на метода **Трениране на успешни родители** (ТУР), или Parent Effectiveness Training. Впоследствие развива и други системи чрез адаптиране на същия метод (за учители, лидери, млади хора и др.). Много идеи в психологията и педагогиката произхождат от него и се използват като утвърдени постановки във възпитанието и междуличностните отношения. Такива са например активното слушане, дванадесетте препятствия пред общуването, беззагубният метод за разрешаване на конфликти,³⁸⁵ аз-посланията³⁸⁶ и др. Обучение на родители по метода Гордън се извършва и в България.³⁸⁷

Програмата подготвя родителите да изградят с децата си връзка на основата на „взаимна обич и уважение“. В клиничната си практика Т. Гордън е бил убеден, че тийнейджърското бунтарство е неизбежна част от

---

³⁸⁴ Гипенрейтер, Ю. Как да общуваме с детето. С., 2007, с. 9.

³⁸⁵ Пак там, с. 66, 86, 145.

³⁸⁶ Кембъл, Р., 2000, с. 137.

³⁸⁷ Gordon Group Bulgaria – <<http://gordonbulgaria.com/>> [29.08.2021]

стремежа към независимост, но с разработването на метода се убеждава, че подрастващите не се бунтуват срещу своите родители, а само срещу някои деструктивни методи на дисциплиниране, които се използват от почти всички. Обобщено казано, **юношите се бунтуват „срещу тяхната власт“**. Родителската власт неизбежно се изчерпва, и то много по-рано, отколкото родителите са очаквали. С прилагането на новия метод бунтарството в семейството става изключение. Обобщавайки процеса, Гордън заключава, че ако родителите още от бебешка възраст разчитат по-малко на властовите методи и повече на невластовите, децата няма да има срещу какво да се бунтуват, когато влязат в пубертета.³⁸⁸ Програмата ТУР е много успешна, много добре структурирана и лесна за научаване и прилагане. На нея са базирани и други съвременни програми за възпитание на деца.

Маршал Розенберг е създател на метод на общуване, наречен от него **Ненасилствена комуникация (ННК)**. Обучения по него се провеждат по целия свят, включително и в България³⁸⁹. Целта на ННК е осъществяването на връзка със себе си и с другите, което се постига чрез двете ѝ части: искрено себеизразяване и изслушване с емпатия.³⁹⁰ Те имат общ модел от четири компонента, които се включват в изказването или съответно се търсят при изслушването на другия: наблюдения, чувства, нужди, молби.³⁹¹ Розенберг отрича „използването на принудителни средства“ при възпитанието, защото те имат обратен ефект. Вместо това целта може да бъде постигната чрез свързване с децата и желание за тяхното и за своето собствено развитие.³⁹²

---

³⁸⁸ Гордън, Т. Трениране на успешни родители. С., 2010, с. 16, 200.

³⁸⁹ Захариева, Р. Новата образователна парадигма – предизвикателство пред учителя. С., ДИУУ, 2011, с. 7.

³⁹⁰ Розенберг, М. Общуване без агресия. С., 2007, с. 115.

³⁹¹ Пак там, 2007, с. 18.

³⁹² Розенберг, М. Обогаляващо живота образование. Поморие, 2009, с. 101-102.

Прави впечатление, че най-същественото в двата подхода (ТУР и ННК) е практически еднакво – **уважение** и зачитане на децата, **свързване** с тях чрез отчитане на техните чувства и нужди. Само по себе си това е напредък в положителна посока в сравнение с авторитарния стил от модерните времена. Нужно е обаче много добре да се прецени всичко, включително потенциалните негативи, и да се види дали има някакво противоречие с Библията, защото вървенето в погрешна посока, дори леко сгрешена, ще даде нарастващо във времето отклонение от целта. Затова е целесъобразно да се видят и становищата на несъгласните с хуманистичното възпитание.

Жил Липовецки разглежда „промените относно семейното възпитание“ като „значителни“. И той по същия начин отчита, че „възпитанието от традиционен и авторитарен тип беше заменено от психологизирано възпитание“, без задължения и наказания, при което най-важното е „детето да не се чувства незадоволено и нещастно“. Избягват се конфликтите с детето, оттук и отказите, не се налагат „правила и стабилни рамки“, не се изисква спазването на „граници, уважение и послушание“. Липовецки забелязва, че тези идеи идват още от „психоанализата и новите педагогики от началото на 20 век“, но успяват да се наложат едва с идването на „консуматорската цивилизация и нейните хедонистични идеали“. По такъв начин в постмодерния свят „нежеланието да се фрустрира детето“ е възпитателният стил, „съобразен с ценностите на комфорта“. В резултат на това възпитание децата са **лишени от правила**, „нужни за психичното им изграждане“, вследствие на което в тях се наслоява „силна психологична **несигурност**“ и те стават дезориентирани и крехки, **неподготвени** за трудностите и обратите на живота.³⁹³

---

³⁹³ Липовецки, Ж., 2008, с. 188-189.

Като философ и социолог, целта на Ж. Липовецки е преди всичко фиксирането на проблемите, а не толкова тяхното решаване. Психолози и педагози обаче имат сериозни трудности с намирането на правилния начин на възпитание днес. Макар че мнозинството родители са водени от мотива да осигурят хедонистичен комфорт на децата си, съществуват и немалко на брой съвестни и отговорни родители, християни и нехристияни, които **знаят колко е важна дисциплината**, но са в голямо затруднение да я **реализират** поради влиянието на глобализацията върху техните деца. Масов проблем е например желанието на подрастващите да имат смартфони, „както всички“ техни съученици, и да прекарват значително време с тях, при което надеждният контрол е практически невъзможен. Така вече дори не улицата, а интернет се явява най-силният и опасен фактор в тяхното възпитание. В случая на непокорни деца, които днес преобладават, родителите често избират **кое да пожертват – връзката или контрола**. Самият Т. Гордън достига до своя метод поради реалността, че „в наше време хиляди подрастващи са „уволнили“ родителите си“³⁹⁴ – връзките родители-деца все повече се обтягат и скъсват.

Християнският психолог **Джеймс Добсън** оценява Томас Гордън като „може би най-влиятелния съветник на родителите в Америка днес“, а уменията за активно слушане, които неговата програма дава – като „ценно умение, което трябва да се усвои от всеки родител“. Но оспорва позицията на **отхвърляне на родителския авторитет** като намираща се в пряко **противоречие със Свещеното писание**, според което е нужно бащата „да управлява добре къщата си и да има деца послушни със съвършена почтителност“ (1 Тим. 3:4), а на децата е заръчано да бъдат „във всичко послушни на родителите си“ (Кол. 3:20). Основанията за категоричното

---

³⁹⁴ Гордън, Т., 2010, с. 21.

поддържане на родителския авторитет в Библията са, че това е извънредно важно „за развитието на детето“, така „детето се научава да се подчинява и на другите видове авторитет“ и в крайна сметка „на самия Бог“, и то без да „преговаря“. Изискването за подчинение не дава право на родителите да бъдат груби с децата си и да не се съобразяват с чувствата им, но Библията дава наставления към родителите за любещо „ръководство при отглеждането на децата“ – нещо, за което „Гордън и неговите съмишленици пишат пренебрежително“.³⁹⁵

Хуманистичният подход все повече се превръща в **парадигма** във възпитанието в днешно време и **доминира педагогическата литература за масовия читател**. Например Алисън Шейфър, без да цитира К. Роджърс или Т. Гордън, пише, че „като родители ние всъщност не можем да накараме децата си да направят каквото и да било“, защото принудата предизвиква или угодническо подчинение, или противопоставяне и бунт. Изходът според Шейфър е „да насочим вниманието си към извоюване на сътрудничество“ от страна на детето.³⁹⁶ Отговорните, търсещи родители попадат на такива книги и подходът им постепенно се оформя от тях. Според Б. Спок **основният фактор за колебливостта на родителите** относно дисциплината и контрола е „умножаването на психологическите теории (...), нарасналия брой психолози и психиатри и съобразяването с тях“. Объркващи са и „честите противоречия между самите експерти“. Поради „изчезването на голямото семейство“ родителите обикновено не могат да получат съвети и увереност от своите родители, както в миналото, и „трябва да разчитат на специалистите“ от телевизия, лекции, статии и книги.³⁹⁷

---

³⁹⁵ Добсън, Дж., 1995, с. 169-175.

³⁹⁶ Шейфър, А. Скъпи, провалих децата. С., 2014, с. 104.

³⁹⁷ Спок, Б., М. Стайн, 2006, с. 199-201.

От друга страна, на пазара съществуват и доста **книги на християнски педагози и специалисти**, което поставя родителите християни в облагодетелствано положение. Християнските автори утвърждават ролята **както на любовта, така и на дисциплината**. При избор между алтернативи те отдават предпочитание на „вечното и неизменно Слово на Бога“³⁹⁸. Но и те свидетелстват за огромните трудности по отношение на дисциплината в наше време. Радован Бигович констатира, че „младите въобще се бунтуват срещу суровите авторитети“, като тук се включват „родителският авторитет“ на суровите и деспотични родители, „затворените и груби църковни институции“, „затворените и догматизирани системи на мислене“, и в крайна сметка „те се бунтуват срещу авторитета на Бога“ според „изопачената представа за Него“ като „суров авторитет“.³⁹⁹ А Енгелберт Грос сигнализира, че във времето на глобализацията „на нашите деца се отнема“ едно фундаментално условие на живота – „реализирането на граници“. Чрез въздействието на „пазарната философия“ и „пресмятането на ефективността“ става така, че „децата и младежите“ са подлагани на „тест за издръжливост“, при който границата се установява „едва когато материалът се скъса“.⁴⁰⁰

Това **скъсване** може да се получи на три места. Първо, може да се скъса **връзката между родителя и детето**, което се случва често и е фатално за детето. Томас Гордън чрез своята система се опитва да избегне именно това, жертвайки родителския авторитет. Второ, може да се скъса **връзката между детето и социума**, при което то е в ролята на аутсайдер. Обикновено децата силно се съпротивляват на това и особено в пубертета предпочитат да бъдат приети от приятелите, отколкото от родителите си. Трето, може да се получи **вътрешно травмиране и увреждане на**

---

³⁹⁸ Добсън, Дж., 1995, с. 175.

³⁹⁹ Бигович, Р., 2003, с. 94-95.

⁴⁰⁰ Грос, Е., 2003, с. 28-29.

личността на детето, често проявяващо се в гибелно поведение. Логично би било основната причина за това да бъде прекалено строга дисциплина „без любов и подкрепа“, защото децата нямат защита срещу гнева на родителите си⁴⁰¹. Парадоксалното в наше време обаче е, че родителите повече от всякога се посвещават на задоволяване на желанията на децата си, а в същото време „смушенията в поведението“ им и „психичните им заболявания“ никога не са били толкова разпространени.⁴⁰² С други думи, и модерно-авторитарният, и постмодерно-снизходителният тип родителство въздействат травмиращо върху детето.

Какво може да се направи днес за издигане на родителския авторитет и засилване на дисциплината на децата? На първо място, следва да се отчете, че въпреки грешките си, методите ТУР, ННК и други подобни от хуманистичната психология дават **много добри резултати в създаване на връзки на близост и доверие** между родители и деца. Добър подход е да се вземе това, което е полезно, като се отхвърлят нещата, които противоречат на Библията (Лук. 16:8). Ясно е, че в наше време създаването и поддържането на връзки на любов между родители и деца е от първостепенна важност и следва да бъде търсено първо, защото „децата откликват на правилата, но само в контекста на взаимоотношенията“. Ако това не е налице, по-уместно е един родител временно да „забрави правилата“ и първо да изгради взаимоотношения⁴⁰³. След това, запазвайки позитивния дух, да започне да проявява „известна строгост“, правейки „**малка крачка напред**“ и постепенно „крачка след крачка ще постигне целта си“. А когато децата навлизат в юношеството, родителят следва

---

⁴⁰¹ Кембъл, Р. Деца в опасност. С., 2000, с. 45-46, 81.

⁴⁰² Липовецки, Ж., 2008, с. 10.

⁴⁰³ Макдауъл, Дж., 2006, с. 113-114.

постепенно да оставя „все повече от несъществените решения на тях“, като същевременно не се колебае да изказва мнението си.⁴⁰⁴

Освен това е много вероятно да съществува връзка между разрушения библейски модел на **подчинение на жената спрямо мъжа** като глава на семейството (Еф. 5:22), от една страна, и отхвърлянето на **подчинението на децата спрямо родителите** им като авторитет (Еф. 6:1), от друга. Логично би било двата проблема да бъдат **решавани заедно**. И тук принципът да се върви в правилната посока постепенно, стъпка по стъпка, би бил уместен.

3.3.2. Проблемът с избора на ценности

Най-чувствителният и важен въпрос за родителите християни е как да предадат християнските нравствени ценности на децата си. Пътят към това е чрез **поучение от Божието слово и личен пример**, който напълно му съответства. В тази връзка е нужно е да бъдат разгледани три проблема.

Първият е, че дори ако вършат всичко с много посвещение, молитва и старание, **родителите не са съвършени**, а грешките във възпитанието се заплащат скъпо. Има библейски примери за Божии мъже, служили на Бога с усърдие, но чиито деца не са възприели техните ценности. Например Самуил е един от най-великите пророци, „но синовете му не вървяха по неговите пътища, а се впуснаха в користи, взимаха подаръци и съдеха криво“ (1 Царств. 8:3). Може да се предположи, че подобно на Илий е бил прекалено отстъпчив към синовете си, а след назначаването им за съдии не му е било докладвано за непростимото им поведение, иначе е щял да ги отстрани незабавно. И все пак Самуил не е упрекнат от Бога за пропуската си. Днес родителите са натоварени с много задължения, заобиколени са от различни влияния и със сигурност не са на нужната висота. Съвестните

---

⁴⁰⁴ Спок, Б., 2006, с. 205-206.

родители изпитват вина за грешките си, особено когато те костват отклонение на децата им от Господния път. Добре е в такъв случай да имат предвид, че „Той знае нашия състав, помни, че ние сме пръст“ (Пс. 102:14). Бог познава недостатъците на всеки човек и знае как да работи с него въпреки тях и дори да ги използва, ако той Му предаде живота си.

Вторият проблем е, че освен родителите и църквата за влияние над подрастващите се борят и антагонистични фактори, сред които основният е **днешната култура**. Характерно за нея е, че издига младите на пиедестал, а представя по-възрастното поколение като неразбиращо съвременността. Такива мотиви изобилстват например в съвременните филми за деца и юноши. По този начин културата повече от всякога съдейства за **противопоставянето между родители и деца**, присъщо на всяка епоха. Вярно е, че възрастните не разбират много нови и модерни процеси и явления поради твърде бързата им поява и развитие, но популярната култура не е мъдрост и голяма част от нейните ценности са погрешни. Тя може да бъде описана като „култура, която прославя насилието и незаконния секс“, „безбожна култура“, чието съдържание е „нравствен вакуум“ след „изчезването на нравствените абсолюти“ от нея. Причината тя да бъде такава примамка за младите и нерядко да претопява младежи християни следва да се търси в това, че „те се чувстват самотни, откъснати и несигурни кои са всъщност“. Тази самота е вследствие на отчуждението от родителите, поколението на възрастните и обществото като цяло. Следователно най-важното, което могат да направят родителите, за да предадат своите ценности на децата си, е да осъществят **връзка с тях** и да я поддържат.⁴⁰⁵

И третият проблем е, че дори родителите да осигурят съвършено възпитание и да обяснят на децата си по най-правилния начин всичко,

---

⁴⁰⁵ Макдауъл, Дж. Откъснатото поколение. С., 2006, с. 11-12.

свързано с изкушенията на днешната култура, **те могат да изберат греха** вместо правдата. Свободната воля е дар от Създателя и дори самият Той не принуждава никого да направи нещо против волята си. С израстването на децата идва момент, в който те започват да правят самостоятелен и все по-съзнателен избор. В такъв случай възникват следните въпроси: Какво да правят родителите **в случай на отказ от страна на децата** да приемат преподаваните нравствени ценности? До каква степен те могат да бъдат настойчиви и какви средства следва да използват?

Преди всичко е нужно родителите да имат предвид, че по време на **пубертета** юношата преминава през **нормативна криза**, свързана с отхвърляне и противопоставяне. Тогава е препоръчително „да намалят натиска“. Освен това при деца, по естеството си склонни към противопоставяне на авторитета, правилният подход е родителите да държат „винаги на положителния аспект на нещата“ и да не стават „прекалено властни, особено по духовните въпроси“.⁴⁰⁶ Така биха увеличили шансовете за успешно решаване на задачата за интериоризация на нравствените ценности. Но дори и да се справят перфектно с това, факт е, че днес немалко деца от християнски семейства в пубертета отхвърлят ценностите на своите родители, отказват да ходят на църква, започват сексуален живот, употребяват алкохол, цигари, наркотици, вършат престъпления и т.н. Как е правилно да реагират родителите тогава?

Относно избора на ценности от децата като релевантно за хуманистичното направление в психологията може да бъде разгледано становището на Томас Гордън – много влиятелен автор, който добре обосновава позицията си и не е така краен, както някои други. Той констатира, че „с навлизането в пубертета“ все по-често „децата (...) прекъсват взаимоотношението си“ с родителите си и ги „уволняват“ от

---

⁴⁰⁶ Кембъл, Р., 2000, 152-154.

тази им длъжност. Това се случва, „когато родителите ги подлагат на натиск да променят мнения и ценности, на които те, децата, държат“. Юношите се бунтуват, когато са принуждавани да променят поведение, за което смятат, че „си е тяхна работа“ и не засяга родителите им „по осезаем и конкретен начин“. Когато детето много държи на някое такова действие (първият пример е „прическа“), то е, защото го предпочита и има нужда от него – това е „израз на самостоятелност, на придържане към собствени ценности и мнения“. Т. Гордън нарича такъв тип конфликти между родители и деца **„колизия на ценности“** и смята, че тук упражняването на принуда нарушава гражданските права на подрастващите. За родителите е трудно да приемат, че „на децата следва да се даде свободата да станат такива, каквито искат“, стига поведението им да не пречи на нуждите на самите родители. Други примери, които Гордън дава, са „татуировки“, „пиърсинг“, „ходене на църква“, „предбрачен секс“, „провокативно облекло, пиене, проблеми с училищната дисциплина, приятелства с определени младежи, пушене на марихуана и т.н.“. В такива случаи **родителят „няма никаква власт да предотврати подобни видове поведение“**, ако „детето му е решено да се държи по този начин“. Единственото, което е по силите му, е „да се мъчи да влияе на детето си с личния си пример“ и като стане близък приятел с него, така че да му бъде в ролята на „консултант“, т. е. да предлага, без да налага.⁴⁰⁷

Т. Гордън отива още една стъпка в тази посока, като предлага ревизия на нагласите на родителите относно техните деца. Изходната му постановка е, че родителят „може да намали броя на видовете неприемливо за него поведение, като се промени в посока **повишено приемане**“ на детето и неговото поведение. Това води дотам, той вече да не се дразни от същото поведение, и съответно до заздравяване на

---

⁴⁰⁷ Гордън, Т., 2010, с. 296-311.

връзката, чрез която може да упражнява влияние – като целта му не е промяна на детето. Някои от въпросите, които Гордън поставя пред родителите за размисъл, са: **„Чи в крайна сметка са децата?“**. Предложеният отговор е: „те не ти принадлежат“. Приемащият родител е склонен да остави детето си „да следва своя собствена програма“, вместо да се опитва „той да програмира живота“ му. Друг въпрос е: „Наистина ли **обичате децата** – или само **определен вид деца?**“. Апелира за разширяване на ъгъла, под който родителите наблюдават децата си, иначе любовта им е условна. И още един важен въпрос: **„Само собствените ви ценности и възгледи ли са верни?“**. Постоянното наблюдение на автора е, че именно родителите „с огромни проблеми във взаимоотношенията с децата им“ са хора „с дълбоко вкоренени и вкаменели понятия“ за добро и зло. Получава се така, че „колкото по-сигурни са едни родители в правотата на своите ценности и възгледи“, толкова повече са склонни да ги налагат на децата си, както и на другите изобщо, и да не приемат поведение, което се отклонява от техните убеждения. Обратно, родители с „по-гъвкава, по-проницаема и по-поддаваща се на промяна“ ценностна система са „далеч по-склонни да приемат поведение“, което е в разрез с техните ценности. Родители, които успеят да **променят нагласите си**, постигат по-здрави връзки и по-добри взаимоотношения с децата си⁴⁰⁸

Коментирайки програмата ТУР, Джеймс Добсън споделя „съмненията на д-р Гордън относно човешката мъдрост“, но подчертава, че родителите християни „имат достъп до **мъдростта на самия Бог**“, Който е Създател на света „и на малките деца“, притежава вечните истини и „е споделил с нас Своето познание“. **Децата са Негови** и „са **ни дадени** временно, за да ги **обичаме** и да изградим у тях една основа от **ценности**“, която ще ги направи годни за бъдещия вечен живот. Признавайки важността на

---

⁴⁰⁸ Пак там, с. 312-319.

изграждането на „търпимост у родителя“, авторът в същото време напомня, че „ние ще отговаряме за начина, по който сме изпълнили“ задължението си да възпитаваме децата си в духа на християнските ценности. С това Дж. Добсън отговаря на поставените от Т. Гордън въпроси относно **моралното право (и отговорност) на родителите да направляват избора на ценности** на своите деца. Като цяло той определя системата ТУР като един от съвременните приноси в психологията, които „се противопоставят на юдейско-християнската нравственост“.⁴⁰⁹

Българските закони потвърждават, че „възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители“⁴¹⁰, които „имат право да осигуряват религиозно възпитание на децата си в съответствие със собствените си убеждения“⁴¹¹. Това право обаче е важно **да се обоснове библейски**, за да има неоспорим авторитет за родителите християни и за техните деца. Заедно с това е нужно да се види какви насоки и граници определя Божието слово относно влиянието на родителите по духовните въпроси.

Както беше разгледано, в днешната постмодерна епоха възпитанието на децата в християнски нравствени ценности не е лесна работа, защото среща по-силно от всякога културно противопоставяне, което се трансформира в противопоставяне на самите деца срещу техните родители. За християните обаче „словото на нашия Бог ще пребъде вечно“ (Ис. 40:8), което означава, че неговите принципи следва да бъдат **адекватно и гъвкаво прилагани, но не и отхвърляни** в каквато и да било културно-историческа епоха. Следва извеждане от Божието слово на някои принципи по тази тема.

---

⁴⁰⁹ Добсън, Дж., 1995, с. 177-180.

⁴¹⁰ Конституция на Република България, чл. 47 (1) – <<https://www.parliament.bg/bg/const>> [29.08.2021]

⁴¹¹ Закон за вероизповеданията, чл. 6 (2) – <<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135462355>> [29.08.2021]

На Авраам е казано „да заповядва на синовете си и на своя дом след себе си, да ходят по пътя Господен“ (Бит. 18:19). Оттук следва, че **родителите са длъжни да ръководят децата си и да изискват от тях да следват Божиите наставления**, а не своя собствен избор. Ако те са в ролята на напълно равни с децата си и преговарят с тях за всичко, не биха могли да потискат злото и да насърчават доброто, а само да се надяват, че децата им постепенно ще разберат отправеното към тях послание. Ахан, който при обсадата на Иерихон „взе от заветото“ (Иис. Нав. 7:1), се чувства свободен да не се покори на Божието изискване. Тежкото наказание върху него и семейството му показва, че Бог не толерира непокорството. В такъв случай родителите като Божии посредници следва да търсят начини, по които да повлияят на децата си да се покорят на Бога, а не да ги оставят да постъпват според собствените си неосветени импулси, защото така ще оформят характери, които Бог не може да приеме.

От Библията се вижда също, че **родителите носят отговорност за злините, извършени от децата им, които биха могли да предотвратят** чрез упражняване на родителския си авторитет. Показателен е примерът с първосвещеника Илий (1 Царств. 3), „много добър, богобоязлив и праведен човек“, който обаче е наказан за това, „че не се грижел да обуздава двамата си синове“.⁴¹² Неговата небрежност, нежеланието му да изпълни неприятното задължение да ограничава и коригира синовете си, води дотам, да бъде съсипан не само неговият живот, но и животът на младежите, които е отгледал. Пред Бога са виновни и децата, извършили греховете, и родителят, позволил това.

Идва въпросът какво може да направи **родител, който съзнава, че не притежава нужната мъдрост и сила**, за да се справи с непокорно и упорито дете. Понеже днес все повече деца придобиват такъв облик, а

---

⁴¹² Серафим, Архим., 1994, с. 229.

родителите са все по-уморени поради напрегнатия начин на живот, противопоставянето става все по-трудно. За такива родители е в сила новозаветното наставление: „Ако ли някому от вас не достига мъдрост, нека проси от Бога, Който дава на всички щедро и без укор, - и ще му се даде“ (Иак. 1:5). Системи като ТУР, базирани на отказ от родителския авторитет и от наказания, представляват облекчена и примамлива алтернатива на библейския метод, но „като християни ние сме призвани да правим не това, за което ни стигат силите, а онова, което е правилно“⁴¹³. Разбира се, както беше отбелязано, има полезни неща, които родителите могат почерпят от такива програми, но за всичко, което се отклонява от Божието слово, следва да постъпят според думите: „Престани, синко, да слушаш внушения, които те отклоняват от думите на разума“ (Пр. 19:27). Родител, който съзнава безсилието си да се справи с трудно дете, е необходимо внимателно да изучава опита на други, включително книги от надеждни християнски автори, да се постарее да разбере разликите между чуждите и своите подходи, да експериментира с нови методи и гъвкаво да променя това, което не дава добри резултати. Постоянството в тази насока със сигурност ще доведе дотам, че да придобие способностите, които е смятал, че му липсват, и има голяма вероятност това да се отрази в промяна на детето към послушание и добродетелност.

И все пак дори и при съчетанието на родителска любов и твърдост в нужния баланс е възможно детето да отхвърли родителския авторитет и да направи избора си на страната на злото. **Къде следва родителите да поставят границата**, отвъд която принудително да спрат съответното поведение на своето дете? В Библията има пример със син, който избира да напусне дома — притчата за блудния син (Лук. 15:11-32). Поради описанието че в далечната страна, където отива, той „живееше разпътно“,

---

⁴¹³ Уайт, Дж. Родители с болка. С., 1993, с. 13.

може да се предположи какъв е проблемът му – не иска да се подчини на авторитета на баща си относно неговите правила за правда и въздържание. Оттук може да се направи изводът, че докато децата се намират в дома на родителите си и зависят от тях, са длъжни да се съобразяват с техните възгледи за право, а родителите следва да действат с любов и благоразумие, но **решително, като изискват това от тях**. Оскверняването на къщата с грехове като блудство (Лук. 15:30) или пиянство (Втор. 21:20) е недопустимо и е нужно родителите да предприемат решителни действия, дори с риск юношата да избяга от дома. Психиатърът християнин Джон Уайт препоръчва специализирана помощ при сериозни проблеми като бременност, алкохолизъм, хомосексуализъм, умствени разстройства, неприятности със закона.⁴¹⁴ При системно „престъпно поведение“, продължаващо „въпреки всички съвети и указания“, се налага такива деца да бъдат изведени от дома, в противен случай „родителите им позволяват да мислят, че не е нужно да бъдат добри, щом те (...) винаги ще се грижат за тях и ще ги вадят от всяко тресавище“.⁴¹⁵ Такива тежки случаи са рядкост, но за съжаление ги има, понякога в много добри християнски семейства.

Важно е да се има предвид, че такава родителска твърдост следва да бъде проявявана **единствено когато се касае за тежки и недопустими грехове**. В общия случай неподчинението и неуважението, проявявани от един тийнейджър, не бива да бъдат третираны по такъв строг начин. Показателна е притчата за бащата и двамата синове – на поръчката „чедо, иди днес работи на лозето ми“ първият син непокорно и непочтително отговаря: „не искам“, на което бащата не предприема никакви действия, а го оставя сам да се разкае (Мат. 21:28-29).

---

⁴¹⁴ Пак там, с. 120-127, 144.

⁴¹⁵ Пак там, с. 193-194.

Специално внимание заслужава въпросът дали детето да бъде задължавано да посещава църква. По този въпрос някои автори, сред които Бенджамин Спок, застъпват позицията, че „преди да навлязат в юношеството“, децата по принцип нямат нищо против да ходят на църква с родителите си, така че те „може да настояват“ за това, ако добре контролират детето си или ако то е отстъпчиво и склонно към подчинение. Но „ако детето е обзето от бунтарски дух“, опитите на родителите да му нареждат само ще го настроят „против религията по време на юношеството му“. Но и да не посещава църква, важно е подрастващият да бъде насърчаван да се свързва с Бога чрез лична молитва.⁴¹⁶

И накрая следва да бъде поставен въпросът каква е перспективата за развитие на взаимоотношенията при конфликт на ценности между родителите и юношата. Както беше разгледано, хуманистичната психология отдава първостепенно значение на поддържането на връзката между родители и дете с цената на отказ от родителския авторитет и признаване на правото на детето да избере своите ценности. Библията, от друга страна, утвърждава използването на авторитета на родителите с цел изграждането в детето на характер, годен за небесното царство. Видяхме, че когато става въпрос за рецидивиращо недопустимо поведение, за което няма разкаяние, родителите следва да проявят твърдост докрай, което неизбежно би обтегнало взаимоотношенията и дори може да доведе до скъсване. По този начин някои юноши може да се откажат от вярата и църквата, но подобно на блудния син, „по-късно, след години, те може отново да се върнат към религията“. Решението „отчасти зависи от това, доколко са успели да запазят добри взаимоотношения с родителите си“.⁴¹⁷ Следователно е критично важно всяко действие на противопоставяне на

---

⁴¹⁶ Спок, Б., 2006, с. 60-61.

⁴¹⁷ Пак там, с. 59.

родителите спрямо детето да бъде извършено с любов и придружено от разясняване относно нещата, които са правилни или пък са за негова вреда.

ИЗВОДИ ОТ ТРЕТА ГЛАВА

1. В ранно детство децата се нуждаят от нравствени принципи, които техните родители да им дадат. По време на своето израстване те имат нужда от все повече обяснение и разбиране за тях. В юношеството може да ги приемат за свои или да ги отхвърлят.

2. Днес момчетата и момичетата са изложени на по-голям риск от всякога, но по различен начин и с тях следва да се работи диференцирано според пола им. Разликата в отношението им към авторитета също изисква различен подход.

3. Религиозните навици на семейството, включващи ежедневно семейно богослужение и редовно участие в църковни богослужения, са от изключителна важност за нравственото възпитание.

4. Съпругеските взаимоотношения се отпечатват върху характера на децата. Днес семейството е в криза, ролите на мъжа и жената често са разменени. От това объркване страдат първо момчетата, а по-късно и момичетата.

5. Всеки от двамата родители има своя уникална и незаменима роля във възпитанието на децата. Нужен е синхрон и взаимно утвърждаване между тях, за да бъдат постигнати най-добри резултати.

6. Днес има големи проблеми с установяването на дисциплина и признаването на родителския авторитет от страна на децата, особено в юношеска възраст. Към такива проблеми предразполага постмодерният дух на непокорство и силно деформираната структура на семейството. Родителите следва да изграждат и поддържат близки връзки с децата си, да държат на авторитета си и да изискват дисциплина.

7. В днешно време е особено остър принципно най-тежкия конфликт между родители и деца – когато децата отхвърлят ценностите на своите родители. Много авторитети призовават родителите да оставят децата си сами да избират ценностите си. Бог обаче не е променил изискванията Си, затова правилното решение е библейският модел да се адаптира към днешното време и да се следва.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИНТЕРИОРИЗАЦИЯТА НА ПРАВСТВЕНИТЕ ЦЕННОСТИ ЧРЕЗ НЕФОРМАЛНО ХРИСТИЯНСКО ОБРАЗОВАНИЕ

4.1. Предпоставки за емпиричното изследване

Представената дотук теоретична част от изследването имаше за цел да набележи проблемите, които срещат родителите в нравственото възпитание на своите деца, за да може да се потърсят ефективни и адекватни на днешната епоха методи за интериоризация на нравствените ценности чрез неформално християнско образование. Проучването показва, че съществуват проблеми в следните области.

4.1.1. Проблеми с влиянията, на които са подложени децата

Както беше показано в *т. 1.3. Основни фактори на неформалното християнско образование*, най-силните влияния върху децата се оказват от семейството, църквата, медиите и обкръжаващата среда. Разглеждайки ситуацията от гледна точка на родителите християни, по принцип в синергия с техните усилия е въздействието на **църквата**, а влиянията на **медиите** и на **обкръжаващата среда** понякога са в антагонизъм с тях в една или друга степен. Нещо повече, вследствие на процесите на глобализация постмодерният дух на противопоставяне, безнравственост, търсене на незабавното удоволствие и т.н. неизбежно повлиява на децата от християнски семейства. Затова следва да се провери емпирично каква е силата на въздействие върху децата на всеки един от трите основни фактора освен семейството.

4.1.2. Проблеми, свързани с особеностите на детето

В т. 3.1. *Педагого-психологически особености на подрастващите* бяха описани особеностите на децата във връзка с тяхната **възраст, пол и отношение към авторитета**. Според разгледаните научни източници е необходимо тези особености да се имат предвид при определяне на педагогическия подход към конкретното дете. Следователно е нужно в анкетата да има въпроси, свързани с установяването на описаните характеристики и на това, как те влияят на поведението на детето. Важно е също така да се потърсят евентуални закономерности между индивидуалните особености на детето и връзките и взаимоотношенията, които се пораждат между него и родителите му.

4.1.3. Проблеми с религията в семейството

Според разгледаното в т. 3.2.1. *Религията в семейството* съществуват библийски наставления за подходящо организирани религиозни прояви в семейния кръг, особено на ежедневно **домашно богослужение** с цел приучаване на децата към колективна и лична връзка с Бога. Подходящо би било да се изследва каква връзка съществува между вярата на едно дете и наличието на домашно богослужение. Възможно е също да има връзка между семейната религия и разбирателството в семейството.

4.1.4. Проблеми в съпругеските взаимоотношения

Тази особено деликатна област от семейния живот неизбежно влияе върху възпитанието на детето, и то с особено голяма сила, както беше показано в т. 3.2.2. *Съпругеските взаимоотношения*. Семейната система днес не следва **библийския модел на подчинение на съпругата към своя съпруг**, а повечето от съвременните семейни терапевти препоръчват адаптивност и възприемане на **гъвкави роли от съпрузите**. Родителите

християни се намират в сложната ситуация на раздвоение между инструкциите на Свещеното писание и съвременните светски модели. Нужно е да се провери какви видове взаимоотношения съществуват в днешните християнски семейства и да се потърси тяхното отражение върху възпитанието на децата.

4.1.5. Проблеми, свързани с взаимоотношенията между родителите и децата

В т. 3.2.3. *Връзката между родителите и децата* беше показано, че **всеки от бащата и майката** има своето важно място във възпитанието и роля, чрез която упражнява върху всяко от децата си влияние, което не може да бъде заместено от влиянието на другия. Интересно би било да се провери какви връзки по отношение на близост и доверие съществуват между майките и децата и съответно между бащите и децата. В т. 3.3.1. *Проблемът с дисциплината и родителския авторитет* видяхме, че препоръчаното от хуманистичната психология решение на проблема с непокорството на децата и юношите в наше време е **отказването от родителския авторитет**. Това обаче **не е библейско** и родителите християни са принудени да вземат сложно решение, за което нямат достатъчно теоретична база, и да търпят съответните негативи от решението си, каквото и да е то. Тук би било показателно да се свържат резултатите между това, дали е налице подчинение на съпругата към съпруга, и това, дали детето се подчинява на родителя. Накрая, в т. 3.3.2. *Проблемът с избора на ценности*, беше разгледан чувствителният въпрос относно **свободата на избора**, дадена от Бога на всеки човек, и погрешния морален избор, който противопоставящото се на родителския авторитет дете може да направи. Интерес за емпиричното проучване представлява **границата**, която родителите християни са склонни да поставят на своите деца в случай на отхвърляне на нравствените ценности от тяхна страна.

4.2. Съдържание на емпиричното изследване и анализ на получените резултати

Настоящото емпирично изследване е част от цялостното проучване на проблема за интериоризация на нравствените ценности чрез неформално християнско образование. Затова неговите характеристики и насоченост произлизат от характеристиките и насочеността на настоящия дисертационен труд.

Целта на емпиричното изследване е да се види до каква степен актуалното състояние на семействата на анкетираните родители отговаря на изведеното на базата на теоретичното изследване състояние, за да може да се прецизира намирането на правилен подход за интериоризация на нравствените ценности в семейството.

В изпълнение на тази цел емпиричното изследване си поставя следните **задачи**:

- Да се измери, доколкото е възможно, силата на влияние върху децата на отделните фактори на неформално християнско образование;
- Да се потърсят закономерности между индивидуалните особености на детето и отношенията му с неговите родители;
- Да се види колко разпространена е практиката на домашно богослужение и как се отразява тя на интериоризацията на нравствените ценности в детето;
- Да се проследи влиянието на съпружеските взаимоотношения върху отношенията родител-дете;
- Да се направи опит за диагностика на наличието на любов и дисциплина и на баланса между тях във взаимоотношенията между родители и деца и да се свържат тези наблюдения със степента на възприемане на нравствените ценности от детето.

Настоящото емпирично изследване представлява анонимна **анкета**⁴¹⁸ със заглавие „Възпитаване на нравствени ценности в християнски семейства“ с пояснение „Анкетно проучване за родители на деца в ученическа възраст“. В началото има следната инструкция: „Анкетата е за един родител и едно дете. Вашият съпруг/а може да попълни свой вариант. Ако имате повече деца в ученическа възраст, можете да попълните отделна анкета за всяко от тях“. Проучването е извършено изцяло по интернет чрез Гугъл-формуляри. Линк към въпросника е публикуван в около 20 християнски Фейсбук-групи, откъдето са по-голямата част от отговорите; изпращани са линкове и чрез лични съобщения. Сумарно са получени 110 попълнени формуляра през месеците юли и август 2021 г.

Така описаният метод на изследване определя изследователския дизайн като **дизайн на ситуативно изследване**. Избран е поради своите характеристики – няма времеви ограничения, не се изисква интервенция, базира се на съществуващи различия, предоставя „снимка на съществуващата картина“. Някои важни **предимства** на този вид дизайн са, че „използва информация от голям брой източници“ без географски ограничения и е в състояние да проследи „доминиращи резултати и тенденции“, базирани на „проучване на големи извадки“. Съответно някои **ограничения** са „невъзможността да установи убедително подкрепени с доказателства причинно-следствени зависимости“, както и да проследи развитието на ситуацията във времето. Нужно е да се има предвид, че този тип изследване „не доказва, но формулира предполагаеми причини и очакващи се промени“.⁴¹⁹

Стремежът към осигуряване на пълна анонимност имаше за цел участниците в проучването да предоставят вярна информация и да споделят откровено. Това обаче доведе до допълнителни ограничения на

---

⁴¹⁸ Линк към анкетата: <<https://forms.gle/u6Ex9P125QptxSVr5>> [29.08.2021]

⁴¹⁹ Савова, Ж. Култура на академичното писане. Пловдив, 2014, с. 84-85.

емпиричното изследване. В анкетата няма потенциално идентифициращи въпроси като например брой на децата. Според инструкцията един и същ родител може да попълни отделен формуляр за всяко дете в ученическа възраст, а неговият брачен партньор може да попълни свои варианти за всяко дете. Така не може точно да се изчисли колко семейства са представени в проучването, но ако се допусне, че около половината от родителите са попълнили анкета за повече от едно дете и че брачните партньори на около половината от попълните анкетата също са я попълнили, то вероятният приблизителен брой на родителите, попълвали анкета, е около 70-80, а броят на семействата, които са представени в проучването, е около 50-60. Това обаче не е съществено по отношение на целта на изследването. Може да се твърди, че силна страна на анкетата е, че позволява да се предполага с голяма вероятност **искрено представяне** от родителите на ситуациите на тези 110 двойки родител-дете.

Друго специфично ограничение е, че са обхванати само такива родители, които членуват в християнски Фейсбук-групи, и други, с които авторът на проучването има връзка чрез Фейсбук. Това означава, че анкетираните не представляват цялостна извадка и едно проучване, проведено по друг начин, вероятно би довело до различни резултати в някаква степен. Все пак обаче извършеното по този начин анкетиране обхваща родители християни от произволни конфесии и населени места, при което няма тенденциозност в подбора. Може също да се очаква, че участието на родителите в християнски форуми предполага, че това в общия случай са **активно практикуващи християни**, а откликването им на предложението да попълнят анкета ги обрисова като **отзивчиви** да съдействат. Така се оформят предварителните нагласи за резултатите от анкетата като високи относно взаимоотношенията в семействата.

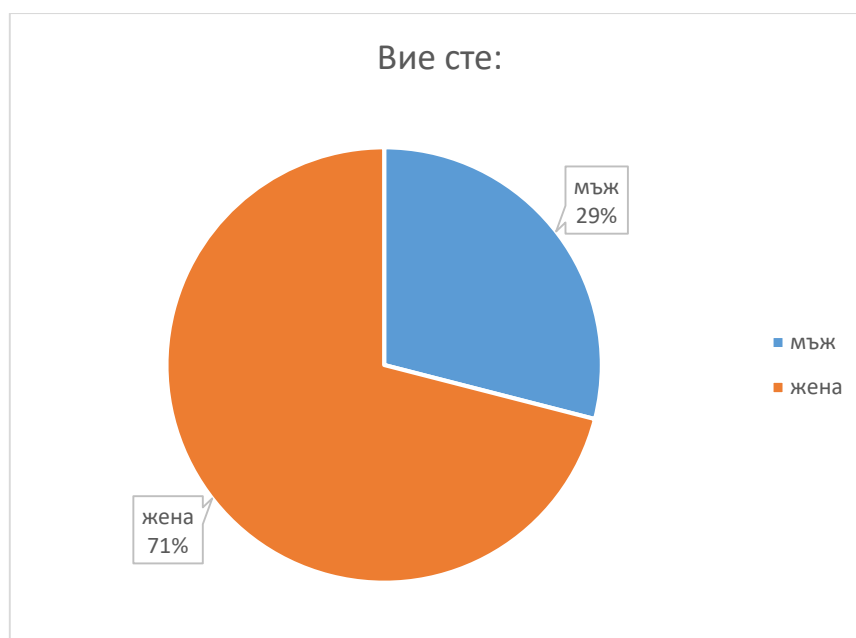
Има родители, попълнили анкетата, които са пропуснали да дадат отговор на някои въпроси. Други явно не са разбрали правилно

инструкциите и са дали некоректни отговори на въпроса за възрастта на детето – в някои случаи тя излиза извън рамките на ученическата възраст, в други случаи е дадена информация за повече от едно дете. В последния случай в работния файл е приета възрастта на най-голямото дете. Отговорите на онези родители, посочили възраст на децата си над 19 г. или под 6 г. (9 бр.), са премахнати от файла с данни. Премахнат е също отговор с оскъдни данни, в който липсва информация в много полета, например пол на детето (1 бр.). Така анкетите, които са взети предвид, са 100 бр.

Анкетата съдържа 4 предварителни уточняващи въпроса и 12 номерирани изследователски въпроса с различни възможности за отговор.

4.2.1. Предварителни уточняващи въпроси

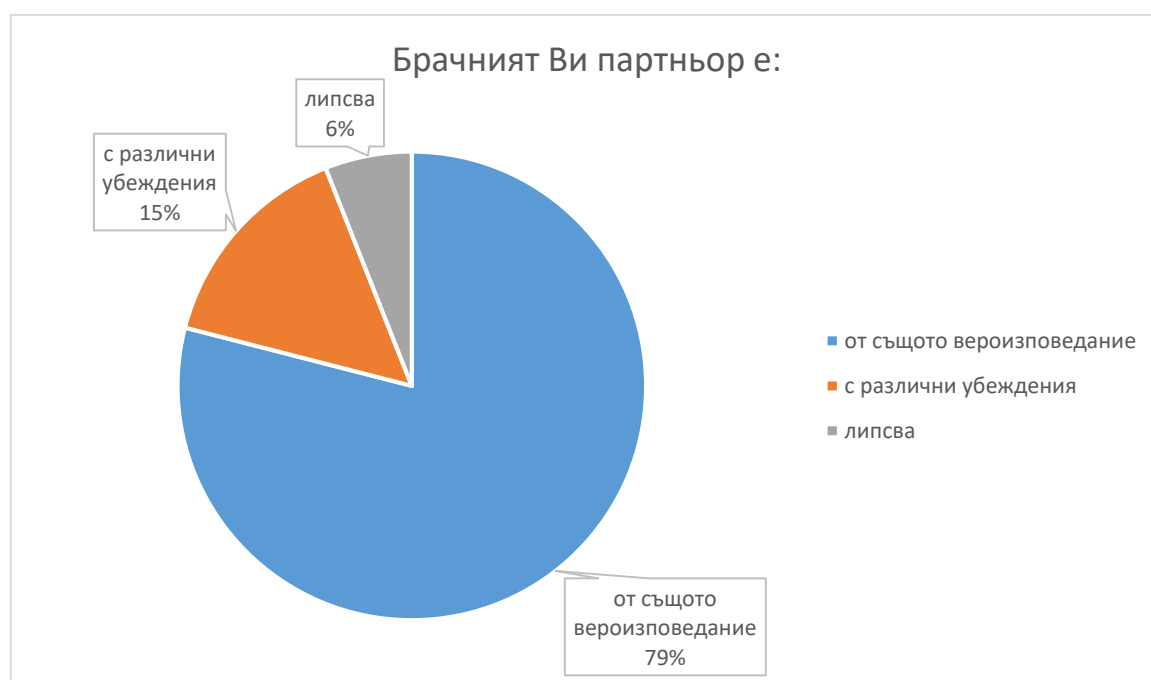
Първият уточняващ въпрос (вж.: *Диаграма 1*) установява пола на анкетираните. Получените резултати са следните:

Диаграма 1. Пол на анкетираните

Вижда се, че между $\frac{2}{3}$ и $\frac{3}{4}$ от анкетите са попълнени от жени, което може да се обясни с по-голямата склонност на жените към общуване и споделяне.

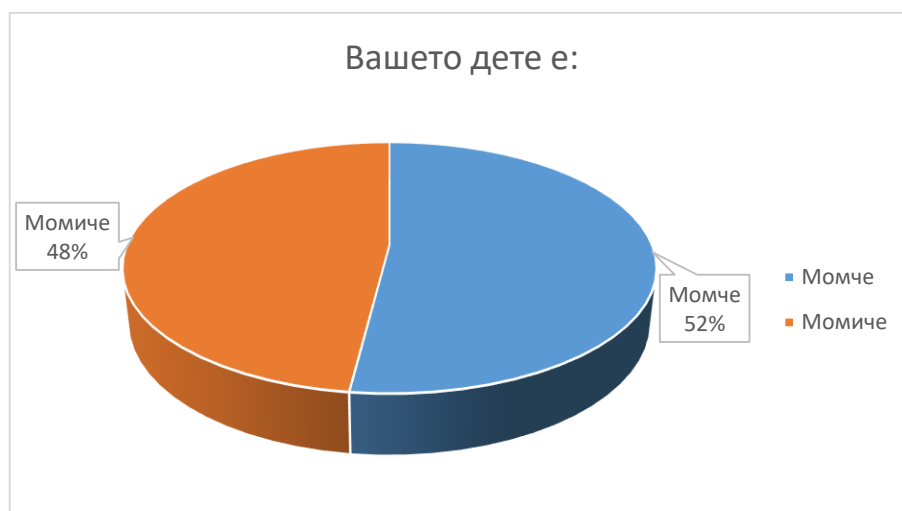
Вторият уточняващ въпрос (вж.: *Диаграма 2*) е свързан с верската принадлежност или убежденията на брачния партньор, без да ги конкретизира:

Диаграма 2. Верска принадлежност на брачния партньор

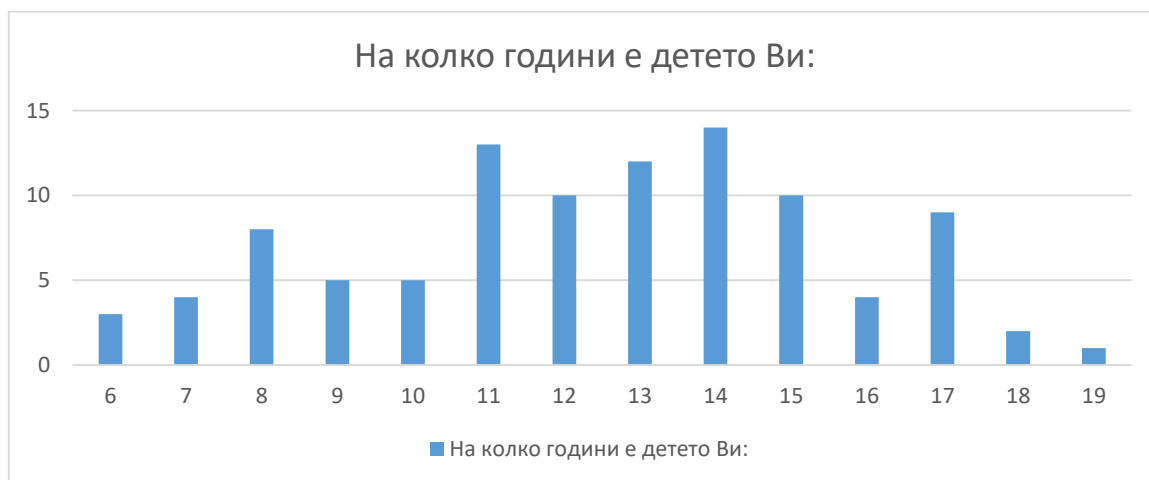
Съгласно отговорите приблизително в 4 от всеки 5 случая браковете са с християнин от същото вероизповедание.

Третият уточняващ въпрос (вж.: *Диаграма 3*) идентифицира пола на детето: резултатите са 52% момчета и 48% момичета. Разликата тук е пренебрежима и в рамките на нормалните статистически колебания.

Диаграма 3. Пол на детето

Четвъртият уточняващ въпрос (вж.: *Диаграма 4*) изисква информация за възрастта на детето. Почти по равно са разпределени децата от средна детска (6-12 г. – 48 бр. анкети) и от юношеска възраст (13-19 г. – 52 бр. анкети).

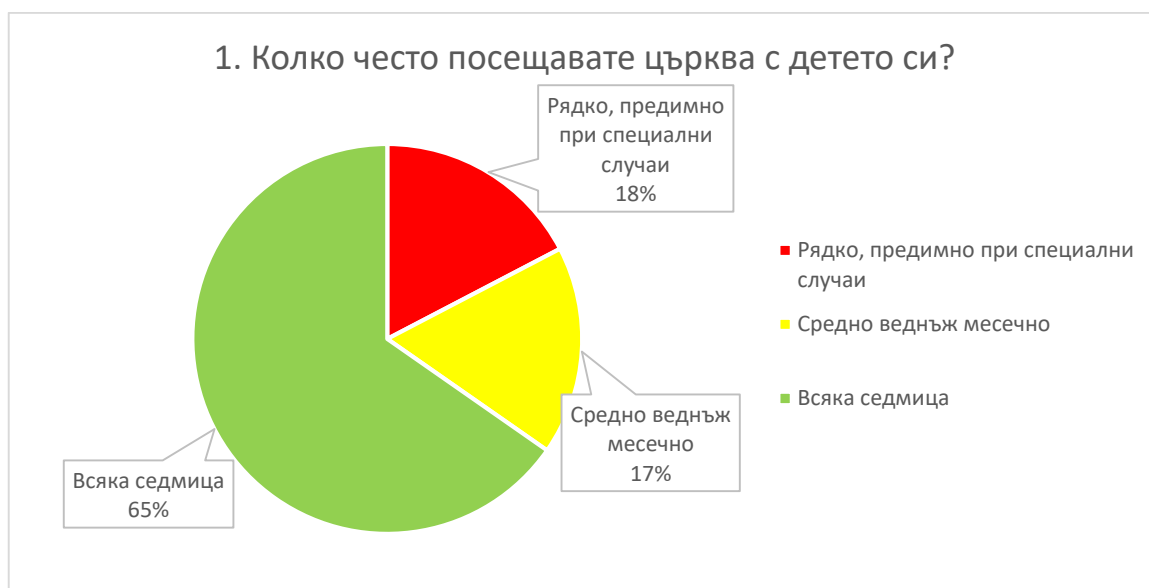

Диаграма 4. Възраст на детето

4.2.2. Въпроси относно влиянията върху децата

Първите три номерирани изследователски въпроса са свързани с влиянията, на които са подложени децата.

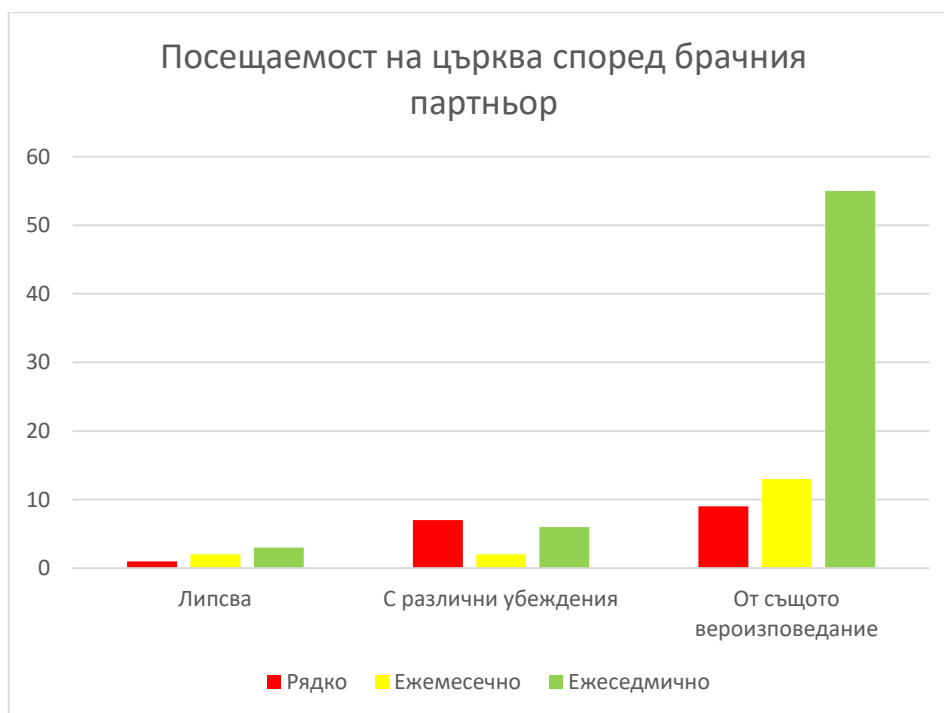
Първият въпрос (вж.: *Диаграма 5*) засяга посещенията на църква:

Диаграма 5. Честота на посещенията на църква

Вижда се, че по-голямата част от анкетираните всяка седмица посещават църква, което е добър показател за връзката на семействата с църквата.

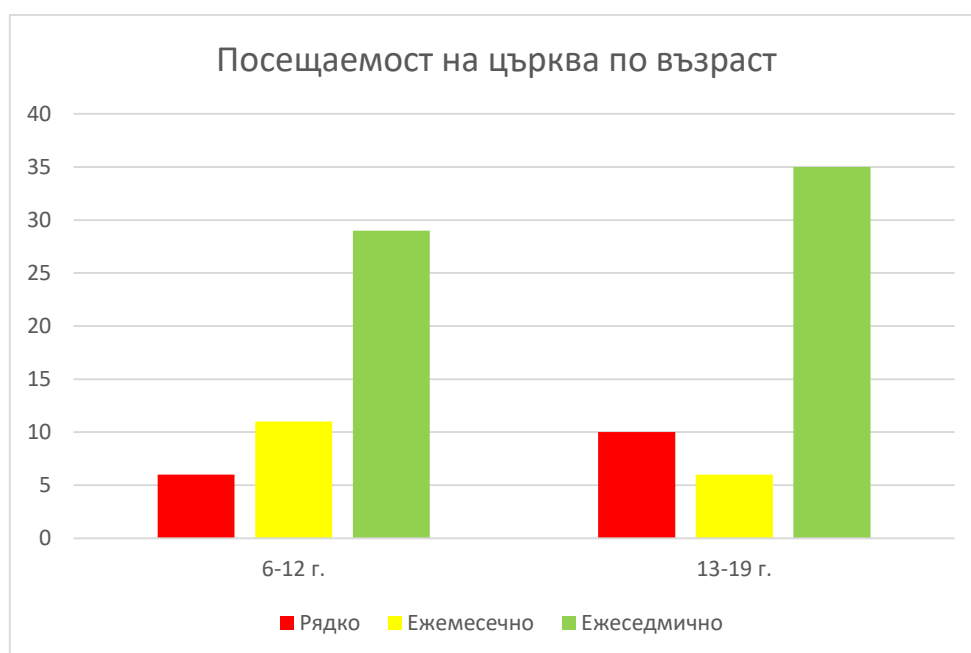
Понеже убежденията на брачният партньор са фактор, който би могъл да влияе на посещаемостта на църква, следва разбивка по този признак (вж.: Диаграма 6):

Диаграма 6. Посещаемост на църква според брачния партньор

От диаграмата се вижда, че посещаемостта на църква силно се влияе от това, дали брачният партньор е от същото вероизповедание. Ако е така, посещенията в огромното мнозинство от случаите са всяка седмица, а ако е с различни убеждения, те най-често са редки.

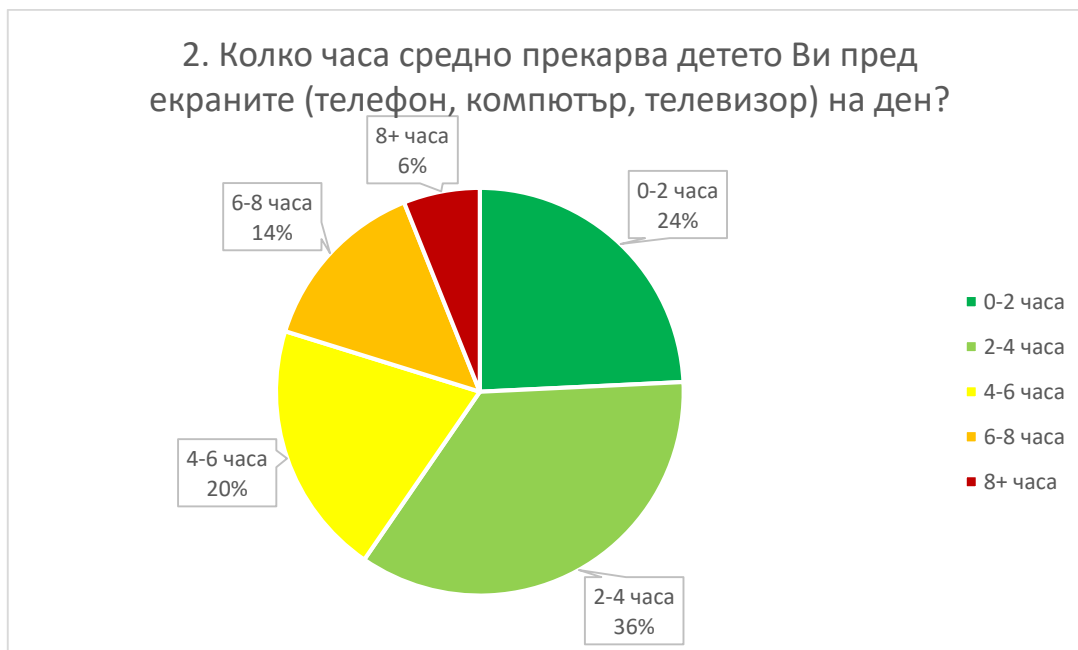
Другият фактор, който би могъл да оказва влияние върху посещенията на църква, е възрастта на детето (вж.: *Диаграма 7*):

Диаграма 7. Посещаемост на църква по възраст

Вижда се, че няма данни за спад на посещаемостта на църква във възрастта на пубертета, дори напротив, което е добър сигнал.

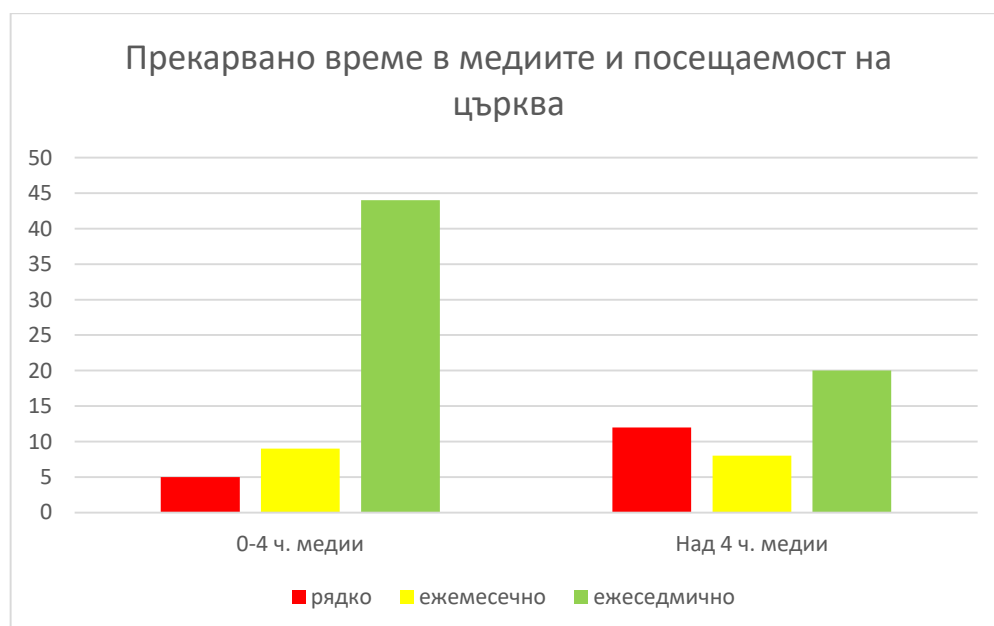
Вторият въпрос (вж.: *Диаграма 8*) измерва времевия дял на медиите в живота на подрастващите:

Диаграма 8. Време пред екраните

Оказва се, че над половината от децата и юношите прекарват по-малко от 4 часа с медиите, а относителният дял на прекарващите повече време намалява с увеличаването на това време.

Съпоставянето на резултатите по първите две точки (вж.: *Диаграма 9*) проследява зависимостта между времето на подрастващите в медиите и посещенията на църква.

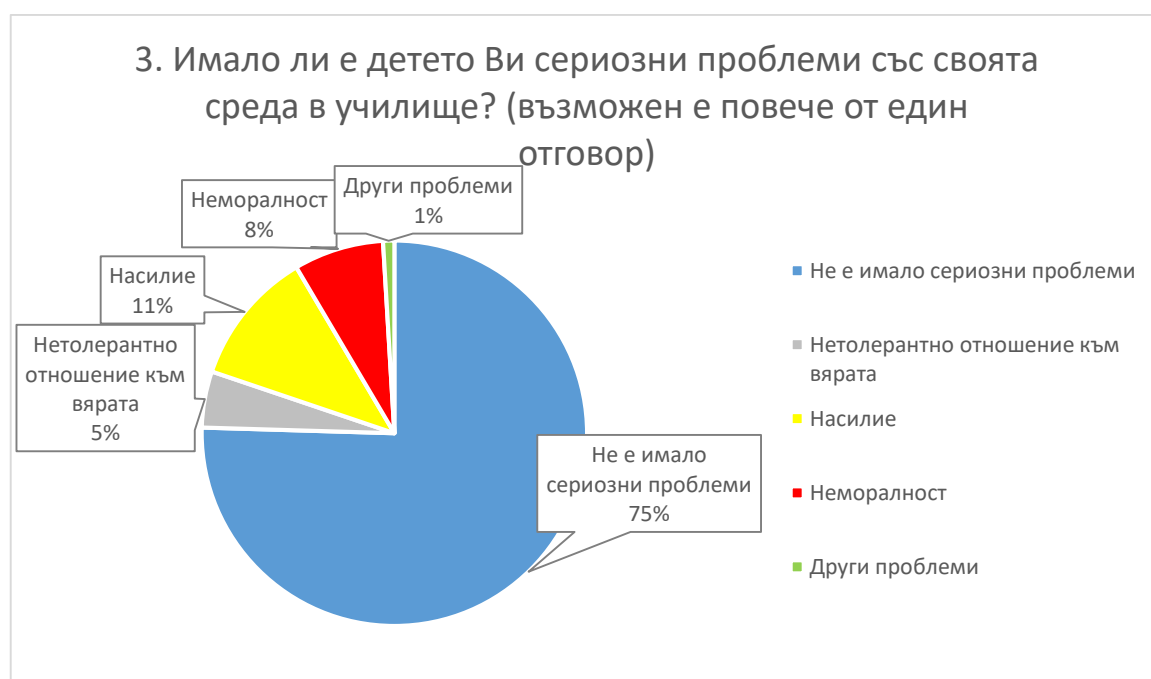

Диаграма 9. Време в медиите и посещаемост на църква

Диаграмата показва ясна обратнопропорционална зависимост между времето, прекарвано пред екраните, и посещенията на църква. Това може да се обясни двупосочно: повече време, прекарвано в медиите, намалява желанието за духовните неща; обратно, ежеседмичните посещения на църква и духовните занимания, предлагани там, намаляват желанието за възбуждащи удоволствия, каквито предоставят медиите.

Третият въпрос (вж.: *Диаграма 10*) проучва евентуалните проблеми на децата с тяхната среда в училище.

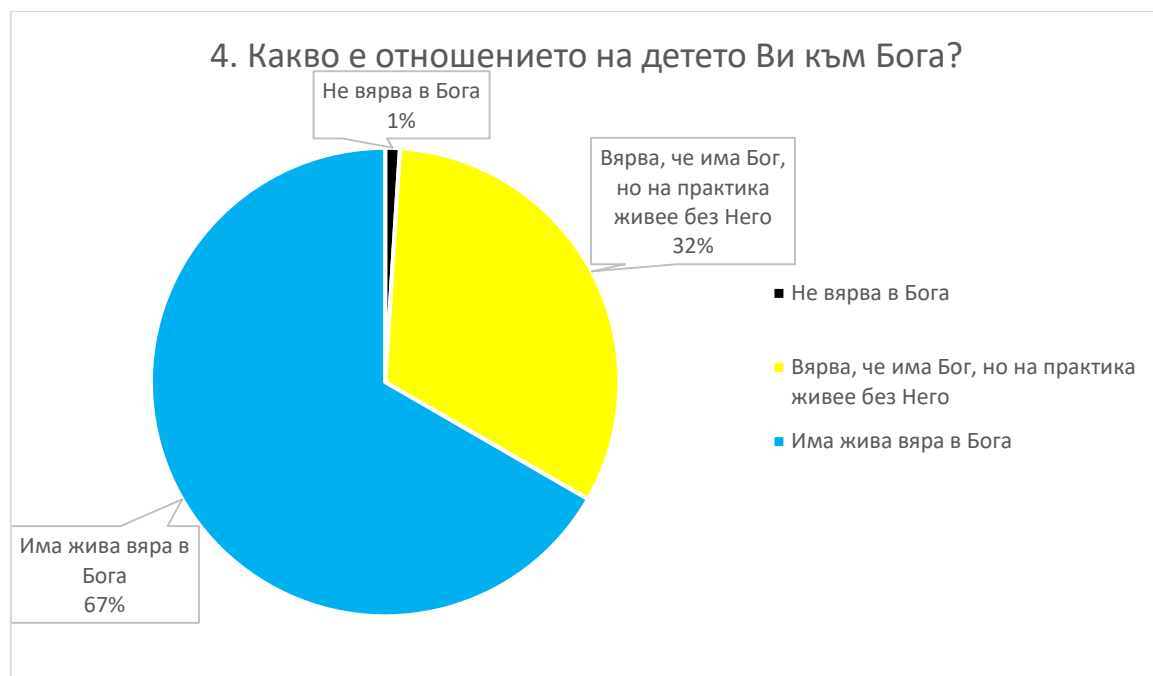
Диаграма 10. Проблеми със средата в училище

Забелязва се, че около $\frac{1}{4}$ от децата и юношите са имали проблеми със своята училищна среда. Сред проблемите най-голям е относителният дял на насилието, следван от неморалността. Тук не се откриват никакви връзки с предишните показатели – децата, които са имали проблеми със средата, са представени от всеки пол, възраст, посещаемост на църква и време пред екраните. Този факт може да се обясни с обстоятелството, че на училище, за разлика от на църква, по принцип ходят всички и времето там

не може да бъде редуцирано, за разлика от медиите, така че проблемите, причинени от евентуална патология на средата, са в състояние да засегнат всяко дете.

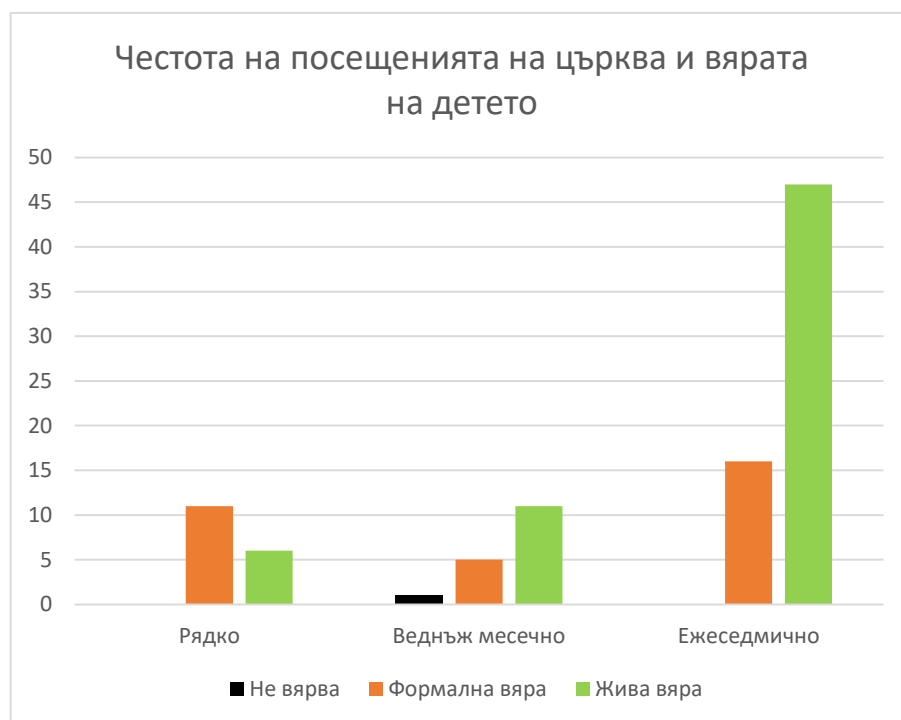
4.2.3. Въпроси, свързани с религиозността на детето и религиозните навици в семейството

Четвъртият въпрос (вж.: *Диаграма 11*) засяга личната вяра на детето.

Диаграма 11. Вярата на детето в Бога

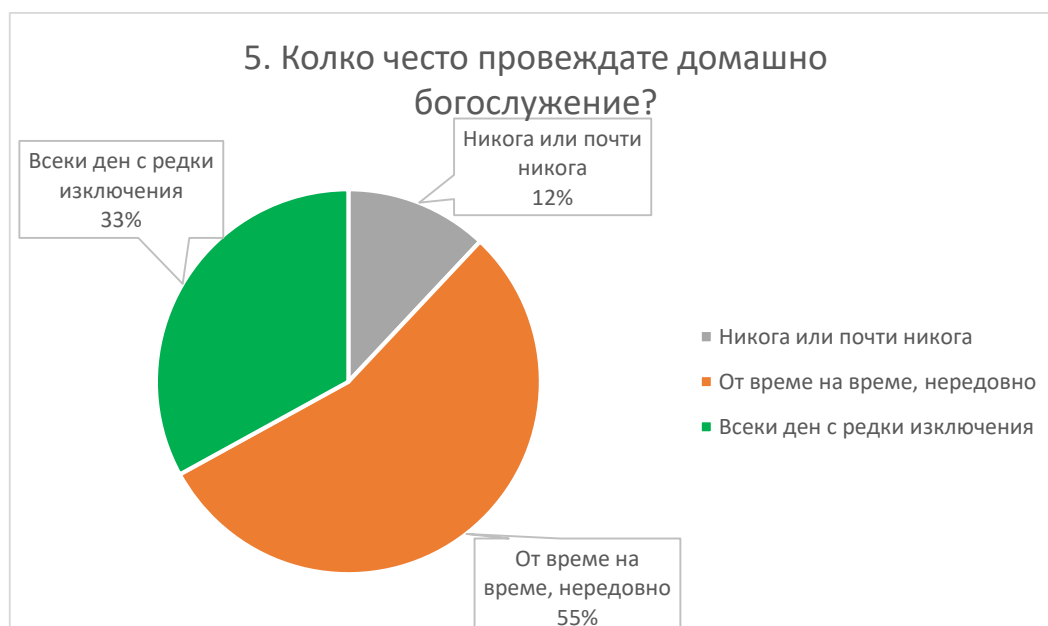
Оказва се, че преценката на 2/3 от родителите за техните деца е, че те имат лична връзка с Бога, а на 1/3 – че нямат такава. Показателно е също, че всички с изключение само на 1% вярват в Божието съществуване. Тук е нужно да се проследи дали съществува връзка с честотата на посещение на църква като важен религиозен фактор (*Диаграма 12*).

Диаграма 12. Посещаемост на църква и вярата на детето в Бога

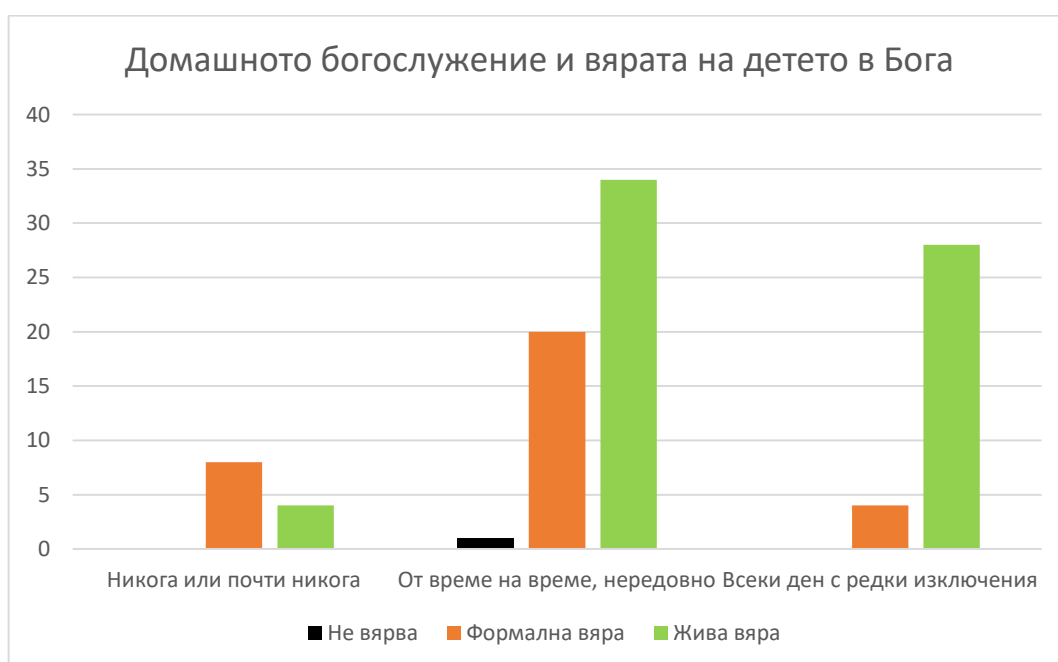
Тук също има лесна за проследяване зависимост – повечето от подрастващите, които посещават църква всяка седмица, имат жива вяра в Бога, а повечето от онези, които рядко я посещават, практически живеят без Бога. Изразено в числа, съотношението е следното: сред посещаващите ежеседмично църква децата с жива вяра са 3 пъти повече от децата с формална вяра; при посещение веднъж месечно превъзходството е 2 пъти; а при редки посещения формалната вяра е 2 пъти по-често срещана от живата.

Петият въпрос (вж.: *Диаграма 13*) проучва семейните религиозни навици.

Диаграма 13. Домашно богослужение

Вижда се, че 1/3 от семействата провеждат редовно домашно богослужение, а над половината са онези, които явно имат представа за неговата ценност, но поради различни причини не го провеждат редовно. Нужно е да се съпоставят двата показателя от тази група въпроси (вж.: *Диаграма 14*).

Диаграма 14. Домашното богослужение и вярата на детето в Бога

И в този случай съвсем ясно се вижда същата закономерност. В семействата, в които се провежда ежедневно домашно богослужение, броят на подрастващите с жива вяра 7 пъти превишава броя на тези с формална вяра. В семействата, в които тази практика е нередовна, същият коефициент е само 1,7. Ако не се провежда такова богослужение, формалната вяра преобладава 2 пъти спрямо живата вяра. Резултатите са много сходни с тези, при които се проследява зависимостта между личната вяра и посещенията на църква.

4.2.4. Въпроси, свързани с характеровите особености и поведението на детето

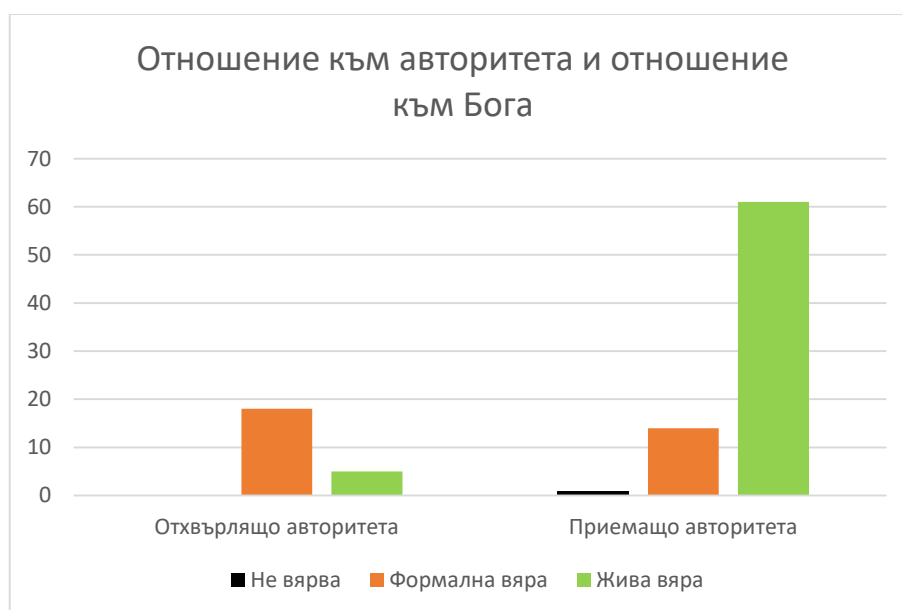
Шестият въпрос (вж.: *Диаграма 15*) приканва родителя да опише характера на детето си.

Диаграма 15. Отношение на детето към авторитета

Според описанието на техните родители над $\frac{3}{4}$ от децата могат да бъдат окачествени по-скоро като приемащи авторитета, а под $\frac{1}{4}$ от тях – като отхвърлящи го. Както видяхме в т. 3.1.6. *Различия в отношението към авторитета*, нагласата към авторитета е вродена и по принцип „съотношението между трудните и сговорчивите деца е приблизително едно към едно“, но тяхното отношение силно се влияе от заобикалящата ги среда и култура, като в епохата на постмодернизма $\frac{3}{4}$ е делът на склонните към отхвърляне на авторитета, а $\frac{1}{4}$ - на склонните към приемане. Фактът, че при тази анкета съотношението е над три към едно в полза на покорните деца, може да бъде обяснен с това, че между повечето от родителите, участвали в анкетата, и техните деца съществуват здравословни взаимоотношения – както беше изтъкнато, участието на родителите в християнски форуми и тяхната отзивчивост към провежданото проучване предполагат добри отношения в семейството.

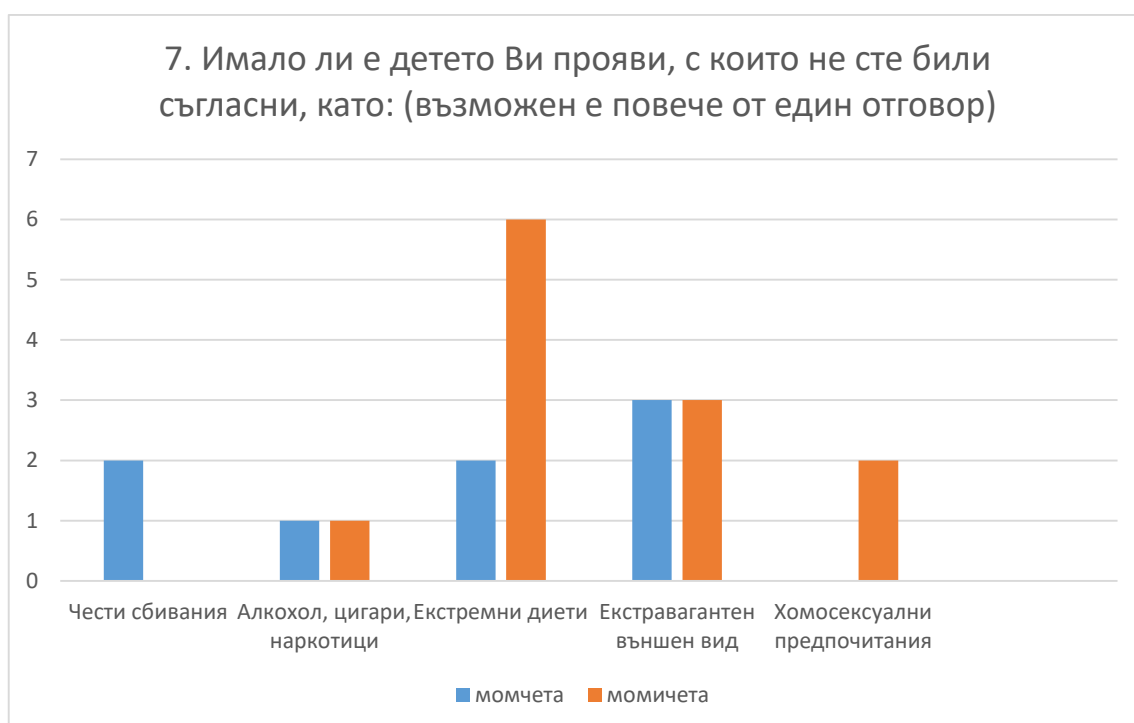
Тук е полезно да се проследи зависимостта между отношението на детето към авторитета и отношението му към Бога (вж.: *Диаграма 16*).

Диаграма 16. Вяра в Бога и отношение към авторитета

Проявява се много ясна закономерност – децата, които приемат авторитета, имат 4 пъти по-често жива, отколкото формална вяра в Бога. Обратно, отхвърлящите авторитета деца 4 пъти по-често имат формална, отколкото жива вяра. Това може да се обясни с факта, че Бог представлява авторитет, и то върховен.

Седмият въпрос проверява за прояви на детето, с които родителите не са съгласни. 28% от родителите докладват за такива. Следва графично представяне (вж.: *Диаграма 17*) на основните такива проблеми, разбити по пол.

Диаграма 17. Най-чести прояви, с които родителят не е съгласен

Както се вижда, сбивания има при 2 деца, само момчета, хомосексуални предпочитания има също при 2 деца, само момичета, а екстравагантният външен вид е по равно разпределен при момчета и момичета. Най-голям е относителният дял на екстремните диети – 6 момичета, от които четири са в юношеска възраст, а две са съответно на 10 и 11 години, и 2 момчета. Не е докладван нито един случай на сексуални контакти.

Съпоставката между прояви, предизвикващи родителско несъгласие, и отношението на детето към авторитета, е представена чрез *Диаграма 18*.

Диаграма 18. Нежелани прояви и отношение към авторитета

Диаграмата показва, че както склонните към приемане, така и предразположените към отхвърляне на авторитета понякога имат някои нежелани прояви. Все пак обаче преобладава групата на приемащите авторитета подрастващи, които нямат такива прояви – такива са 60% от случаите.

4.2.5. Въпроси, изследващи взаимоотношенията между съпрузите

Осми въпрос (вж.: *Диаграма 19*) цели да разкрие какво е мнението на анкетирания за неговия брачен партньор.

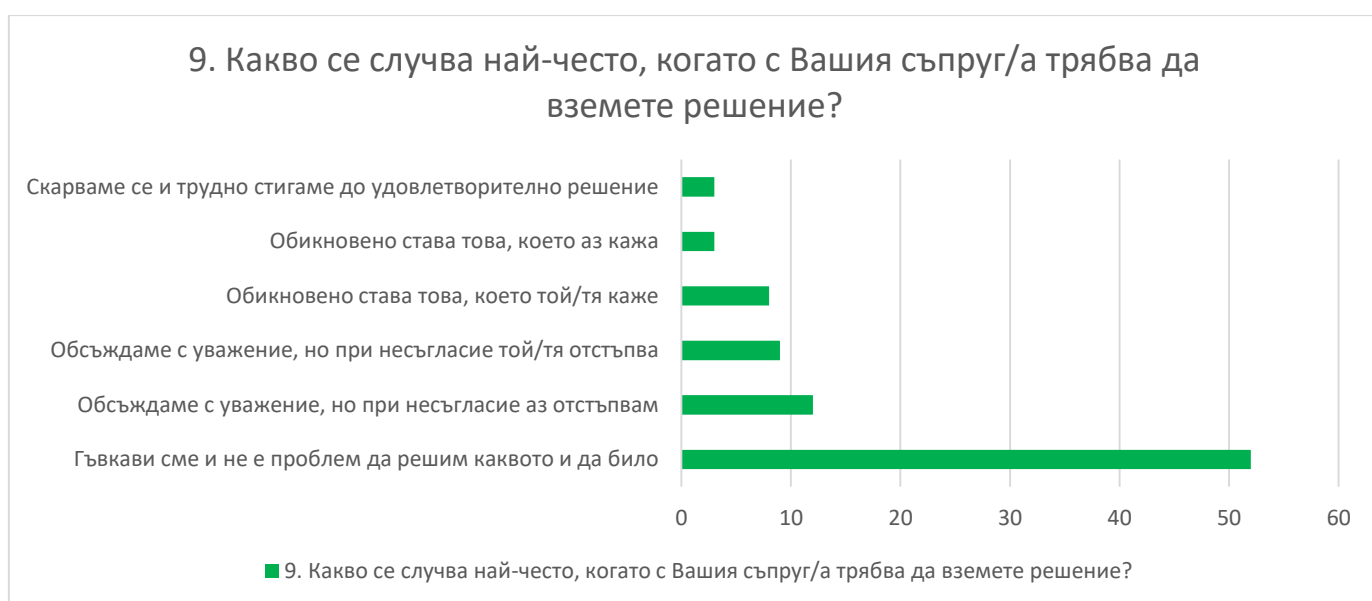

Диаграма 19. Поглед върху брачния партньор

От диаграмата се вижда, че преобладаващото качество е „Сговорчив и съдействащ“, което е положителна оценка за другия и говори за добри взаимоотношения. Сред отговорите в категория „Друго“ показателни са някои като „Беше агресивен и налагащ се, изискващ пълно подчинение“, даден от жена в развод и описващ проблем в бившия ѝ брак.

Девети въпрос (вж.: *Диаграма 20*) третира темата за вземане на решения в семейството.

Диаграма 20. Вземане на съвместно решение с брачния партньор

Наблюдава се категорично преобладаване на отговор „Гъвкави сме и не е проблем да решим каквото и да било“ – в над половината от случаите. Следва обсъждането с уважение, при което единият отстъпва. Освен тези избираеми отговори има още 12, дадени чрез опцията „Друго“, които описват конкретните ситуации на брачните двойки. Полезно е да се отчете, че липсата на обсъждане е проблем, съществувал в разтрогнати бракове – на въпроса има отговори като „Сам решавах“.

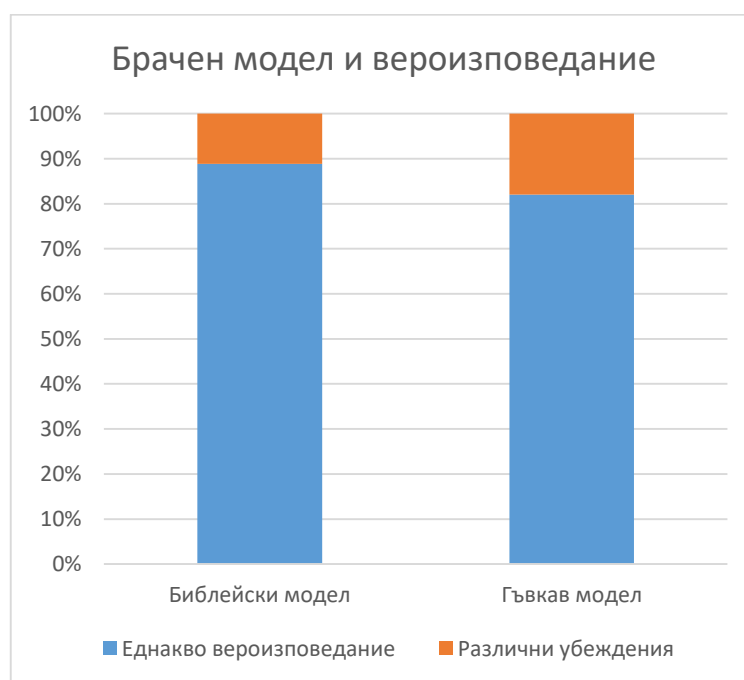
Специално внимание заслужават два проблема, свързани с отговори на Въпрос № 8. Единият такъв проблем е **пасивността на мъжа**, който беше разгледан в т. 1.3.1. *Семейство*. Три от възможностите за отговор на въпроса описват пасивен брачен партньор: „Пасивен“, „Безразличен“, „Дистанциран“. Сумарно са посочени в 13 анкети и 12 от тях са подадени от жени. В 3 от случаите в такива семейства отговорът на Въпрос № 9 е „Скарваме се и трудно стигаме до удовлетворително решение“, а в други 3 – „Обикновено става това, което аз кажа“. Останалите отговори са различни един от друг, например „Прехвърля отговорността за решението върху мен“, а само в един случай е посочено „Гъвкави сме и не е проблем да решим каквото и да било“.

Другият проблем е свързан с отговора „**Агресивен и налагащ се**“, който предполага трудна семейна ситуация. Посочен е в 9 от случаите, като в 7 от тях това е направено от жена. В 5 от случаите Въпрос № 9 показва, че при вземане на решение агресивният партньор успява да се наложи – такива са двата случая, описани от мъже; учудващо обаче, в 3 случая е посочено „Гъвкави сме...“, а само в 1 случай – „Скарваме се...“.

Остава да се види ситуацията, описваща **библейския модел** на съпружески взаимоотношения, при който **мъжът е глава на семейството и обича жена си, а тя уважава мъжа си и му се подчинява**. Такива са случаите, в които на Въпрос № 9 жена е отговорила „Обсъждаме с уважение, но при несъгласие аз отстъпвам“ (6 отговори) или мъж е

отговорил „Обсъждаме с уважение, но при несъгласие той/тя отстъпва“ (3 отговори). Общо такива случаи са 9, което е по-малко от 1/10 и показва, че моделът днес е сравнително рядко срещан. В 8 от случаите съпрузите са от едно и също вероизповедание, само веднъж се среща отговор на жена, която има съпруг „с различни убеждения“, когото описва като „склонен към противопоставяне“ и „безразличен“. Във всички останали случаи жените използват само положителни характеристики за своите мъже (преобладава „сговорчив и съдействащ“ – 3 отговори), както и мъжете – за своите жени (преобладава „Балансиран“ – 3 отговори).

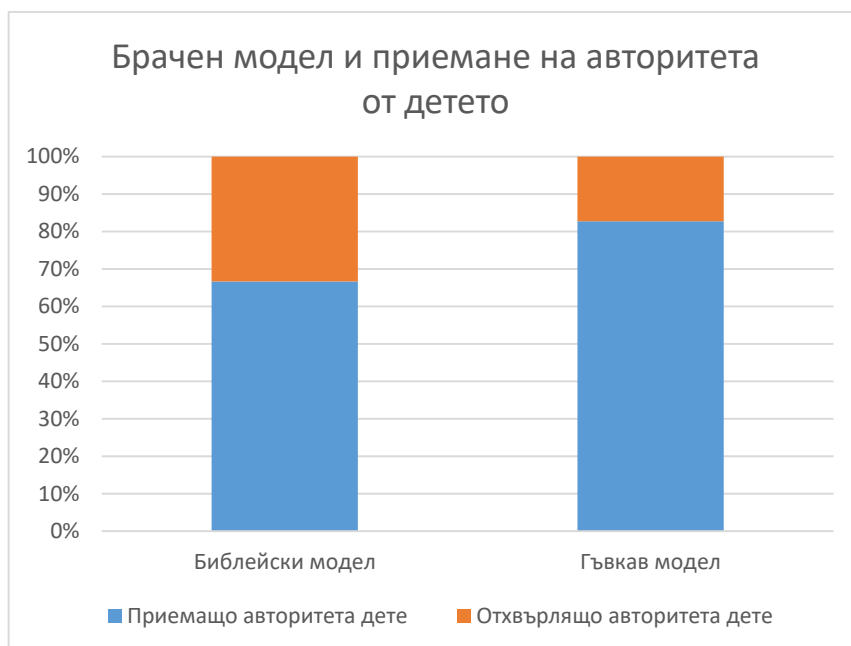
Понеже случаите, в които на базата на анкетата се наблюдава библейски модел на брачните взаимоотношения, са малко, наблюденията са крайно недостатъчни, за да могат да се обобщят, но може да се направи опит. Първо, би могло да се проследи дали възприемането на библейския модел е относително по-разпространено сред брачните партньори от едно и също вероизповедание в сравнение с най-разпространения днес гъвкав модел (вж.: *Диаграма 21*).

Диаграма 21. Брачен модел и вероизповедание

Вижда се, че библейският модел се характеризира с по-голямо процентно преобладаване на бракове от едно и също вероизповедание в сравнение с гъвквия модел, но разликата е малка и в рамките на нормалното статистическо колебание, така че тук не може да се отчете корелация.

Може също да се съпоставят двата модела относно степента на подчинение на детето към авторитета (вж.: *Диаграма 22*).

Диаграма 22. Брачен модел и приемане на авторитета от детето

От тази съпоставка се вижда, че направеното предположение, че подчинението на жената към нейния мъж би довело до по-голямо подчинение на детето към неговите родители, не се потвърди. Все пак обаче, както беше отчетено, случаите на прилагане на библейския модел са малко и затова тази статистика няма достатъчна база.

4.2.6. Въпроси, свързани с взаимоотношенията родител-дете

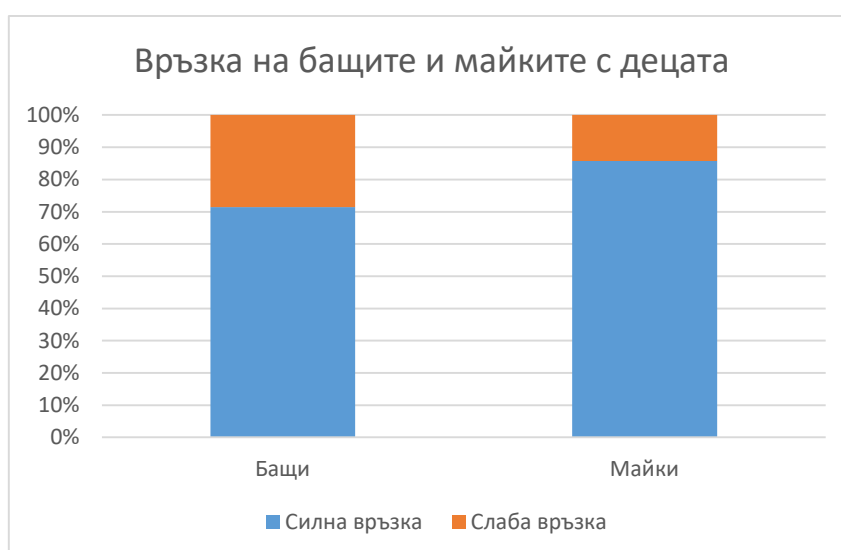
Десети въпрос (вж.: *Диаграма 23*) разглежда привързаността на детето към родителя.

Диаграма 23. Връзка между родителя и детето

В над половината от случаите съществува много добра връзка между родителя и детето, при която детето иницира общуването с родителя. Още $\frac{1}{4}$ от анкетираните свидетелстват, че детето им споделя преживяванията си, макар че те са инициатори на това. По-малко от $\frac{1}{5}$ са случаите на родители, които имат слаба връзка с детето си.

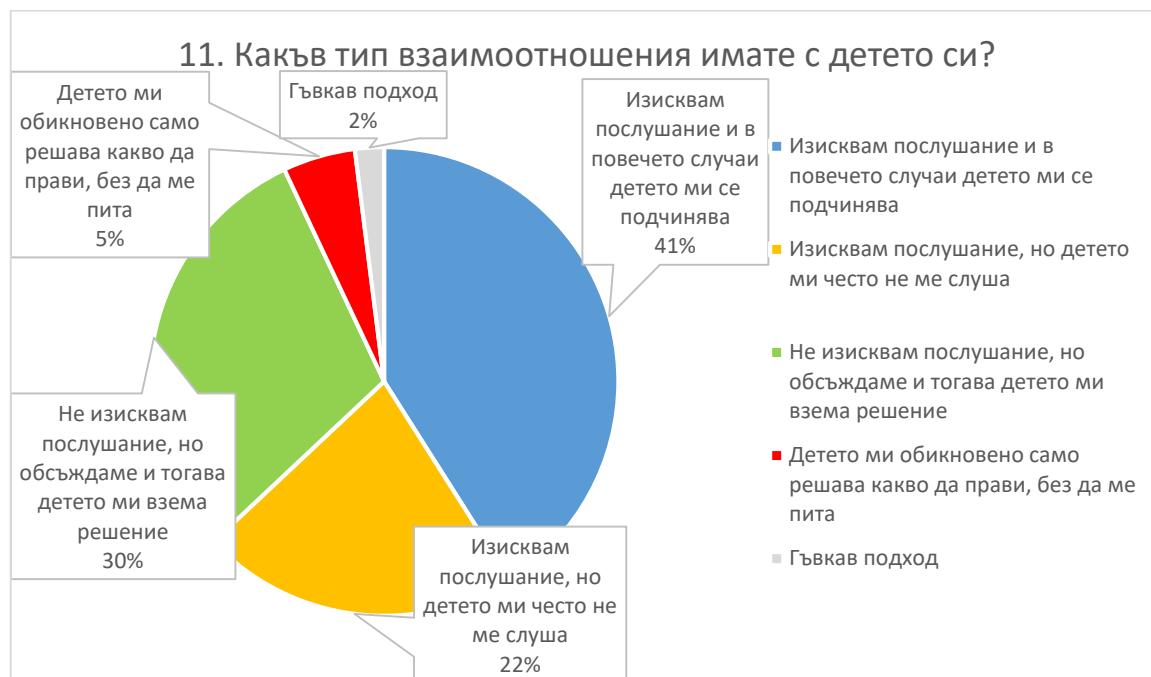
Тук е полезно да се проследи дали връзката на бащите с децата им е така близка, както на майките (вж.: *Диаграма 24*).

Диаграма 24. Връзка на бащите и майките с децата

Според проучването съотношението на майките, притежаващи силна връзка с детето си, към тези, които имат слаба такава, е 6:1, докато при бащите е 2,5:1. Както беше разгледано в т. 1.3.1. *Семейство*, отсъстващият или дистанциран баща е характерен тежък проблем в наше време.

Единадесети въпрос (вж.: *Диаграма 25*) проверява нивото на дисциплина и зачитане на родителския авторитет.

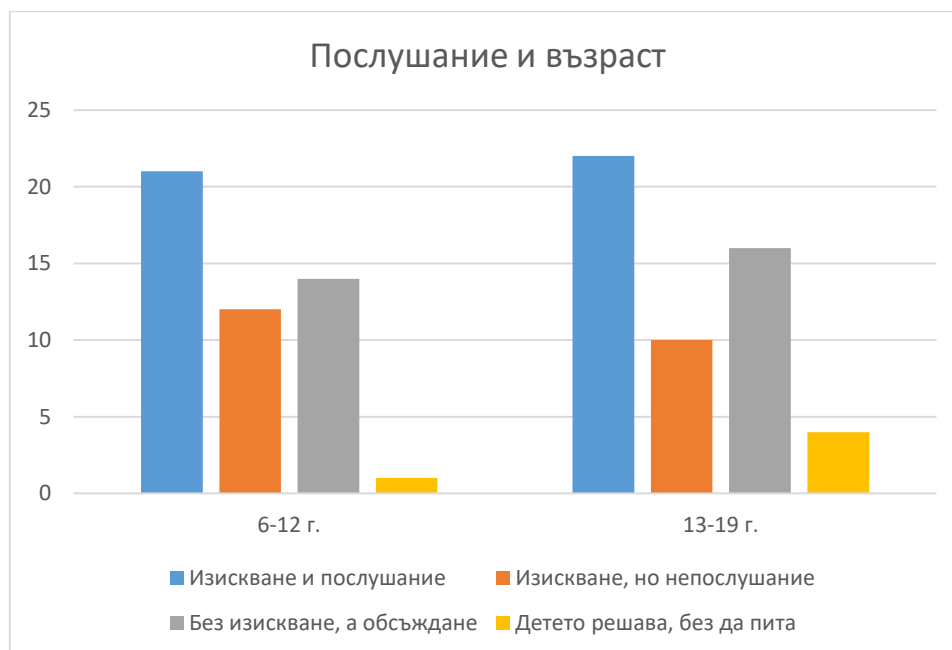

Диаграма 25. Ниво на дисциплина и родителски авторитет

Вижда се, че най-голям е дялът на възискателните родители, които в същото време имат респекта на своите деца – около 2/5. Друга голяма част от родителите, почти 1/3, подхождат към децата си не като авторитети, а като приятели и съветници, каквито са препоръките на психолозите хуманисти. Около 1/5 от родителите са привърженици на дисциплината, но срещат отказ от децата си. В малък процент от случаите се среща незначитане на родителя като авторитет. Двама родители дават други отговори – че обсъждат с децата си нуждата от дисциплина и решават за конкретния случай поотделно дали да изискват послушание, или да дадат право на избор. И в двата случая отговорът на въпрос № 10 е „Търси ме и ми споделя с ентузиазъм“. Тяхната ситуация може да се определи като

изискване на дисциплина, и то по много подходящ начин, на който детето откликва положително.

Нужно е първо да се провери как се променят изискванията на родителите и послушанието на децата според възрастовата им група (вж.: *Диаграма 26*).

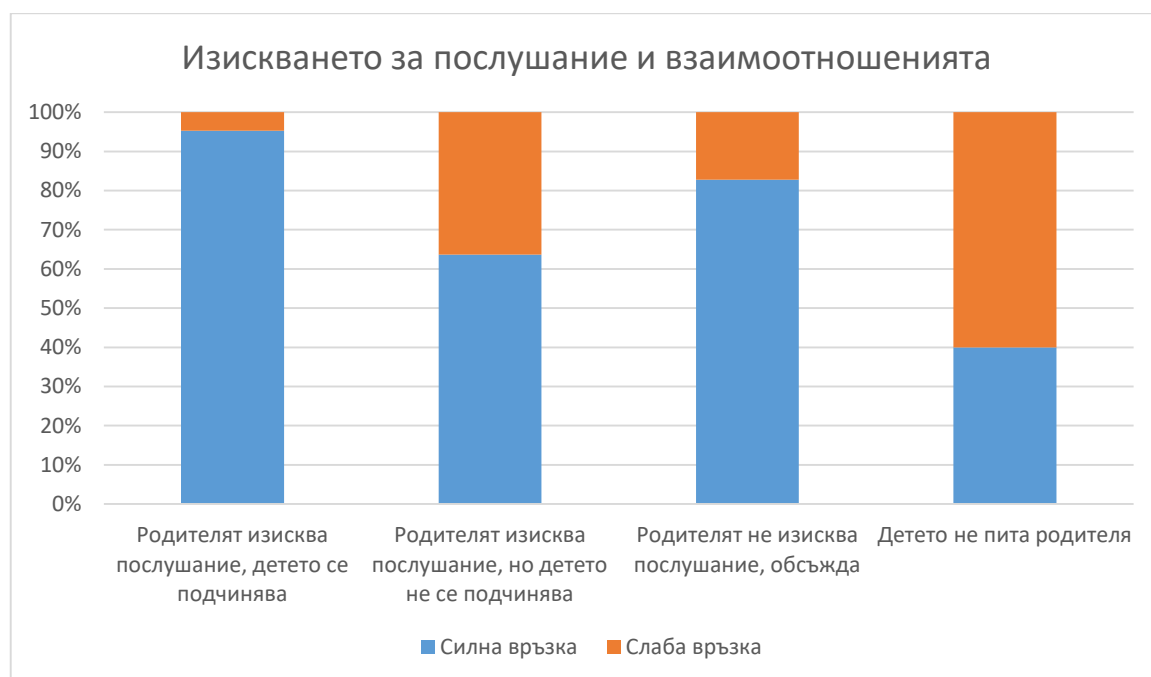

Диаграма 26. Послушание и възраст

Вижда се, че ситуацията с родителското изискване за послушание и подчинението на децата се повлиява от възрастта, но не много. Леко намалява относителният дял на групата, в която родителите са взискателни, но техните деца често отказват да се подчиняват, за сметка на лекото увеличение на другите групи, особено на обсъждащите и на юношите, които не искат позволение от родителите си. Може да се предположи, че част от родителите, които усещат нарастващата съпротива на своя тийнейджър, се преориентират от изискване за дисциплина към обсъждане.

Както видяхме в *т. 3.2.3. Връзката между родителите и децата*, децата се нуждаят от правила и са склонни да ги приемат, но единствено в контекста на взаимоотношенията. Затова е нужно да се изследва

зависимостта между отговорите на въпрос № 10, проучващ връзката между родители и деца, и № 11, изследващ проблема за дисциплината и родителския авторитет (вж.: *Диаграма 27*).

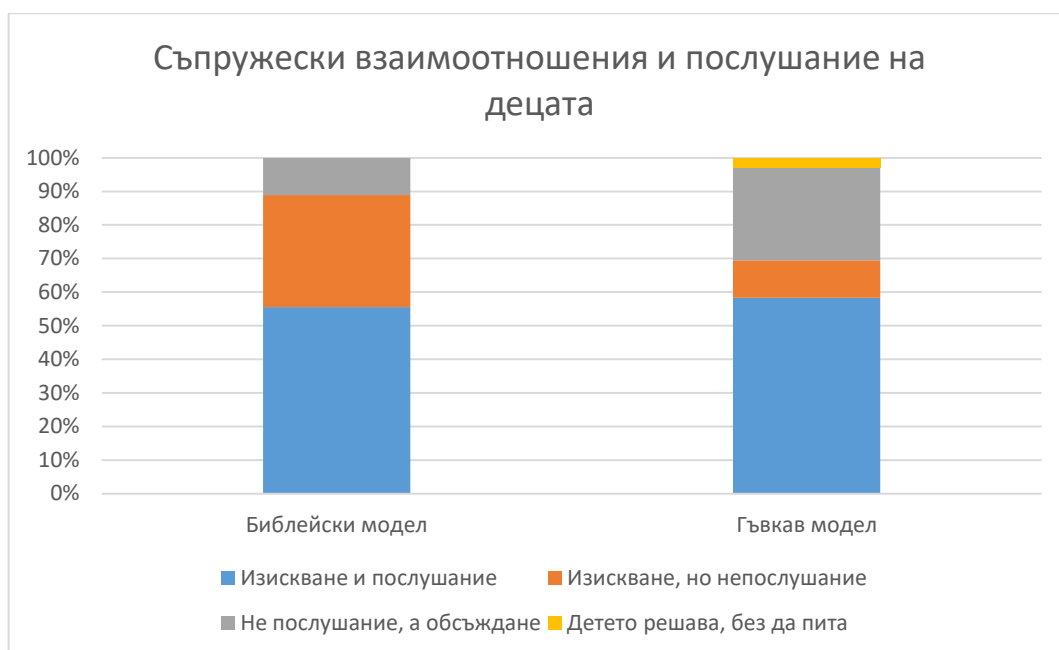
Диаграма 27. Родителски авторитет и връзка с детето

Според направената съпоставка, когато родителят е взискателен и детето откликва положително, това почти винаги е в съчетание с добри взаимоотношения между тях. Когато детето не се подчинява на взискателен родител, много по-често е налице слаба връзка между тях. Случаят на родител, който не изисква послушание, а обсъжда с детето си, е с междинно съотношение по отношение на връзката с детето. Случаите с отговор „Детето ми обикновено само решава какво да прави, без да ме пита“ са само 5, като в 3 от тях е налице слаба връзка родител-дете.

Нужно е също да се съпоставят моделите на съпругески взаимоотношения с моделите на взаимоотношения родител-дете (вж.: *Диаграма 28*). Отново ще използваме названието „Библейски модел“ за типа взаимоотношения, при които мъжът е глава на семейството и обича

жена си, а жената уважава мъжа си и му се подчинява. „Гъвкав модел“ е моделът с пълна равнопоставеност без йерархия в ролите.

Диаграма 28. Съпоставка между вида съпружески взаимоотношения и въпроса за послушание от страна на детето

Макар че, както видяхме, библейският модел е представен само в 9 случая от общо 100, което е недостатъчно за оформяне на стабилна тенденция, все пак се вижда, че такива родители изискват послушание от децата си. Единственият случай, в който родителят не изисква послушание, а обсъжда с детето си, е на жена, чийто син е на 19 г., така че послушанието вече не е уместно. При гъвкавия модел 70% от родителите изискват послушание, а 30% обсъждат проблемите с децата си. Освен това прави впечатление, че групата на децата, които отказват да се подчинят на изискванията на родителите си, при библейския съпружески модел е около 30%, а при гъвкавия е едва 10%. Това може да означава, че родителите, които проявяват гъвкавост във взаимоотношенията помежду си, по-добре успяват да преценят кога изискването за послушание ще бъде отхвърлено и затова го оттеглят и заместват с обсъждане. Родителите, следващи

библейския модел, са по-консервативни, може би в някои случаи дори ригидни и не заобикалят конфликтите с децата си.

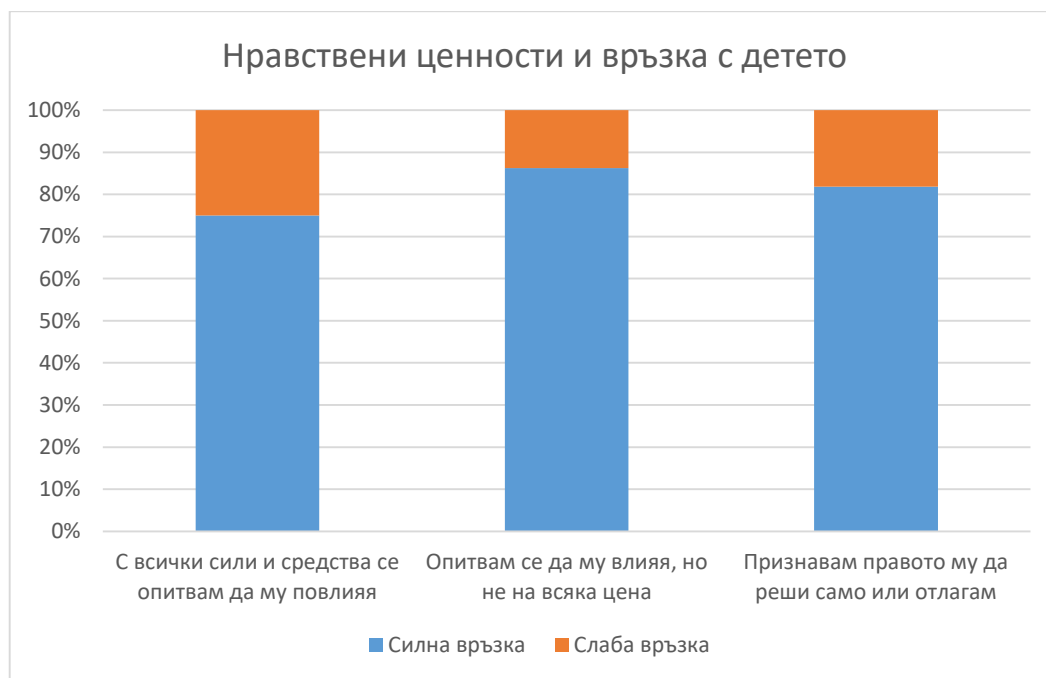
Дванадесети въпрос (вж.: *Диаграма 29*) се занимава с проблема за избора на детето относно нравствените ценности и реакцията на родителя при отхвърлянето им.

Диаграма 29. Реакция на родителя при отхвърляне на важни нравствени ценности

Над половината са отговорите на родителите, които се опитват да влияят на детето си, но си поставят граници в това отношение. Другият голям дял, но все пак наполовина по-малък, или $\frac{1}{4}$ от всички, е на родителите, които заявяват, че биха стигнали до край, за да повлияят на детето си в това, което смятат за важно. Сумарният дял на тези родители, които биха оставили детето си да решава само, е под $\frac{1}{5}$. Този резултат може да се квалифицира като преобладаваща консервативна родителска позиция относно нравствените ценности.

Съпоставката на въпроси № 12 и 10 показва релацията между въздействието на родителя относно нравствените ценности и връзката му с детето (вж.: *Диаграма 30*).

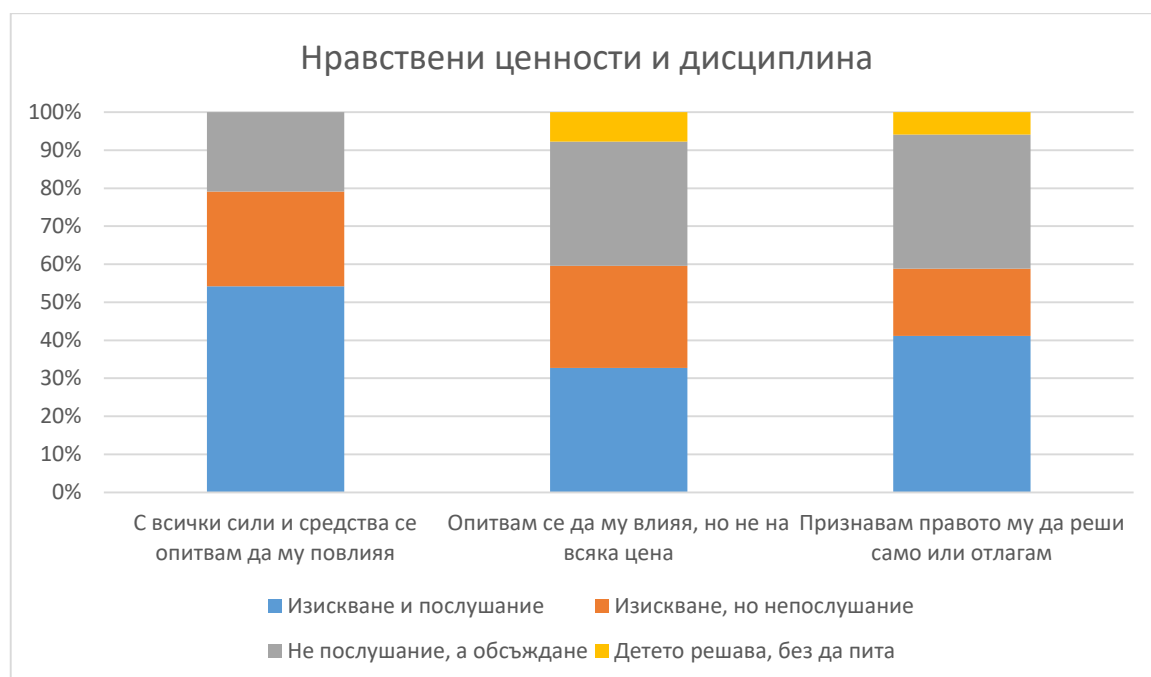

Диаграма 30. Въздействие на родителя относно нравствените ценности и връзката му с детето

Резултатите са сходни, но понеже слабата връзка има най-голям процентен дял при родителите, които се опитват на всяка цена да повлияят на детето си относно важните нравствени ценности, може да се направи изводът, че за тях е сравнително по-важно детето да бъде запазено от нравствена поквара, ако е нужно дори с цената на обтягане на връзката, отколкото за родителите от другите две групи. Силната връзка преобладава най-много в групата родители, които се опитват да влияят, но не на всяка цена – те избягват скъсването на връзката с детето си и спират преди това. Родителите, които не се опитват силно да влияят, заемат междинно положение по отношение на връзката с детето.

Остава да се види дали родителите, които са настойчиви по отношение на нравствените ценности, са също и такива, които държат на

дисциплината, или двете неща се възприемат от тях като отделни (вж.: *Диаграма 31*).

Диаграма 31. Нравствени ценности и дисциплина

Оказа се, че тези родители, които силно и енергично се стремят да повлияят на детето си, когато то прави погрешен нравствен избор, най-много държат и на дисциплината по принцип. Другите две групи са много по-склонни да обсъждат с детето нещата, които го засягат, вместо да изискват дисциплина.

С това се изчерпват въпросите на анкетното проучване.

4.3. Изводи, перспективи и препоръки

4.3.1. *Съпоставка между теоретичното и емпиричното изследване*

Както беше посочено в т. 4.2. *Съдържание на емпиричното изследване и анализ на получените резултати*, ситуативният тип изследване, към който принадлежи настоящото проучване, не може да служи като доказателство за дадена теза, но на негова база може да се формулират предполагаеми причини и да се прогнозира бъдещо развитие в определена посока. В такъв случай, като се проследят съвпаденията и несъответствията между резултатите от теоретичното и емпиричното изследване, може да се направи **опит за актуализация на досегашната теория** и да се предложи адекватна корекция на педагогическите практики на християнското семейство днес. Посочено беше също, че достигнатите с анкетното проучване родители вероятно в повечето случаи са активно практикуващи християни, отзивчиви и желаещи да съдействат, поради което може да се очакват по-високи резултати от средните за съвременните български християнски семейства.

В **първа глава** беше разгледано неформалното образование по принцип, християнското образование по принцип и неформалното християнско образование като сечение на двете. Отчетено беше, че неформалното образование в информационната епоха се развива все по-силно, притежава големи перспективи и все повече се превръща във водещ образователен фактор. Неформалното християнско образование досега не е било предмет на целенасочено проучване, но не би следвало да прави изключение. Емпиричното проучване потвърди теоретичното – фокусирайки се върху семейството като главен фактор на неформалното християнско образование, видяхме, че **родителите християни имат силно влияние върху децата си**, изразяващо се в преобладаващо високи

резултати в преподаването на нравствените ценности. Влиянието на другите фактори – църква, медии и неформална среда – беше проследено като вписващо се в очакванията от теоретическата част на изследването.

Във **втора глава** беше проследена историята на отношението на обществото към християнските нравствени ценности, като се започне от библейско време и се премине през християнската ера и времето на модернизма, за да се постави на фокус днешната постмодерна епоха. В резултат на теоретичното проучване се очакваше, че днешното поколение деца са непокорни на авторитетите в по-голяма степен от това, което преди се е считало за нормално, а също и че на нравствените ценности и вярата в Бога се гледа през призмата на относителността. Резултатите от емпиричното изследване обаче показаха, че около $\frac{3}{4}$ от децата на анкетираните родители се покоряват на авторитетите, а около $\frac{2}{3}$ имат жива вяра в Бога. Оттук може да се направи изводът, че при подходящо провеждано християнско образование в семейството не е задължително духът на епохата да оформи децата по модела на глобализирания съвременен свят. **Родителите могат да противодействат успешно** на неговото влияние и да възпитат своите деца като покорни на Бога християни, отличаващи се с висока нравственост.

В **трета глава** беше проследен процесът на интериоризация на нравствените ценности съобразно с педагого-психологическите особености на подрастващите. Разгледано беше влиянието на основните фактори за този процес, т. е. връзките, които съществуват в семейството – с Бога, между съпрузите и между родителите и децата. Специално внимание беше отделено на злободневните проблеми с дисциплината и с избора на ценности. Ето някои съпоставки между теоретичното и емпиричното изследване:

- Теоретичното проучване показва, че е необходим **диференциран подход** към децата според техните възрастови, полови и характерови

особености. Емпиричното проучване демонстрира, че е налице такова съобразяване от страна на родителите – например в пубертета намалява нивото на взискателност на родителите, срещащи съпротива от своите деца, и се увеличава делът на тези, които заместват изискването за подчинение с обсъждане.

- Теоретичното изследване показва, че **домашното богослужение** е от голямо значение. Емпиричното изследване потвърди, че децата в семейства, в които се провежда ежедневно домашно богослужение, почти винаги имат жива вяра в Бога, за разлика от семействата с нередовно такова. Тук обаче се установи, че това е ежедневна практика едва в 1/3 от семействата на анкетираните. Връзката с църквата е от подобно голямо значение за личната вяра на подрастващите, като в тази област нещата стоят по-добре – ежеседмичните посещения на църква са практика на приблизително 2/3 от участниците в анкетата.

- Според теоретичното проучване **библейският съпружеският модел**, при който мъжът обича жена си, а жената се подчинява на мъжа си, е валиден и днес, но е масово отхвърлен поради процеса на еманципация. Емпиричното проучване показва, че християнските семейства в над половината от случаите **са възприели модела на гъвкави съпружески роли**, а библейският модел е следван в едва 9% от браковете. Направеното предположение, че подчинението на децата към своите родители е в корелация с подчинението на жената към мъжа, не се потвърди емпирично. Като се остави настрана недостатъчният брой резултати, това може да бъде обяснено с липса на нещо важно днес, може би на нови знания и подходящи умения от страна на съпрузите за адекватно прилагане на модела в съвременната епоха. **Вероятно е нужно да се прибави повече гъвкавост към библейския модел**, за да стане той отново актуален днес.

- Теоретичното изследване изяви голямото значение както на **връзките на любов** между родителите и децата, така и на **дисциплината**

и родителския авторитет. Емпиричното изследване потвърди, че децата добре приемат изискването за дисциплина, когато е в съчетание със здрава връзка с техните родители.

- Теоретичното проучване показва, че всеки човек е **свободен да избира своите нравствени ценности**, но родителите имат **отговорността да възпитават** децата си чрез слово и пример, насърчавайки доброто и порицавайки злото. При съпротива от страна на детето, особено в пубертета, е нужно да внимават да не скъсат връзката и да не бъдат прекалено настоятелни, но в случай на недопустимо и престъпно поведение следва да го спрат категорично. Емпиричното проучване показва, че при упорито постъпване от страна на детето против важни нравствени ценности над $\frac{1}{2}$ от родителите се опитват да му влияят, но не на всяка цена, а $\frac{1}{4}$ са готови да му се противопоставят „с всички сили и средства“, което попада в рамките на теорията.

Общият извод е, че емпиричното изследване е в хармония с теоретичното и отговаря на направените предположения с редки изключения.

4.3.2. Предлагане на педагогически модел за реализиране на интериоризацията на нравствените ценности в семейството

На базата на извършеното теоретико-практическо изследване може да бъде изработен **модел**, отчитащ получените резултати, който представлява идеална педагогическа парадигма и се нуждае от апробиране в бъдеще.

Целта на педагогическия модел е с негова помощ да се извършва интериоризация на нравствените ценности в християнското семейство по възможно най-адекватен на днешното време начин.

Основните **задачи** на модела са следните:

- Да се използват големите възможности на неформалното християнско образование, осигурявано от семейството в сътрудничество с

църквата, за да се постигне максимално силно въздействие върху подрастващите в посока интериоризация на нравствените ценности;

- Да се отчетат проблемите и нуждите на децата и юношите в днешно време и на тях да се отговори адекватно;

- Родителите да получат препоръки за действие, съобразени с индивидуалните възрастови, полови и характерови особености на своите деца;

- Да се изградят здрави връзки на любов и доверие в семейната система между всички нейни членове и между тях и Бога;

- Взаимоотношенията между членовете на семейството да бъдат изградени на основата на Свещеното писание, адаптирано съобразно с днешното време, като в същото време се следва личностният подход.

Представянето на модела е структурирано според основните области, в които се осъществява влияние върху детето или взаимодействие с него.

1) Предпоставки за успешно християнско възпитание

Както стана ясно от проучването, ежеседмичните посещения на църква заедно са от огромна важност за вярата на детето (вж.: *Диаграма 12. Посещаемост на църква и вярата на детето в Бога*). Тези посещения се влияят много от това, дали брачният партньор е от същото вероизповедание (вж.: *Диаграма 6. Посещаемост на църква според брачния партньор*). По подобен начин стоят нещата и с домашното богослужение. Следователно е силно препоръчително **християните да встъпват в брак с представители на същото вероизповедание**. Това е в хармония с библейската инструкция: „Не се впрягайте заедно с неверните; защото какво общуване има между правда и беззаконие? Какво общо има между светлина и тъмнина?“ (2 Кор. 6:14). Но понеже поради различни причини такива бракове се сключват понякога, Писанието насърчава

вярващия партньор да остане и да даде най-доброто от себе си за спасението на другия и на децата (1 Кор. 7:12-16).

2) Направляване на влиянията върху детето

Като най-важен фактор на неформално християнско образование, **семейството** е нужно да влияе силно и непринудено на детето, изграждайки в него нравствени ценности. Най-успешните християнски семейства провеждат всеки ден домашно богослужение (вж.: *Диаграма 14. Домашното богослужение и вярата на детето в Бога*). Сред другите фактори извън семейството, както видяхме, **църквата** подпомага семейството в усилията му за интериоризация на нравствените ценности, докато медиите и обкръжаващата среда понякога могат да попречат. За да имат успех в усилията си, родителите християни следва да имат като правило по възможност всяка седмица да посещават църква и да водят децата си със себе си (вж.: *Диаграма 12. Посещаемост на църква и вярата на детето в Бога*). Редуцирането на времето, прекарвано в **медиите**, до 4 часа дневно би дало добри резултати (вж.: *Диаграма 9. Време в медиите и посещаемост на църква*). Влиянието на **средата** по принцип трудно може да бъде контролирано, но ако детето е подложено на насилие или има други тежки проблеми в училище, родителите следва незабавно да се обърнат към специалисти и да предприемат решителни действия.

3) Съобразяване с индивидуалните особености на детето

Според възприетата в настоящото изследване класификация, децата се различават по възраст, пол и характер. Безусловната любов е задължително да присъства в отношението към всички деца независимо от техните различия. По отношение на **възрастта** най-важно е да се има предвид, че с израстването и особено в началото на пубертета родителите следва да намалят изискването си за подчинение на подрастващите и прогресивно да

го заменят с обсъждане. Относно **пола** е нужно да се отчитат различните предизвикателства пред подрастващите – момчетата днес са жертви на изгубването на модела за мъжественост в обществото, поради което често стават объркани и неориентирани, а момичетата най-често са заплашени от влиянието на хиперсексуализацията в днешния свят, изиявяваща се в мания за външен вид според модата, събличане и полови актове срещу заплащане. Критично важно е и бащата, и майката да представят пред децата си правилните модели за мъжественост и женственост и да ги насърчават към благородна висока самооценка, базирана на Божието отношение към тях като към Негови деца, изкупени с кръвта на Божия Син. Що се отнася до разликите в **характера**, по-специално в отношението към авторитета, родителите следва да показват към непокорните деца повече твърдост, наблягайки на положителното, без да стават прекалено властни, а да насърчават покорните да вземат решения по-самостоятелно и да имат по-високо самочувствие.

4) Взаимоотношенията между съпрузите

Както видяхме, **библейският модел**, при който мъжът е глава на семейството и обича жена си, а жената уважава мъжа си и му се подчинява (Еф. 5:22-33), е представен в малка част от случаите в емпиричното изследване (под 10%) и преобладаващо е заменен от **гъвкав модел** на съпружески взаимоотношения (над 50% – вж.: *Диаграма 20. Вземане на съвместно решение с брачния партньор*). Освен това не се потвърди предположението, че подчинението на съпругата към нейния съпруг би довело до по-голямо подчинение на децата към техните родители (вж.: *Диаграма 22. Брачен модел и приемане на авторитета от детето*). Идва въпросът кой от двата модела да бъде възприет в предложената тук педагогическа парадигма. На базата на теорията и особено на недвусмислената позиция на Свещеното писание може да се отдаде

предпочитание на библейския модел. Писано е, че „делата на ръцете Му са истина и съд; всички Негови заповеди са верни, твърди отвек до века, основани върху истина и правота“ (Пс. 110:7-8). Има примери от библейско време за масово разпространени практики, считани тогава за уместни или успешни, които обаче Божието слово не одобрява. Такава е например полигамията в Стария завет, проявена в живота на Давид, Соломон и др. В случаите на бездетна съпруга, както е при Авраам, Иаков и Елкана, вземането на втора жена може да е изглеждало необходимо, но в Божиите очи е грях и дългосрочните последици са негативни. В крайна сметка и народът Израил, и съвременният свят като цяло отхвърля тази практика, макар и след векове. Премъдрият Творец на човека най-добре знае кое е за негово добро. Принципът в случаи на противоречие между практиките на света и Божието слово е следният: „трябва да се покоряваме повече на Бога, нежели на човеци“ (Деян. 5:29).

Нужно е обаче да се отчете днешната реалност и **нуждата от гъвкавост в съпружеските отношения.** Затова подходяща адаптация на библейския принцип би била мъжът винаги да се консултира с жена си относно проблемите, които засягат семейството, и да не държи твърдо на своята позиция, а да бъде готов при нужда да прави компромиси. В случай обаче, че жената принципно откаже подчинение на мъжа си, е недопустимо той да я принуждава. Не би било мъдро и да държи ригидно на правата си, цитирайки Писанието, а следва да бъде гъвкав. С други думи, библейският модел може да се прилага само по взаимно съгласие. Възможно е след време обществото и особено жените да почувстват по-ясно нуждата от мъжествеността на мъжете и да се получи завръщане към модела с ръководна роля на мъжа в семейството. В днешно време има нужда от обучения по библейски брачни отношения, защото брачните двойки са откъснати от традицията, която е била достояние на предишните поколения. Има нужда и от обучения за мъже, най-успешно би било в

мъжки групи. Такива съществуват към някои психотерапевтични институти, но по принцип не са християнски. Изгубеното определение за мъжествеността е деликатен за мъжете въпрос и мъжките групи са много по-малко от женските.

5) Взаимоотношенията между родителите и децата

Според изводите от теоретичното изследване родителите християни имат библейските наставления да изискват **подчинение** от своите деца, а децата дължат **послушание** на родителите си (вж.: т. 3.3.1. *Проблемът с дисциплината и родителския авторитет*). Емпиричното изследване показва, че именно този модел е най-разпространеният – около 2/3 от родителите изискват послушание от своите деца (вж.: *Диаграма 25. Ниво на дисциплина и родителски авторитет*), а 1/3 не го изискват, а обсъждат с децата си въпросите, които ги засягат, каквито са препоръките на хуманистичната психология днес. Откликът на подрастващите на изискването за дисциплина зависи от взаимоотношенията между родителите и децата – здравите връзки водят до приемане на правилата, както беше потвърдено от емпиричното изследване (*Диаграма 27. Родителски авторитет и връзка с детето*). Следователно в настоящия педагогически модел може да бъде възприет подходът на **изискване на подчинение на детето към своите родители**, като обаче се внимава да не се получи силно обтягане на връзката родител-дете предвид заплахата от скъсване или травмиране. Нужно е и връзката да се подхранва ежедневно.

По подобен начин стои въпросът с възприемането на **нравствените ценности** – родителите имат правото и задължението да възпитават децата си според Божието слово и да изискват съобразяване с техните възгледи (вж.: т. 3.3.2. *Проблемът с избора на ценности*). Емпиричното изследване показва, че 3/4 от родителите се опитват да повлияят повече или по-малко настойчиво на децата си в случай на противопоставяне на важни

нравствени ценности (вж.: *Диаграма 29. Реакция на родителя при отхвърляне на важни нравствени ценности*). Затова в предлагания педагогически модел може да се възприеме позицията на **позитивно предлагане и изискване за усвояване на преподаваните нравствени ценности**, отново в съчетание с връзка на любов между родители и деца. В случай на упорито противопоставяне родителите е нужно да преценят къде е границата на допустимост в поведението на тяхното дете. За повечето прояви на отхвърляне и бунт, обикновено в тийнейджърска възраст, е по-добре детето да бъде оставено спокойно да размисли и да вземе своето решение. Ако обаче става въпрос за престъпно греховно поведение, родителите следва категорично да го спрат дори с цената на скъсване на връзките, като го уверят в своята безусловна любов и приемане, когато пожелае да се върне при тях физически или духовно, според случая. Това би могло да предпази юношата от духовно и психическо увреждане в такава тежка ситуация. Притчата за блудния син, както и практиката, показват, че има немалка вероятност той да се върне.

В заключение можем да обобщим:

- Проведеното емпирично изследване като цяло потвърждава теоретичното.
- В областта на съпругеските взаимоотношения се наблюдава отклонение в масовите практики от библейския модел и придържане към гъвкав съвременен модел.
- В областта на дисциплината и възпитаването на нравствени ценности повечето родители следват консервативния модел.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият дисертационен труд представя едно изследване по въпроса за интериоризацията на нравствените ценности в подрастващите, провеждана в семейството по пътя на неформалното християнско образование. Този въпрос от първостепенна важност за всяка епоха днес е особено актуален поради постмодерната криза в обществото, семейството и образованието, предизвикана от отхвърлянето на досегашните традиции. Нуждата от правилни насоки за съвременните родители християни и същевременно липсата на целенасочено изследване по въпроса за християнското неформално образование правят заниманията с темата особено необходими в теоретически и практически план. Предложеното теоретико-емпирично изследване се опитва да запълни съществена празнина, усещана от родителите в стремежа им да намерят адекватен педагогически подход към децата си днес.

Проучването на **основния проблем**, който среща днес неформалното християнско образование при интериоризацията на нравствените ценности, а именно затруднените условия, при които то се осъществява в постмодерната епоха, е извършено с оглед на основната **цел** на изследването – намирането на адекватен и ефективен педагогически подход, който да следват родителите спрямо децата си в наше време. В тази връзка е търсено решение на основните задачи и са получени накратко следните **резултати**:

- Проведеното **изследване на неформалното християнско образование** в историята и в перспективата на бързоразвиващото се в информационното общество неформално образование показва, че Бог винаги е изисквал от Своя народ да провежда неформално религиозно образование, като в допълнение на това днес именно то е в състояние да доведе децата до възприемане на християнските нравствени ценности.

Семейството е основният фактор в неговото осъществяване и се нуждае от координация с църквата, за да противодейства на деморализиращите влияния на света, които достигат чрез медиите и средата.

- Проследяването на развитието на **общественото отношение към християнските нравствени ценности**, базирано на библейския доклад за Сътворението и историята на света, преминаващо през християнската епоха и модернизма и достигащо до сегашната постмодерна епоха, показва, че Бог във всички епохи, включително и днес, държи на закона и нравствените ценности, които е дал. Отхвърлянето обаче на вярата в Бога в по-ново време, както и днешната ситуация на противопоставяне, релативизъм, консумеризъм и симулация, поставя съвременните подрастващи и техните родители в ситуация от много по-сложно естество от когато и да било. Главните християнски нравствени ценности са практически отречени от обществото днес, на което родителите християни могат да противодействат успешно само с Божието слово.

- Изследването на **процеса на интериоризация на нравствените ценности в подрастващите** с оглед на техните особености във възрастово, полово и характерово отношение, както и на семейната система от гледна точка на изгражданите връзки с Бога, между съпрузите и между родителите и децата, доказва необходимостта както от диференциран подход, така и от участието на всеки от двамата родители в процеса. От най-висока степен на важност е изграждането на здрави връзки, базирани на любов и уважение, както между мъжа и жената, така и между родителите и техните деца. Родителският авторитет и послушанието на децата е нужно да бъдат утвърждавани, а нравствените ценности да бъдат възпитавани с позитивна настойчивост и даване на свобода с поставяне на ясни граници.

- Проведеното **емпирично изследване** преобладаващо потвърждава резултатите от теоретичното. Много от днешните родители християни

редовно посещават църква, провеждат домашно богослужение, изграждат позитивни взаимоотношения в семейството и са взискателни по отношение на дисциплината и стандартите за нравственост. Разминаване има практически само в модела за съпругески взаимоотношения, който в Свещеното писание е ясно описан като патриархален, т. е. мъжът е глава на семейството, а в днешното общество е възприет моделът с гъвкави роли, който според проучването най-вероятно е преобладаващият модел и в християнските семейства днес.

Може да се приеме, че **хипотезата на научното изследване е доказана**, т. е. успешната интериоризация на нравствените ценности в днешната постмодерна епоха може да се осъществи чрез прилагане на библейския модел на любов и дисциплина в съчетание с изграждане на позитивни връзки и поддържане здравословни взаимоотношения между членовете на семейството, като се търси внимателно балансът между ефективно родителско въздействие и запазване на връзката с детето и се избягват крайностите както на авторитарното, така и на снизходителното родителство.

Научните приноси на дисертационния труд според преценката на автора могат да бъдат обобщени по следния начин:

Първо, направено е **целенасочено проучване на неформалното християнско образование**, каквото практически липсваше до днес.

Второ, извършено е **теоретично изследване на постмодерното общество** от негови оригинални източници с цел разбиране на мисленето на днешните подрастващи.

Трето, предположена е **връзка между отхвърлянето на ролята на главата на семейството и непослушанието на децата към родителите**. Тази връзка е установена теоретически, но не е потвърдена от емпирическото проучване, така че въпросът остава отворен и може да бъде обект на друго изследване с различен изследователски дизайн. Но при

всички случаи качеството **гъвкавост** е оценено като необходимо в съпружеските взаимоотношения.

Четвърто, съпоставени са **моделът на хуманистичната психология**, свързан с **отказване на родителя от неговия авторитет** и възприемане на ролята на консултант, и **библейският модел**, при който **родителят държи на авторитета си и изисква дисциплина**. Обоснован и потвърден е библейският модел.

Пето, разгледано е **напрежението, което се получава в детето в резултат на противоречивите нравствени послания** от страна на родителите християни заедно с църквата и на съвременния глобализиран свят чрез медиите и средата. Предложено и обосновано е търсенето и намирането на оптималното родителско въздействие, при което се избягва скъсване на връзките с детето или травмиране на неговата психика.

Шесто, разработен е **педагогически модел** на възпитаване на християнски нравствени ценности в семейството, отразяващ горните принципи. Той би могъл да бъде развит изчерпателно, разяснен на интересувачи се мъже и жени, създали или планиращи да създадат семейство, и приложен от тях, като се следят резултатите във времето.

В бъдеще може да се проведе апробация на модела чрез лонгитудно изследване⁴²⁰, при което се проследява развитието на наблюдавана група, с която се работи консултантски. Така биха били установени причинно-следствени връзки с доказателствена стойност и моделът след съответни корекции може да бъде предложен и популяризиран, за да бъде от полза на съвременните родители християни, което би било най-големият принос и най-важната цел на подобен вид проучвания.

---

⁴²⁰ Савова, Ж., 2014, с. 87-88.

БИБЛИОГРАФИЯ

- *Библиография на кирилица:*

1. **Августин, бл.** *За Божия град*. Том 2., книга XXII. София : Захарий Стоянов, 2008.
2. **Андонов, Б.** *Религиозното обучение в България в началото на третото хилядолетие*. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2005.
3. **Бауман, З.** *Глобализацията*. София : Труд, 2013.
4. **Бауман, З.** *Живот във фрагменти*. София : Лик, 2000.
5. **Бауман, З.** *Постмодерната етика* : София: Лик, 2001.
6. **Бек, А.** *Само любов не стига*. София : Наука и изкуство, 1994.
7. **Бигович, Р.** *Църква и общество*. София : Омофор, 2003.
8. **Бидълф, С.** *Възмъжаване*. София : Колибри, 2009.
9. **Бидълф, С.** *Как се възпитават момчета*. София : Колибри, 2007.
10. **Бижков, Г.** *Дипломната работа не е лесна работа, но с компютър и интернет...* София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2002.
11. **Бодрияр, Ж.** *Симулация и симулакрум*. София : Together Academy, 2019.
12. **Божилова, В.** *Придобиване и валидиране на компетентности при възрастните*. Габрово : Екс-прес, 2011.
13. **Божилова, В.** *Формално, неформално и информално учене – същност, съдържателни параметри и взаимозависимости*. // Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по педагогика, книга Педагогика, том 105. София : УИ, 2012.
14. **Бокам, В.** *Вяра, изграждана в семейството*. София : Нов човек, 2011.
15. **Бърк, Л. Е.** *Изследване на развитието през жизнения цикъл*. София : Дилок, 2012.
16. **Виготски, Л.** *Избрани психологически произведения*. София : Псидо, 2005.

17. **Вълчев, Р., А. Пилаваки, Л. Черна.** *Въведение в неформалното образование.* София : Програма. „Образование за цял живот“ на ЕС по проект: „Нов шанс“, 2009.
18. **Вълчева-Куманова, Е.** *Традиционно vs. модерно право.* // Научни трудове на Русенския университет – 2010, том 49, серия 7, с. 49-52 – <<http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp10/7/7-10.pdf>> [29.08.2021]
19. **Гарднър, Х.** *Множеството интелигентности.* София : Изток – Запад, 2014.
20. **Гипенрейтер, Ю.** *Как да общуваме с детето.* София : Колибри, 2007.
21. **Грос, Е.** *Подрастващите и известяването на Рождество Христово.* // Международен религиозно-педагогически симпозиум в България. София : Богословски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 39-57.
22. **Грос, Е., К. Кьониг, Б. Андонов.** *Религиозна педагогика.* София : Синодално издателство, 2003.
23. **Гюрова, В.** *Андрагогия.* София : Издателство „Универсал Друмев“, 1998.
24. **Добсън, Дж.** *Подготовка за юношеството.* София : Нов човек, 2006.
25. **Добсън, Дж.** *Детето със силна воля.* София : Нов човек, 2020.
26. **Добсън, Дж.** *Брак и сексуалност.* София : Нов човек, 2018.
27. **Добсън, Дж.** *Любовта трябва да бъде твърда.* София : Нов човек, 2018.
28. **Добсън, Дж.** *Да отгледаш момчета.* София : Нов човек, 2004.
29. **Добсън, Дж.** *Да отгледаш момичета.* София : Нов човек, 2011.
30. **Ериксън, Е.** *Идентичност: младост и криза.* София : Рива, 2013.
31. **Захариева, Р.** *Сътрудничеството между семейството и детската градина/училището за развиване на родителски умения.* София : Изкуства, 2010.
32. **Захариева, Р.** *Новата образователна парадигма – предизвикателство пред учителя.* София : ДИУУ, 2011.

33. **Иванов, И.** *Теории за образованието*. Шумен : УИ „Еп. Константин Преславски”, 2004.
34. **Иванова, Т.** *Обучението по религия и светският характер на образованието*. // Управление и образование, том 5 (3), 2009. - <http://www.conference-burgas.com/maevolumes/vol5_2009/BOOK3/B3_REP19.pdf> [29.08.2021]
35. **Казаков, Г., М. Донкова.** *Човекът и Средновековието*. София : Анубис, 1994.
36. **Кернс, Ъ., Х. Стоянов, К. Златев.** *Християнството през вековете*. София : Нов човек, 1998.
37. **Киров, Д.** *Любов към ближния и любов към себе си*. // Сборник по богословие. Тематични разработки за кандидат-студенти. София : Нов човек, 2000.
38. **Коев, Т.** *Православен катехизис и Послание на източните патриарси за православната вяра*. София : Синодално издателство, 1991.
39. **Коев, Т.** *Християнската вяра в единия Бог*. // Сборник по богословие. Тематични разработки за кандидат-студенти. София : Нов човек, 2000.
40. **Кожухаров, В.** *Православното образование в дидактическа светлина*. Велико Търново : УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001.
41. **Кожухаров, В.** *Религиозното образование в европейската училищна система днес*. Велико Търново : Веста, 2009.
42. **Колев, Т.** *Християнските ценности като правообразуващ фактор*. София : Сиела, 2017.
43. **Лаш, С.** *Критика на информацията*. София : Кота., 2004.
44. **Левин, Д., Дж. Килбърн.** *Токова секси, толкова рано*. София : Изток – Запад, 2018.
45. **Легкоступ, М.** *Методически аспекти на обучението по религия*. Велико Търново : Фабер, 2013.

46. **Легкоступ, М.** *Обучението по религия – диалог и инклузия.* Велико Търново : Фабер, 2012.
47. **Лейн, Т.** *Християнската мисъл през вековете.* София : Нов човек, 1999.
48. **Ликова, Р.** *Жан-Франсоа Лиотар.* // Литературни търсения през 90-те години. София : Академично издателство „Проф. Марин Дринов“; 2001; <<https://litclub.bg/library/kritika/rlikova/lyotard.htm>> [29.08.2021]
49. **Лиотар, Ж.-Ф.** *Постмодерната ситуация.* София : Наука и изкуство, 1996.
50. **Липовецки, Ж.** *Парадоксалното щастие.* София : Рива, 2008.
51. **Лозанова, Л.** *Ценностите на учениците в медийното общество.* Шумен : УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016.
52. **Макдауъл, Дж.** *Контактът с бащата.* София : Нов човек, 2006.
53. **Малицки, П.** *История на християнската църква,* том 1. София : Оксиарт, 2017. <https://www.electronic-library.org/books/Book_0072.html> [29.08.2021]
54. **Малицки, П.** *История на християнската църква,* том 2. София : Оксиарт, 2001.
55. **Мей, Р.** *Човекът в търсене на себе си.* София : Изток – Запад, 2014.
56. **Мелгоса, Х.** *Владей стреса.* София : Нов живот, 2006.
57. **Миронов, А.** *Критические периоды детства.* Москва : Знание, 1979.
58. **Николаева, С.** *Неформално образование.* Габрово : Екс-прес, 2008.
59. **Николаева, С.** *Неформално образование. Философии, теории, практики.* София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2015.
60. **Николаева, С.** (ред.) *Неформално образование: политики, приоритети, практики.* Сборник изследователски материали. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.
61. **Николози, Дж., Л. Николози.** *Превенция на хомосексуалността.* София : Мемра, 2008.
62. **Ницше, Ф.** *Веселата наука.* София : УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.

63. **Пиаже, Ж.** *Психология на интелекта*. София : Монт, 1996.
64. **Поптодоров, Т., И. Денев.** *Православна християнска педагогика*. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.
65. **Розенберг, М.** *Общуване без агресия*. София : Кръгзор, 2007.
66. **Розенберг, М.** *Обогатяващо живота образование*. Поморие : Векста, 2009.
67. **Савова, Ж.** *Култура на академичното писане*. Пловдив : Астарта, 2014.
68. **Сатир, В.** *Да преоткрием семейната хармония*. София : Наука и изкуство, 1996.
69. **Серафим, архим.** *Нашата любов. Заповедите на любовта*. Света гора Атон : Славянобългарска Зографска Света обител, 1994.
70. **Славин, Р.** *Педагогическа психология*. София : Наука и изкуство, 2004.
71. **Спок, Б., М. Стайн.** *Годиците в училище*. Пловдив : Хермес, 2006.
72. **Стаматова, К.** *Църквата – общност на любовта*. София : Плеяда, 2008.
73. **Стоянов, Х.** *Из историята на Българската православна църква. // Християнството през вековете*. София : Нов човек, 1998.
74. **Уайт, Дж.** *Родители с болка*. София : Нов човек, 1993.
75. **Флоровски, Г.** *Християнство и култура*. София, 2006.
76. **Шейфър, А.** *Скъпи, провалих децата*. София : Колибри, 2014.
77. **Шейфър, А.** *Край на мита за добрата майка*. София : Колибри, 2015.
78. **Шиваров, Н., Д. Киров.** *Беседи по религия*. София : УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
79. **Шиваров, Н.** *Библейска археология.*, София : Синодално издателство, 1992.

• *Библиография на латиница:*

80. **Brizendine, L.** *The Female Brain*. New York, 2006.
81. **Colardyn, D., J. Bjornavold.** *Validation of Formal, Non-formal and Informal learning: policy and practices in EU Member States.* // European Journal of Education, 30, 1. 2004.
82. **Delors, J.** *L'education pour le XXIe siecle*, 1998. UNESCO Publishing, Paris – <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114771/PDF/114771fre.pdf.multi> [29.08.2021]
83. **Etling, A.** *What is Nonformal Education*. The Pennsylvania State University, 1993. – https://www.jae-online.org/attachments/article/667/Etling,%20A_Vol34_4_72-76.pdf [29.08.2021]
84. **Flavell, J. H.** *Cognitive development*. NJ, 1985.
85. **Goldman, R.** *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*. London, 1964.
86. **Goldman, R.** *Readiness for religion: A basis for developmental religious education*. New York, 1965.
87. **Hull, John M.** *The Contribution of Religious Education to Religious Freedom: A Global Perspective.* // Religious Education in Schools: Ideas and Experiences from around the World, Oxford, International Association for Religious Freedom, 2001 – <http://www.johnmhull.biz/International%20Association%20for%20Religious%20Freedom.html> [29.08.2021]
88. **Lovett, T. J.** *Campling and C. Griffin. Radical approaches to adult education.* A reader, Routledge, 1988.
89. **Pollack, W.** *Real Boys*. New York, 1998.
90. **Rogers, A.** (2006) *Informal learning in lifelong learning*. Danish Centre on Education and Advanced Media Materials (DREAM) Conference, September 21-23, University of Southern Denmark, Odense.

91. **Straka, G. A.** *Informal learning: genealogy, concepts, antagonisms and questions.* Institute Technology and Education, Bremen. 2004.
92. **Wright, H. N.** *Always Daddy's Girl.* CA, 2001.

• **Интернет източници:**

93. **Ангелова, Р.** *Българското училище през погледа на българските учители.* 2015 – <<https://www.slideshare.net/globalmetrics/ss-52671572>> [29.08.2021]
94. **Гюнов, Е.** *Дискусия: Десет години учебен предмет „Религия“ – благословен път към нравствено съвършенство.* 2006 г. - <<https://dveri.bg/cdfc>> [29.08.2021]
95. **БТВ Медиа Груп.** *Писмо на Светия синод до Министър-председателя.* 2015 г. – <<https://btvnovinite.bg/bulgaria/svetiyat-sinod-poiska-ot-borisov-predmet-religiya-v-uchilishte.html>> [29.08.2021]
96. **Дневник.** *Световната банка обяви глобална „криза на ученето“,* 28.09.2017 – <<https://www.pedagozi.bg/novini/svetovната-banka-obyavi-globalna-kriza-na-ucheneto>> [29.08.2021]
97. **Европейска централна банка.** *Какво представляват парите?* 2017 г. – <https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell-me-more/html/what_is_money.bg.html> [29.08.2021]
98. **Кожухаров, В.** *Как да разбираме светското образование.* 2005 г. - <<https://www.pravoslavie.bg/%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%B4%D0%B0-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B5-%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD/>> [29.08.2021]

99. **Панайотова, Д.** *Чрез богопознание към спасение в XXI век – новите синодални учебници по религия – християнство-православие* – <https://bg-patriarshia.bg/textbooks> [29.08.2021]
100. **Сапунджиева, К.** *За религията, ценностите и българското училище.* 2010. – <https://old.bg-patriarshia.bg/m/reflections.php?id=93> [29.08.2021]
101. **Попмаринов, Д.** *Постмодернизмът, или за хаоса като естествено състояние. // Между вярата и разума. Първи въпроси.* С., 2016. – <https://www.pravoslavie.bg/%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B8/%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D1%85%D0%B0%D0%BE%D1%81%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%B5%D1%81%D1%82/>> [29.08.2021]
102. **Софийски университет „Св. Климент Охридски“.** *Неформално образование.* https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/fakultet_po_pedagogika/uchebna_dejnost_bakalavri_magistri_doktoranti_sdk/bakalav_rski_programi/fakultet_po_pedagogika/neformalno_obrazovanie [29.08.2021]
103. **Тутеков, С.** *Различията в секуларната етика и етосът на Църквата.* 2005, – <https://www.pravoslavie.bg/%d0%a6%d1%8a%d1%80%d0%ba%d0%b2%d0%b0/%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%bb%d0%b8%d1%87%d0%b8%d1%8f%d1%82%d0%b0-%d0%b2-%d1%81%d0%b5%d0%ba%d1%83%d0%bb%d0%b0%d1%80%d0%bd%d0%b0%d1%82%d0%b0-%d0%b5%d1%82%d0%b8%d0%ba%d0%b0-%d0%b8-%d0%b5%d1%82%d0%be%d1%81/>> [29.08.2021]
104. **Гордън Груп България.** *Обучителни програми за повишаване на квалификацията на педагогическите специалисти* – <http://gordonbulgaria.com/> [29.08.2021]
105. **BibleWorks 6.** Shareware software – <https://bibleworks.updatestar.com/en> [29.08.2021]

106. **Johnson, B.** *Dispelling Rumors of Religion's Demise.* // 2014 Index of Culture and Opportunity: Religious Attendance. – <https://medium.com/2014-index-of-culture-and-opportunity/religious-attendance-1b88421ec835> [29.08.2021]
107. **Leo, J.** At Postmodern U., professors who see no evil. 2002. - <http://www.jewishworldreview.com/cols/leo071602.asp> [29.08.2021]
108. **Rogers, A.** (2004) *'Looking again at non-formal and informal education – towards a new paradigm,* The encyclopedia of pedagogy and informal education, www.infed.org/biblio/non_formal_paradigm.htm [29.08.2021]

• *Студии, статии и съобщения в периодични издания:*

109. **Банчева, М., Б. Захариев.** *Училището – (без)опасно място?* // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 19-26.
110. **Захариева, Р.** *Взаимодействие между учителите и учениците в контекста на агресивното поведение.* // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 47-53.
111. **Новев, З.** *Видове агресия и агресивно поведение.* // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 1-6.
112. **Нушев, К.** *Отговорности на християните за демократичните ценности в политиката.* // Свобода за всеки, бр. 34, 2013 г. – <https://svobodazavseki.com/broi-34-uchastie-na-hristiyanite-v-politicheskiya-zhivot-osnovaniya-formi-vazmozhnosti-yuli-2013/345-otgovornosti-na-hristiyanite-za-demokratichnite-tzennosti-v-politikata.html> [29.08.2021]

113. **Попова, М.** *Информация и медиен профил.* 2009 // сп. Медии и обществени комуникации, бр. 47/ Април 2021 – <<https://media-journal.info/index.php?p=item&aid=65>> [29.08.2021]
114. **Хинков, Х.** *Детерминанти на детско-юношеското поведение: агресия и глобалност.* // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 7-16.
115. **Чалъкова, Б.** *Агресивното поведение на деца и юноши – вик за помощ.* // Управление на средното образование, бр. 6, 2007, с. 35.
116. **Хасан, И.** *Към понятието за постмодернизъм.* Електронно списание LiterNet, 2000 – <<https://litenet.bg/publish1/ihassan/hassan.htm>> [29.08.2021]
117. **Grimmitt, Michael.** *When is 'Commitment' a Problem in Religious Education?* // British Journal of Educational Studies. Vol. 29, n1, Feb. 1981, p. 42-53. – <<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00071005.1981.9973584>> [29.08.2021]
118. **Marashe, J., D. Chimeri, H. Mgofo.** *Adolescents in the Religious Development Landscape: Ramifications for Religious Education Pedagogy.* // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR), 2019, p. 103-110. <https://www.researchgate.net/publication/333210074_Adolescents_in_the_Religious_Development_Landscape_Ramifications_for_Religious_Education_Pedagogy> [29.08.2021]
119. **Musick, M., J. House, D. Williams.** *Attendance at Religious Services and Mortality in a National Sample.* // Journal of Health and Social Behavior, Vol. 45, No. 2 (Jun., 2004), pp. 198-213. – <https://scholar.harvard.edu/files/davidrwilliams/files/2004-attendance_at_religious-williams.pdf> [29.08.2021]
120. **Stolberg, Sh.** *Researchers Find a Link Between Behavioral Problems and Time in Child Care.* // New York Times, 19 Apr. 2001, p. 22 – <<https://www.nytimes.com/2001/04/19/us/researchers-find-a-link-between-behavioral-problems-and-time-in-child-care.html>> [29.08.2021]

Документи:

121. **Закон за вероизповеданията** от 13.05.2020 г. –
<<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135462355>> [29.08.2021]
122. **Закон за предучилищното и училищното образование** от 01.08.2016 г.
– <<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>> [29.08.2021]
123. **Инструкция № 2 за провеждане на обучението по учебен предмет Религия** от 23.06.2003 г. – <https://www.mon.bg/upload/10595/instrukcia_2_2003_religia.pdf> [29.08.2021]
124. **Конституция на Република България** – <<https://parliament.bg/bg/const>> [29.08.2021]
125. **Концепция на Светия синод на БПЦ относно статута на предмета „Религия“ в българското общообразователно училище.** 2020 г. –
<<https://bg-patriarshia.bg/concepts-1>> [29.08.2021]
126. **Национален статистически институт.** Бракоразводи по области и местоживееене –
<<https://www.nsi.bg/bg/content/3044/%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B8-%D0%BF%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%BD%D0%B5>> [29.08.2021]
127. **Национален статистически институт.** Сключени бракове по области и местоживееене –
<<https://www.nsi.bg/bg/content/3033/%D1%81%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D0%BF%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%BD%D0%B5>> [29.08.2021]
128. **Национален статистически институт.** Живородени брачни и извънбрачни по области, общини и местоживееене –

<<https://www.nsi.bg/bg/content/2963/%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%B8-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D1%8A%D0%BD%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%BD%D0%B5>> [29.08.2021]

129. **Учебни програми по религия.** Министерство на науката и образованието, 2018 г. – <<https://www.mon.bg/bg/98>> [29.08.2021]
130. **American Psychological Association.** Task Force on the Sexualization of Girls . (2007). Report of the APA task force on the sexualization of girls. Washington, DC: American Psychological Association. 2007. // <<https://www.apa.org/pi/women/programs/girls/report-full.pdf>> [29.08.2021]
131. **Council of Europe, Parliamentary Assembly.** Recommendation 1437 (2000): Non-formal education. – <<http://semanticpace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbncveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xNjc2MiZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZGYvWFJlZi1XRRC1BVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTE2NzYy>> [29.08.2021]
132. **European Commission.** A Memorandum on lifelong learning. Brussels: Commission of the European Communities. 2000.
133. **European Commission.** Teaching and learning: toward the learning society. 1995.
134. **UNESCO.** Learning: The Treasure Within, report to UNESCO of the International Commission on Education for the 21st Century, chaired by Jacques Delors. Editions O. Jacob, 1996.